СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. XLIV

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 3

Уредник:
Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
управник Византолошког института САН

БЕОГРАД
1955

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

RECUEIL DES TRAVAUX

T. XLIV

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

№ 3

Rédacteur:

GEORGES OSTROGORSKY

Membre de l'Académie

Directeur de l'Institut d'études byzantines

Présenté à la VIIe séance de la Classe des sciences sociales
de l'Académie Serbe des Sciences, le 21-XI-1954

BEOGRAD
1955

САДРЖАЈ

страна

1. Ф. Баришић, Византиски Сингидунум 1
F. Barišić, De Singiduno sub Byzantinis 13

2. Ђ. Сп. Радојичић, Српски рукопис Земљорадничког закона . . 15
Dj. Sp. Radojičić, Eine serbische Redaktion des Nomos Georgikos . 27

3. Г. Острогорски, Лав Равдух и Лав Хиросфакт 29
G. Ostrogorsky, Léon Rhabdouchos et Léon Choerosphactès . . 36

4. Б. Ферјанчић, О упаду Склависијана на Пелопонез за време Романа Лакапина 37
B. Ferjančić, Der Einfall der Sklavisianer auf den Peloponnes unter Romanos I. Lakapenos 47

5. М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина . . . 49
M. Dinić, Les relations entre le roi Milutin et son frère Dragutin . 81

6. А. Соловјев, Кончански Практик 83
A. Solovjev, Le praktikon du monastère de Konča 109

7. И. Поповић, Грчко-српске лингвистичке студије II. — Грчке позајмице у савременом српско-хрватском језику 111
I. Popović, Mots grecs en serbo-croate moderne 115

8. И. Поповић, Грчко-српске лингвистичке студије III. — Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику 117
I. Popović, Le problème de la chronologie des emprunts byzantins et néogrecs en serbo-croate 156

9. И. Николајевић-Стојковић, Касноантички мозаик из Петровца на Мору 159
I. Nikolajević-Stojković, Une mosaique antique de Petrovac sur mer 161

10. Св. Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара . . 163
Sv. Radojčić, Monuments artistiques à Chilandar 190

11. М. Рајковић, Из ликовне проблематике нереског живописа . . 195
M. Rajković, La peinture de Nérézi 206

12. М. Рајковић, Трагом једног византиског сликара 207
M. Rajković, Les fresques de Kurbinovo et leur auteur . . . 212

13. Ђ. Стричевић, Два варијетета плана цркава Моравске школе . 213
Dj. Stričević, Deux variantes de plane d'architecture de l'école de la Morava 220

14. Ђ. Стричевић, Улога Старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу 221
Dj. Stričević, Le rôle de Starac Isaija dans le transfert des traditions athonites dans l'école de l'architecture de la Morava . . . 231

15. И. Николајевић-Стојковић, Пети интернационални конгрес за хришћанску археологију. 233

Зборник радова С.А.Н XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

ФРАЊО БАРИШИЋ

ВИЗАНТИСКИ СИНГИДУНУМ

Године 395, када је при коначној подели Римског Царства Горња Мезија припала Цариграду, келтско-римски Сингидунум за собом је имао више него полумиленску историју. У тој својој прошлости релативно најбурнији и најразноликији период град је преживео управо у веку који се завршавао годином тестамента Теодосија Великог. Јер у IV в. н. е. Сингидунум је не само био запљускиван недаћама које су са собом доносиле све чешће провале варвара из задунавских равница, него је играо и значајну, а понекад и централну, улогу у огорченим и историски далекосежним борбама између аријанства и ортодоксије, које су у Илирику беснеле током читавог тог столећа. Не улазећи у подробнији приказ ових догађаја, потсећамо само на сингидунског епископа Урсација (око 335—370), ватреног и агилног Аријевог ученика, који је у своје доба важио као једна од најистакнутијих личности црквеног живота[1].

О томе како и у каквом је стању Сингидунум изишао из немирних деценија после провале Гота на Балкан 378, и шта се у њему и око њега одиграло у првим деценијама V в., из очуваних извора ништа не дознајемо. Познат нам је само завршни чин историје паганско хришћанског Сингидунума. Он се наслућује већ у Присковим фрагментима који разборито, узбудљиво и са пригушеном забринутошћу приповедују како су Атилини Хуни 441/42 освојили и разорили Sirmium, Viminacium, Margum, па чак и Naissus[2]. Око стотину годину млађи Прокопије вероватно сажима неку изгубљену Прискову страницу[3] кад бележи ово: „Град по имену Сингидунум био је први који су на тамошњој обали изградили (s.. Римљани). После извесног времена варвари га освојише и, разоривши га одмах до темеља, учинише га потпуно пустим"[4].

---

[1] О хришћанском Сингидунуму IV века Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes, Paris 1918, 75, 105—107, 125 et passim.

[2] Prisci Fragm. 8, ed. Dindorf 302; fgr. 2. p. 280—81; frg. 1b p. 278—280.

[3] Утврђено је, наиме, да се Прокопије служио Присковим делом, иако само посредно (cf. Moravcsik, Byzantinoturcica I 305).

[4] Procopii, De aedificiis IV 5, ed. Haury 126. Потпуно одређен извештај о паду Сингидунума 441 даје Marcellini Comitis Chronicon, MGH SS XI 80: Hunnorum

Хунска држава, знатно ослабљена на Каталаунским Пољима 453, распада се већ 454 услед побуне потчињених германских племена. Области данашњег нашег Подунавља подељене су тада између Источних Гота, којима је допао Срем, и Гепида, који су заузели Банат и Бачку. Јужна и југоисточна околина порушеног Сингидунума, иако је тада номинално остала у саставу Византије[5], кроз неколико наредних деценија била је изложена упадима вечно немирних, културно прилично заосталих и пљачкању необично склоних северних суседа Гепида.

Ускоро после 454 Атилин син Денгизих са својим одредом опседа сремску Басијану (Basianam Pannoniae civitatem), али га Готи енергично сузбију[5a]. У наредним годинама, нарочито после склопљеног споразума са царем Лавом I 459, Готи из Срема воде сталне борбе са својим суседима Свабима, Алеманима, Скирима, Сарматима и др. Међу Јордановим извештајима о тим догађајима налазимо и једну прилично нејасну, али врло занимљиву вест о Сингидунуму. Око 470 из Цариграда, где се од 459 налазио као талац, у Панонију стиже готски принц Теодерик. Осамнаестогодишњи младић убрзо образује одред од 6000 верних бораца и, без знања свога оца Теодемера (Thiudimer), упада у земљу Сармата и убија њиховог краља Бабаја (Babai), који је, „победивши пре тога ромејског војсковођу Камунда (Camundus)", био сасвим изненађен и за борбу неспреман. Опљачкавши земљу Сармата, Теодерик се поврати кући с богатим пленом. „После тога, — наставља Јордан, — нападне (Теодерик) град Сингидунум, који су Сармати претходно били освојили, и не поврати га Ромејима, него га подвргну под своју власт"[5b].

Да ли су Јорданови Sarmatae доиста Сармати, или се под тим називом крије неко друго варварско племе, није сигурно. Када и где је побеђен ромејски dux Camundus? Да ли је он био заповедник обновљеног византиског Сингидунума? Сва та питања остају без одговара. Из Јордановог извештаја, претпостављајући да је у основи поуздан, дало би се закључити само толико да су Византинци ускоро после Атилине смрти Сингидунум бар делимично обновили, да су га потом освојили „Сармати", а од њих око 471 преотели Теодерикови Готи.

---

reges numerosis suorum cum militibus Illyricum irruerunt: Naisum, Singidunum aliasque civitates oppidaque Illyrici plurima exciderunt.

[5] Bury, Hist. of the later Rom. Emp. I (1923) 297; Stein, Gesch. d. spätröm. Reiches I (Wien 1928) 523.

[5a] Jordanis Getica 272—73, ed. Mommsen, MGH SS V 128—129. Атилиног сина Јордан назива Dintzic, а Prisk (Exc. de legat. 588, 6) Δεγγιζίχ.

[5b] Jordanis Getica 282, ed. Mommsen 131: Singidunum dehinc civitatem, quam ipsi Sarmatae occupassent, invadens, non Romanis reddidit, sed suae subdedit dicioni.

Теодериков повратак из Цариграда датирамо „око 470" према Stein, Gesch. des spätröm. Reiches I (Wien 1928) 527.

Око или извесно време пре 475 Источни Готи напуштају данашњи Срем и пресељавају се, по својој прилици без претходног споразума са византиским царем, на подручје Горње и западни део Доње Мезије. Од њих напуштени Срем заузимају Гепиди[6]. Али Источни Готи не остају дуго у северној и североисточној Србији. Већ 488, под вођством Теодерика, они крећу за Италију. На пролазу кроз Срем ломе отпор Гепида код Сирмијума и продужују не користећи се победом[7]. Срем и даље остаје под Гепидима, а Горња Мезија поново је у византиским рукама. Међутим, ни ова подела Сингидунуму оближњих територија није била дуготрајна. Теодерик је, учећи се на примеру Римљана, сматрао да ће се његова апенинско-балканска држава војнички обезбедити тек онда кад Дунав, Сава и Дрина постану источна граница. Са тога разлога његов војсковођа Пиција упада 504 у Срем и преотима га од Гепида. Приликом ових операција гепидски принц Мунд, већ раније савезник Гота, са гепидско-готским одредом прелази преко Саве и истерује Ромеје из Горње Мезије. Не морећи се с тим, Цариград већ идуће, 505 године шаље војску од 8.000 људи коју предводи magister militum per Illyricum Савинијан. Потпомогнут од Пиције из Срема, Мунд до ногу потуче Ромеје на Морави. Теодерик није желео да улази у прави рат са Византијом па је одмах после сукоба на Морави упутио у Цариград мировну делегацију[8]. Резултат преговора није познат. Али пошто у времену непосредно после 505 не долази до отвореног византиско-готског рата, с правом се претпоставља да је Теодерик, и поред победе на Морави, убрзо повукао своје снаге из Горње Мезије, док се Мунд са групом гепидских присталица по свој прилици задржао око византиског Сингидунума[9]. Према уговору који је 510 склопљен између цара Анастасија I и Теодерика, Готи су коначно добили Сирмијум и највећи део Срема, док је Византинцима запао само источни угао око града Bassiana (код дан. села Петровци).

Свега две године после византиско-готског споразума о подели Pannonia Secunda један огранак германских Херула спушта се из горње Паноније, прелази Дунав и, по одобрењу цара Анастасија I, добија земљиште у непосредној близини Сингидунума, у источном Срему[10]. Немирни и заостали Херули, тек што су

[6] Bury, op. cit. p. 527; Stein, op. cit. p. 412.

[7] Stein, Histoire du Bas-Empire II 54—55.

[8] Stein, Bas-Empire II 146.

[9] То закључујемо отуда што је Мунд доцније ступио у византиску службу и 529 постао чак и magister militum per Illyricum (cf. Stein, Bas-Empire II 293, 308).

[10] Marcellini Comitis Chronicon ad a. 512, MGH SS XI 98: Gens Herulorum in terras atque civitates Romanorum iussu Anastasii introducta. Опширније Procopii BG II 14, ed Haury 212—213. Ни Марцелин ни Прокопије не обавештавају поближе који су заправо крај у околини Сингидунума добили Херули. Из претходног

се сместили, у групицама проваљују преко Саве и пљачкају ромејско становништво. У њихову земљу упада византиска војска и, истребивши највећи део племена, поштеди само оне који се покорише [11].

Као што видимо, почетком VI в. читава околина Сингидунума запоседнута је скоро искључиво германским племенима, од којих Мундови Гепиди из Горње Мезије и Херули из источног Срема стоје свакако у служби Византије, док сремски Готи и банатско-бачки Гепиди имају самосталне државе. Такво је стање остало све до Јустинијана. Поставља се питање: Шта је заправо било са Сингидунумом у времену од Атиле до Јустинијана? Према Прокопију, како ћемо видети, Сингидунум је остао у рушевинама кроз читав тај период од око 90 година. Да је у том стању био око 60-их година V века индиректно потврђује чињеница што се у окружници цара Лава I из 458, упућеној свим епископима царства поводом халкедонског концила, уопште не налазе имена митрополита из Moesia Superior, као ни Dacia Ripensis [12]. Нема изгледа да се у погледу града ишта изменило ни док су Источни Готи боравили у Горњој Мезији (око 475—488), као ни у периоду после њихова одласка, све до почетка VI века. Међутим, догађаји који су уследили Теодериковој окупацији Срема 504, нарочито византиско-готски уговор из 510, убедљиво нам показују да је Цариград присуство новог суседа у Подунављу схватао као једну сасвим озбиљну чињеницу. Стратегиска важност брежуљка на саставу Саве и Дунава у односу на готску Pannonia Secunda била је очигледна. Имајући то у виду претпостављамо да је цар Анастасије непосредно после 510, ако не и пре, обновио сингидунску тврђаву. Другим речима, Прокопијеву вест да је 441 порушени Сингидунум обновио тек Јустинијан оцењујемо као само делимично тачну. Будућа археолошка ископавања на калемегданској тврђави вероватно ће показати да ли смо у праву или не.

Предузимљивост цара Јустинијана осетила се и у Подунављу чим је ступио на престо. Први његов спољнополитички потез односио се на Херуле. Прокопије пише: „Кад је Јустинијан дошао на власт, обдаривши их (sc. Херуле) добрим земљиштем и осталим благом, постиже (ἴσχυσε) да постану потпуни савезници и наговори их да приме хришћанство" [13]. Тачност ове вести потврђују и неки други извори из којих сазнајемо да 6 јан. 528 Јустинијан лично

излагања излази као једино могуће да је у питању био источни Срем, јер је само тај припадао Византији. Потврду за то налазимо и код Менандра, који, у оквиру једног извештаја из 561, изричито каже да су пре тога Херули обитавали у „другој Панонији", тј. у Срему.

[11] Procopii BG II 14, ed. Haury 211—212. Cf. Stein, Bas-Empire II 151.

[12] Mansi, Conciliorum collectio VII 787; Evagrius, Hist. eccl. II 9, 10.

[13] Procopii BG II 14, ed. Haury 213.

кумује покрштавању херулског краља Греписа, одн. Гретиса, и његових дванаест великодостојника[14].

Јустинијанова дипломатија умешана је и у припреме које доводе до прилично значајног ратног окршаја у Срему, по свој прилици још у току 528. Гепиди, здружени са Херулима и у споразуму са Мундом, покушали су да Готима преотму Сирмијум. Поражени од Амаласунтиног војводе Витига, Гепиди и Херули разбегну се делом преко Дунава а делом преко Саве. Под изговором потере за непријатељима, тада је готска војска опљачкала Горњу Мезију све до града Гратијане[15] и убрзо потом је напустила[16]. Сасвим компромитован код Гота као савезник, Мунд отворено ступа у византиску службу. Поставши Јустинијанов magister militum per Illyricum 529, он успешно брани Горњу Мезију од Гота као и Гепида, с којима је поново успоставио пријатељске везе. Али ситуација се убрзо изменила. Чим је половином 535 објављен рат Готима, византиске трупе преко Сингидунума улазе у Срем. Банатско-бачки Гепиди осташе мирни. Међутим, већ идуће године, чим стиже вест да је Мунд погинуо у Далмацији[17], Гепиди провађују преко Дунава и преотимају Сирмијум и читаву Pannonia Secunda[18]. Превртљиви Херули, као гепидски савезници, задржаше своје земљиште у источном углу Срема[19]. Византиска Горња Мезија отада је изложена сталном пљачкању Гепида из Срема[20].

Не располажући довољним војним снагама да умири Гепиде, Јустинијан ступа у савез са Лангобардима, додељујући им доцније и земљиште у суседству Гепида[21]. С друге стране, Јустинијан управо у ово време завршава обнову града и тврђаве Сингидунум, коју је започео вероватно још пре 535 године[22]. О томе нас укратко обавештава Прокопије, који, настављајући горецитирани извештај о рушењу Сингидунума од стране Хуна, каже ово:

[14] Malalae Chronicon, ed. Bonn. 427; Theophanes ad A. M. 6020, ed. de Boor 174; Michel Syrien IX 21, ed. Chabot II 192.

[15] Према Hierocles 657, 4 Γρατιανά је град у Moesia Prima, док се у Procopi BG I 3, ed. Haury 17, каже да је „град на граници Илирика". Према томе, варош се по свој прилици налазила негде у поречју Тимока.

[16] Procopii BG I 3, ed. Haury 17; Jordanis Romana, MGH SS XI 363. Датирано према Stein, Bas-Empire II 307.

[17] Procopii BG I 7, ed. Haury 32—34.

[18] Procopii BG III 33, ed Haury 443; cf. BG III 34, p. 446—447.

[19] Procopii BG III 34, ed. Haury 444.

[20] Procopii BG III 33, ed. Haury 443.

[21] Из Procopii BG II 22, ed Haury 248-49, излази да је Јустинијанов савез са Лангобардима на снази већ 539. На царев позив, пропраћен повећавањем subsidia, Лангобарди насељавају Гепидима суседну Панонију и југоисточни Норик 546 (cf. Stein, Bas-Empire II 528).

[22] Да су радови на обнови Сингидунума почели вероватно још пре 535 закључујемо из чињенице што се у новели 11 од априла 535 Moesia Superior третира као већ организована област.

„Изградивши изнова читав (sc. град Сингидунум) и опасавши га веома чврстим бедемом, понова створи сјајан и велике хвале достојан град“ [23].

Занесен својим планом обнављања римске империје, Јустинијан је 535 загазио у рат с Готима, иако мир у Африци још није био коначно успостављен, нити су борбе на персиској граници биле престале, ни сигурност граница у Подунављу обезбеђена. Царева политика пактирања и подмићивања једних варвара на рачун других, искупљивана губљењем угледа и огромним финансиским издацима, по правилу је доносила само привремене користи, али не и сигурност становништву балканских провинција. Непосредно после рушилачког и поробљивачког продора Бугара у Тракију, Илирик и Грчку 540 цар предузима озбиљније мере заштите. Поред извесних реформи државне управе и одминистрације, он на Балкану изграђује, иако набрзину и прекасно, величанствен систем војних утврђења. Првенство је имао Дунав. Његова десна обала, од Сингидунума па скоро до ушћа, у најкраћем року била је прекривена низом нових кастела и других утврда. Међу најзначајнијим објектима који су, пре и непосредно после 540, подигнути или обновљени на подручју Горње Мезије свакако су Сингидунум и метропола области Виминацијум [24].

Најважнија Јустинијанова мера у политичко-црквеној реорганизацији Илирика било је премештање седишта префектуре Илирика из Солуна у новоподигнути град Justiniana Prima и проглашавање њега за архиепископски центар новостворене самосталне дијецезе Дакије. Ову значајну измену у црквено-административном уређењу Илирика цар је озаконио својом 11-ом новелом од априла 535 гооине [25]. Из тог акта дознајемо да 535 Горња Мезија [26] претставља већ организовану епархију са митрополитским седиштем у Виминацијуму. По свој прилици већ тада и Сингидунум има свог суфрагана епископа. То је утолико вероватније што је, према новели, у црквеном погледу организован чак и источни део Срема

---

[23] Procopii, De aedif. IV 5, ed. Haury 126.

[24] Procopii, De aedif. IV 4—5, ed. Haury 122—129. Да је Viminacium метропола дознајемо из Hieroclis Synecdemus 657, 2,

[25] Из Miracula s. Demetrii I 13, PG 116, 1293 No 117, разабиремо да се 586 префектура Илирика налази у Солуну. Према томе, Justiniana Prima као ново седиште префектуре у најбољем случају могла је бити око педесетак година, тј. 535 до око 586. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans, Revue historique 211 (1954) 268—69, упозорава на два документа (Витигесово писмо с краја 536 или поч. 537 praefecto thessalonicensi, Јустинијанова новела 153 из 541 г.) који доиста наводе на претпоставку да је седиште префектуре у Justiniana Prima било „или веома кратко време, или уопште није ни било премештано из Солуна“.

[26] У тексту новеле Горња Мезија погрешно се наводи као Mysia secunda, уместо Mysia superior, vel prima, што одговара називу Μυσία ἡ ἀνωτέρα из новеле 131. Cf. Гранић, Гласник скоп. науч. др. 1 (1925) 127.

који је до 510 припадао Византији, тј. Херулима насељени угао Дунав, Сава и град Bassiana[27].

Новооснована архиепископија, у чијем се саставу налазила и горњомезиска епархија, уживала је своју самосталност свега десет година. Под притиском папе Јустинијан 545 издаје допунску новелу којом се уствари Justiniana Prima поново враћа под јуриздикцију папе као посебан викаријат[28].

Јустинијанов систем војних утврђења, иако изведен према добро смишљеном плану, није много допринео сигурности балканских провинција. Царска армија била је ангажована у тешким борбама против Гота, услед чега су контингенти војних посада у појединим утврђењима били сведени на минимум. Користећи се том слабошћу царске одбране, варварски одреди све чешће прелазе Дунав, нарочито у петој и почетком шесте деценије. Једини извор у коме су ови напади забележани, иако укратко, јесу списи савременог Прокопија. У склопу тих извештаја Сингидунум се нигде изричито не спомиње, исто тако ни Горња Мезија. Из неколико уопштених и на први поглед међусобно противречних вести о Pannonia Secunda дознајемо тек толико да у времену 536 до око 552, када се завршава Прокопијева Историја, ову покрајину држе Гепиди, и да у њеном источном углу обитавају још увек Херули[29].

[27] Justiniani Novellae 11, ed. Zachariae a Lingenthal I 131: pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate. Име Bacensi Zeiller, Origines 388 n. 3, исправља у Bassianensi, што усвајају Stein, Studien 151, и Гранић, ГСНД 1 (1925) 127 n. 45. Шишић, Повијест I 172, погрешно тумачи да је 535 Јустинијан новој архиепископији подвргао и Сирмијум.

[28] Justiniani Novellae 131, ed. Zachariae a Lingenthal II 266—68. Анализирајући ову новелу подробно Гранић, ГСНД 1 (1925) 128—29, истиче да се њом „мења у незнатној мери територијални опсег архиепископије, утолико што ставља под јуриздикцију архиепископа целу провинцију Pannonia Secunda, која се међутим налазила у поседу Гепида“. Сматрамо да је Јустинијан, подређујући гепидско-херулску Pannonia Secunda новооснованој архиепископији, уствари желео да и овом приликом изрази легитимна права Цариграда на ову покрајину.

[29] У Bellum Vandalicum I 2, ed. Haury 311, Прокопије каже да после 536 Гепиди држе области „око Сингидунума и Сирмијума, с леве и десне стране реке Дунава, где и у моје доба (sc. око 545) обитавају“. (Овај податак саопштава и Theophanes, ed. de Boor I 94, вероватно према Прокопију, а од Теофана касније дословно преузима и Порфирогенит у De adm. imp. 25, ed.Moravcsik 104). Међутим у Bellum Gothicum III 33, ed. Haury 444, Прокопије извештава да у времену после 536 „крај око Сингидунума држе Херули, где и сада (sc. око 550) обитавају“. То исто он понавља и у BG II 15, ed. Haury 219, где прича како су негде између 540—545 „Херули око Сингидунума“ затражили од Јустинијана да им пошаље краља. Противречност ових Прокопијевих података досад је различито интерпретирана (cf. Stein, Bas Empire II 306 n. 1). Сматрамо да је овде у питању само привидна а не стварна противречност. Наведени податак из Bellum Vandalicum налази се у оквиру једног општег пишчевог осврта о подунавским Германима и стога га не треба узимати ad litteram. Извештавајући о најважнијем, тј. о гепидској окупацији Срема 536, писац је свесно или несвесно испустио територијално и бројно слабе Херуле, што је уосталом и оправдано пошто су они били гепидски савезници, односно незнатна мањина у оквиру гепидске државе. У Bellum Gothicum писац, напротив, Херуле не мимоилази, будући да он ту о подунавским Германима не говори уопштено него релативно кудикамо подробније и конкретније.

Најмасовнији упад варвара десио се половином 550, када је „на земљиште Ромеја провалила толика маса Словена као никад пре“[80]. У Прокопијеву опису тог значајног догађаја налазимо само најопштија обавештења о правцу словенског надирања. Па ипак, из једног карактеристичног податка може се закључити да је овај упад извршен управо преко Горње Мезије, и то по свој прилици долином Мораве[81].

Половином VI в., свакако после 550, у непосредној околини Сингидунума наступила је једна етничка измена — нестало је Херула. У једној Менандровој вести из 561 говори се о источном Срему као о некадашњој „земљи Елура“[82].

Године 567 под ударом здружених Авара и Лангобарда разбијена је држава Гепида. Још у току ратних операција византиске трупе, свакако из Сингидунума, умаршириле су у Pannonia Secunda и заузеле Сирмијум, Ова провинција, иако кроз више деценија у поседу Гепида, de iure је припадала Византији[83]. Преостали део гепидске државе, као и територију Лангобарда коју су ови напустили већ идуће године, заузели су Авари. Нестанак гепидске и лангобардске државе сасвим је пореметио равнотежу снага у Подунављу и имао је далекосежних последица за Византију, јер је у великој мери ослабио њену одбранбену снагу против аварско-словенске пенетрације.

Поставши велика сила и искоришћујући тешко стање у коме се налазила држава Ромеја (рат у Персији, борбе у Италији са Лангобардима, угушивање маварских побуна у Африци, слабо стање државних финансија), Авари су настојали да приграбе што више балканских територија. Сирмијум, као центар богате области и као важан стратегиски ослонац, био је први на удару. Пошто дипломатском игром није успео, Бајан прибегава сили и 582, при трећем нападу и после трогодишње блокаде, осваја Сирмијум[84]. Извештавајући опширно о догађајима који су довели до коначног пада Сирмијума, Менандар укратко описује и улогу коју је у њима одиграо Сингидунум. Године 579 Бајан изненада и вероломно прекида уговор о миру и пријатељству са царем Тиберијем

[80] Procopii BG III 40, ed. Haury 475.

[81] То закључујемо отуда што се у BG III 40, ed. Haury 475, каже: Ἴστρον τε ποταμὸν διαβάντες ἀμφὶ Νάϊσον ἦλθον — „прешавши реку Дунав стигоше у околину Ниша“.

[82] Menandri Fragm. 4, Exc. de legat., ed de Boor II 443. Бајанова делегација стиже у Цариград са захтевом да се Аварима додели неко земљиште. Цар одлучи ἐς τὴν Ἐλούρων χώραν κατοικίσαι τὸ ἔθνος (sc. Ἀβάρων), ἔνθα πρὸ τοῦ ᾤκουν οἱ Ἔλουροι. δευτέρα δὲ προσαγορεύεται Παιονία.

[83] Да су тај званични став Цариграда (cf. Menandri Fragm. 9, Exc. de legat. I 195—98) признавали и Гепиди доказују сачувани примерци новца последњег гепидског владара Кунимунда са ликом Јустинијана I и Јустина II. Cf. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I (Berlin 1924) 19, 24, 30.

[84] Опширније Гранић, Војводина и византиско доба 8—9; Шишић, Повијест I 218—223.

и „кренувши са читавом војском стиже у област уз Саву између Сирмијума и Сингидунума (Σιγγηδόνος). И одмах приступи премошћивању реке, пошто је из потаје вребао на Сирмијум и намеравао да га присвоји. Страхујући да у томе не буде ометен од Ромеја, који су држали посаду у Сингидунуму, и прибојавајући се њиховог дугогодишњег искуства и знања у речном бродарству, те желећи да подухват оствари пре него намера изиђе на видело, сакупио је у Дунав много тешких пловила по горњој Панонији и, мада то није одговарало правилима бродограђитељске вештине, он је ипак из расположивих средстава склопио дуге бојне лађе и укрцао у њих много хоплита и веслача, који веслима по води нису ударали сложно, него варварски и без реда. Покренувши све то скупа у пловидбу реком помоћу обалских чамаца, а сам са читавом аварском војском прелазећи преко Сирмиског Острва[35] стиже до реке Саве".

„Пошто се Ромеји у тамошњим градовима узнемире и смисао подухвата прозру, сингидунски стратег Сет (Σῆθος) посла хагану гласника и упита га с којом намером стиже до Саве кад између њега (sc. хагана) и Ромеја постоји чврст мир и пријатељство, поручујући уједно да неће мирно гледати да он (sc. хаган) изграђује мост преко реке, будући да то цар уопште не одобрава"[36].

Одговарајући на поруку сингидунског стратега Бајан се изговарао како тобоже иде против Словена а не Ромеја. Уосталом, он је спреман да се закуне на аварски и ромејски начин да ништа рђаво он смишља. Али „такви изговори не учинише се веродостојни ни самом Сету ни осталим Ромејима у Сингидунуму"[37].

Затекавши се, услед изненадног хагановог доласка, без довољно војске и лађа, Ромеји су били немоћни да ишта енергичније предузму. Правећи се да верују и бојећи се рата, „Ромеји у Сингидунуму позову хагана да се закуне". Одазивајући се на позив, хаган положи заклетву, и то најпре аварску, а затим хришћанску. Као један од учесника у овој необично драматичној церемонији, која се обавила негде у близини Сингидунума, спомиње се и сингидунски епископ, али без навођења имена[38].

Иако је Менандров извештај о распореду и правцу кретања хаганових копнених снага прилично неодређен, ипак је лако уочљиво да је аварска флота, пловећи из горње Паноније за Сирмијум, морала проћи крај самог Сингидунума, и то без икакве борбе. Разлог је свакако у малобројности посаде и слабости речне

---

[35] Крај између Дунава, Саве, Босута и мочвара Вуке (Шишић, Повијест I 222).

[36] Menandri Fragm. 30, Exc. de legat. II 471—72.

[37] Menandri Fragm. 30, ibid. p. 473.

[38] Menandri Fragm. 30, Exc. de legat. II 473: ὁ τῆς Σιγγηδόνος πόλεως τὴν ἀρχιερωσύνην διέπων.

флоте[39]. Податак о присуству епископа открива да је Сингидунум још увек не само тврђава него и варош окружена насељима.

Падом Сирмијума 582 одбрана Горње Мезије постала је за Византију много тежа, али и много императивнија. Могло се очекивати да ће у Сингидунум из Цариграда стићи посебна појачања, али она су изостала јер прилике нису допуштале да се пошљу. Хаган је убрзо нашао повод да нападне Горњу Мезију. „Уговор о миру — извештава Симоката — не потраја дуже од две године... И када цар не хтеде за то (sc. повишење годишњег трибута за двадесет хиљада златника) да чује, хаган презре уговор и заклетве препусти ветру да их носи, па зграбивши одједном кавзи рäду бојну трубу, стане да прикупља војску и поче изненада освајати град Сингидунум (τὴν Σιγγηδόνα τὴν πόλιν), незаштићен (ἄφρακτον) и без ратних справа, јер је због мира завладала силна безбрижност по читавој Тракији... Већину градског становништва затече (συμπαρομαρτεῖ) на њивама, пошто је вршидба (τῆς ἅλω) захтевала да се тако ради. Беше наиме летње доба и људи су прикупљали што је потребно за живот. Али варварин не узе град без боја. Јер на градским капијама разви се љут окршај и много Авара изгибе, те они, што се каже, однесоше Кадмову победу“[40]. Продужујући низ Дунав, хаган је овом приликом, како даље извештава писац, освојио Виминацијум, Августу и стигао чак до црноморског Анхијала. Наредних година борбе се воде претежно у Тракији и положај Византије на дунавској граници у суштини се не побољшава све до окончања дугогодишњег рата у Персији 591, односно почетка Маврикијеве десетогодишње војне против Аваро-Словена 592 године[41]. Из тога закључујемо да је и Сингидунум. павши под Аваре 584, остао у њиховим рукама по свој прилици све до око 592. Да аварска окупација није прешла ову годину потврђује наредна Симокатина забелешка о Сингидунуму. Прекидајући примирје склопљено крајем 592, хаган половином 593 године[42] наређује Словенима да изграде много чамаца како би се омогућио прелаз преко Дунава. Међутим, „становници Сингидунума честим препадима стану пленити Словенима труд и њихове лађе, спремљене за пловидбу, попалише. Због тога варвари опседну Сингидунум. Запавши у крајњу опасност, град је имао мало наде у спас. Али седмог дана хаган изда наређење варварима да дигну опсаду и дођу к њему (sc. у Сирмијум). Чувши за ту наредбу, варвари напусте град примивши 2000 златних дарика, златом оковану трпезу и хаљину“[43].

---

[39] Menandri Fragm. 30, Exc. de legat. II 473: στρατιωτῶν τε ὀλίγων αὐτοῖς (sc. Ῥωμαίοις ἐν Σιγγηδόνι) παρόντων καὶ δρομάδων νεῶν πολλῶν οὐ παρουσῶν...

[40] Simocattae I 3—4, ed de Boor 45—46. Вест преноси и Theophanes, ed. de Boor I 253.

[41] Grafenauer, Nekaj vprašanj 57.

[42] Датирано према Grafenauer, Nekaj vprašanj 65—66.

[43] Simocattae VI 4, ed. de Boor 226. Исту вест, али у знатно краћем облику, препричава и Theophanes ad A. M. 6084, ed. de Boor 269.

Прошло је свега неколико година и недовољно брањени Сингидунум поново мења господара. Године 596 војсковођи Приску, док је боравио у Горњим Новама[44], стиже вест „да је варварин (sc. хаган) порушио бедем Сингидунума и да становништво натерује да се, напустивши огњишта, пресели на непријатељско земљиште“[45].

Не губећи ни часа Приск пребацује војску на острво Сингу, тридесет миља од Сингидунума[46], а сам пође у Константиол. Ту негде наиђе на хагана и с њим одмах „ступи у разговор о Сингидунуму“. Хаган је седео на обали, а Приск на лађи. Према писцу, који је разговор реконструисао по причању неких очевидаца, Приск је, одговарајући хагану, рекао и ово:

„Неправду чиниш граду Сингидунуму, човече. Разоривши бедеме зашто га унесрећујеш расељавањем?... Одустани од града који је преправљен таласима несреће. Смилуј се њему кога си често пустошио“[47].

Преговори не доведоше ни до чега и Приск одмах посла пред Сингидунум речну флоту под командом Гудуина.

„Кад варвари око Сингидунума угледаше ромејску флоту како плови, ограде (χαρακοῦσι) град поставивши пред тврђаву кола. Али не издржавши напад Ромеја, а истовремено прибојавајући се и градског становништва, нагну у бекство. Тако Приск донесе спас несрећном становништву. Другога дана Ромеји почну подизати градски бедем“[48].

Из наведених података излази као највероватније да Авари 596 на препад освајају Сингидунум, делимично руше бедем и убрзо га напуштају, не стигавши да становништво сасвим раселе.

---

[44] Simocattae VII 7, ed. de Boor 256: εἰς Νόβας τὰς ἄνω, свакако исто што и Νοβάς у Procopii De aedif. IV 6, ed. Haury 126. Miller, Itineraria Romana 501, оправдано претпоставља да су се Горње Нове налазиле на месту дан. села Брњице, ист. од варошице Голубац. Идентификација Горње Нове = дан. Рам, сев. од Кличевца (Шишић, Повијест I 224; Grafenauer, Nekaj vprašanj 67) не изгледа вероватна. Догађај датиран у 596 према Grafenauer, op. cit. 66–67.

[45] Simocattae VII 10, ed. de Boor 262.

[46] Simocattae, l. c.: εἰς Σιγγὰν τὴν νῆσον. Острво Σίγγα (Σιγγά?) треба да се налазило, судећи по овоме податку, негде у близини Винче. Р. Марић, Жива Антика 1 (1953) 280, износи претпоставку да назив овог острва стоји у вези са именом племена Синги, према којима би и Сингидунум добио своје име. Против ове етимологије говори, поред осталог, и чињеница што је било, и то на врло широком пространству, доста топонима са почетним Σιγγ- (cf. Pape, Eigennamen s. v.). Много прихватљивије тумачење предлаже М. Марковић, који, према усменом саопштењу, сматра да келтско Singidunum значи „бели град“, пошто он Singi- доводи у везу са i. e. singo „бео“. Овоме у прилог ишло би и то што се топоними са почетним Σιγγ-, колико смо успели да утврдимо, налазе управо у оним евро-азиским областима кроз које су прошли Келти.

[47] Simocattae VII 11, ed. de Boor 263: .. πολλάκις ὑπὸ σοῦ πορθηθεῖσαν. Очигледно, писац овде реторски претерује.

[48] Simocattae VII 11, ed. de Boor 264:... δευτέρᾳ δὲ ἡμέρᾳ περιβάλλουσι τείχη Ῥωμαῖοι τῇ πόλει. Theophanes ad A. M. 6090, ed. de Boor I 276–77, препричавајући Симокату каже да је Приск, пошто је из Сингидунума истерао „Бугаре“, τὸ τεῖχος κτίζειν ἀπήρξατο.

После неуспеха код Сингидунума аварска војска продужује кроз Срем за Далмацију и тамо оперише све до краја 597. Током 598 на Дунаву влада затишје и траје све до пред крај 599, када се борба поново разбуктава на доњем Дунаву, да би се већ идуће године пренела опет на подручје Горње Мезије. Код Виминацијума Приск је однео три победе и присилио хагана да се повуче уз Тису. Пре почетка ових операција Коментиол, долазећи из Цариграда, састаје се са Приском управо у Сингидунуму[49]. Из Симокатиног причања о даљем току ратовања сасвим се јасно разабире да је Сингидунум чврсто у византиским рукама све до 602, када се нагло прекида Маврикијева војна и царевање.

Сингидунум се одржава свакако и у време цара Фоке (602—610), будући да из тога периода, колико смо могли да уочимо, нема вести о било каквим аварско-словенским упадима у овај део Подунавља[50].

У првој деценији Ираклијеве владе (610—641) читав византиски Балкан пострадао је од варвара као можда никад пре тога. Аваро-Словени и Словени допиру до цариградских зидина, руше Ниш, Сардику[51] и друге градове, опседају Солун, харају по читавој Грчкој, гусаре по јегејским острвима и малоазиској обали итд. Тешко је замислити да је Сингидунум остао тада поштеђен. Утолико више изненађује један Порфирогенитов податак из кога излази да Сингидунум чак око 630 још увек стоји. Цар каже да су Срби, незадовољни земљиштем у солунској теми које им је доделио Ираклије, кренули натраг у своју земљу, па наставља:

„Кад су прешли реку Дунав, покају се и, преко стратега који је тада управљао Белеградом, јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насеље“[52].

---

[49] Simocattae VIII 1, ed. de Boor 285. Исто и Theophanes ad A. M. 6093, ed. de Boor I 281.

[50] Обично се узима да су за Фокине владе Аваро-Словени чешће упадали у Илирик и Тракију. Анализирајући вести о Фокином времену из трећег и десетог поглавља прве збирке Miracula s. Demetrii и узимајући притом у обзир и Теофанове извештаје о Фоки, дошао сам до претпоставке да је у доба овога владара на дунавској граници владао мир (cf. Баришић, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, 48 n. 52). При читању овог рада на конгресу историчара ФНРЈ, маја 1954, проф. Г. Острогорски и проф. Б. Графенауер ставили су примедбу да је моја претпоставка неодржива пошто извори (Теофан и Павле Ђакон) показују супротно. При поновном прегледу ових извора стекао сам утисак да нисам на погрешном путу, па ћу стога покушати да своје мишљење одбраним у посебном чланчићу.

[51] Кратак извештај о паду Ниша и Сардике (Софије) око 616 доносе Miracula s. Demetri II 2, PG 116, 1337 No 171. Cf. Баришић, Чуда Димитрија Солунског 96, 98.

[52] Const. Porphyrogeniti, De adm. imp. 32, ed Moravcsik 152:... διὰ τοῦ στρατηγοῦ, τοῦ τότε τὸ Βελέγραδον κρατοῦντος. Словенски назив Βελαγράδων јавља се први пут крајем IX века у Vita Clementis, PG 126, col. 1222. Према томе, пишчево τὸ Βελέγραδον претставља савремен назив који се уствари односи на Сингидунум.

Сматрамо да ову вест не треба одбацивати све док се не докаже супротно, било путем анализе самог Константиновог дела, било неким извором који би пружао друкчију информацију.

Овде застајемо. Биланс наших напора сасвим је скроман, и то из разумљивих разлога. Вести о Сингидунуму у писаним изворима малобројне су, спорадичне и хроничарски једностране. Сингидунум је био изразито периферискн, а периферија је у византиској, или боље цариградској, историографији по правилу слабо пролазила, нарочито у првим вековима царства. Налазећи се на вечно немирној и несигурној граници, византиски Сингидунум често је мењао господаре, био пљачкан, рушен и поново подизан. У таквим приликама град није имао услова да се развија ни економски ни културно. Стратегиски важна тврђава — то је била његова главна улога у рановизантиско доба, односно у време с краја IV до првих деценија VII века.

Порфирогенитова вест, која се односи на време око 630, претсавља последњи познати податак о Сингидунуму. После тога у изворима наступа дужи период ћутања, све до пред крај IX века, када се Сингидунум први пут појављује под новим, словенским називом Βελαγράδων-Београд.

FRANJO BARIŠIĆ

DE SINGIDUNO SUB BYZANTINIS

(Summarium)

Quae in Singiduni historia sub Byzantinorum imperio maximi momenti erant, quantum e fontibus scriptis perspici potest, haec sunt. Anno 441 urbs ab Atilae Hunnis diruta (Prisci Frg. 8, 2, 1b, Dindorf 302, 280—281, 278—280; Procopii De aedif. IV 5, Haury 126; Marcellini Comitis Chronicon ad a. 441). In tempore post annum 453 Moesia superior, in qua Singidunum situm, a Gepaedibus saepe vastabatur. Haec provincia inter circa 475—483 in Gothorum possessione erat. Anno 504 Gothi Pannoniam secundam a Gepaedibus armis recuperant ac insequenti anno, in Moesiam cum aliquot militum numeris penetrantes Romanis cladem in Margo flumine inferunt. Bellum propagare non ausi continuo Sirmium reverterunt. Pannonia secunda, ex conventu cum Romanis 510 acto, Gothis obtigit, regione circa urbem Bassianam excepta. Quam regionem anno 512, Anastasii imperatoris permissu, domicilium sibi constituerunt Heruli (Marcellini Comitis Chronicon ad a. 512; Procopii BG II 14, Haury 212—13), e quibus iam saeculi VI dimidio nulli supererant (cf. Menandri Frg. 4, de Boor II 443). Circa 535 Singidunum a Justiniano imperatore restitutum munitumque (Procopii De aedif. IV 5, Haury 126; cf Justiniani Novellarum XI; restaurationem urbis forsitan Anastasius aggressus sit

quoniam iam eius tempore Gothi viribus multum valebant et vicinitate minitabundi erant). In 535 anno, quo Justiniani bellum contra Gothos exorsum, Romani in Pannoniam secundam irrumpunt ac eandem 536, a Gepaedibus coacti, deserunt. Annis subsequentibus Moesia superior multoties a Gepaedibus devastabatur (Procopii BG III 33, Haury 443), anno autem 550 per eandem provinciam Slavi magna cum multitudine in Illyricum invadunt (Procopii BG III 40, Haury 475). Avarum haganus Sirmium urbem, obsidione trium annorum habita, anno 582 expugnavit. Singiduni primores hostem ab hoc incepto avertere frustra tentabant (Menandri Frg. 30, de Boor II 471 sq.). Spatio temporis a 584 ad circa 592 Singidunum in Avarum possessione erat (Simocattae I 3—4, de Boor 45—46; Theophanes, de Boor I 253). Avaribus expulsis urbs a Slavis frustra insequenti anno obsidebatur (Simocattae VI 4, de Boor 226; Theophanes, ad A. M. 6084). Anno autem 596 ab Avaribus urbs expugnata magnaque pars murorum eius diruta, sed barbari eodem anno extrusi erant (Simocattae VII 11, de Boor 263—64; Theophanes, ad A. M. 6090). Barbarorum invasionibus, quibus Illyricum maxime prima Heraclii imperatoris decade opprimebatur, Singidunum incolume evasisse videtur. Porphyrogenito enim, si ei credere possumus, edocemur urbi, quam appellatione temporis sui Βελέγραδον vocat, strategum fuisse circa 630 (De adm. imp. 32, Moravcsik 152). Post hanc Constantini relationem nullam de Singiduno memoriam apud auctores invenimus. Nam in Vita Clementis, fine saeculi IX, hoc oppidum sub slavico nomine Βελαγράδων commemoratur (PG 126, 1222).

Зборник радова С.А Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

ЂОРЂЕ СП. РАДОЈИЧИЋ

СРПСКИ РУКОПИС ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАКОНА

Српски текст Земљорадничког закона налази се у рукопису манастира Хиландара бр. 466. Раније је рукопис носио бр. 217, па је под тим бројем описан код Саве Хиландарца[1]. Сасвим укратко о рукопису говори и архимандрит Леонид[2]. По Сави Хиландарцу, рукопис је из XVI века. Треба га, међутим, ставити на почетак XV века. Водени знакови који се у њему срећу (маказе, три брда) потичу из времена између 1426 и 1432 год.[3]

Описи архимандрита Леонида и Саве Хиландарца били су недовољни. По њима се могло да закључи да рукопис садржи т. зв. Јустинијанов закон, који је обично у зборницима заједно с Душановим закоником и са скраћеном Синтагмом Матије Властара. Када сам први пут проучавао и снимао хиландарске рукописе по налогу Главног архивског савета ФНРЈ и Српске академије наука (1952), на овом рукопису сам се задржао због Савиног Номоканона (Крмчије). Из описа Саве Хиландарца знао сам да је у рукопису један део Номоканона, који је остао незапажен у науци[4]. Закон нисам проучавао, али сам дао да се и он сними. Свој извештај написао сам одмах по повратку. У њему помињем Закон, али погрешно, као т. зв. Јустинијанов закон[5]. Тада нисам имао фотографске снимке у рукама. Из снимака, пре другог бављења у Хиландару (1953), видео сам да рукопис садржи српски текст Земљорадничког закона, о коме се у науци ништа није знало. Кад сам се поново нашао у Хиландару, рукопису сам посветио

---

[1] Rukopisy a starotisky Chilandarské (Věstnik České společnosti náuk, třida filosoficko-historicko-jazykozpytná, 1896, 55).

[2] Славено-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хилиндару и св. Павлу (Гласник СУД 44, 1877, 251).

[3] C. M. Briquet, Les filigranes (1907) № 3659 (маказе — из 1426—1432 год.; рукопис из 1428 год. је из Србије), № 11662 (три брда — из 1432 год.). Водене знакове поново сам исцртао 1953 год. По цртежима из 1952 год. изгледало је да је у рукопису само водени знак маказе, који је био највише налик на № 3670 (из 1458, 1462, 1467—77 год.) и № 3676 (из 1473 год.) код Брикеа, па сам због тога рукопис стављао у другу половину XV века (Архивист II, 1952, 70).

[4] Не наводи га ни С. Троицки, Како треба издати Светосавску крмчију (Споменик САН 102, 1952).

[5] Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару (Архивист II, 70).

највећу пажњу. Замолио сам Момчила Илића, шефа фото-отсека Српске академије наука који је оба пута вршио снимања у Хиландару, да Закон још једном сними. Ти нови снимци, рађени нарочито пажљиво, овде се објављују.

Текст Закона заузима првих пет листова рукописа. Листови су са горње стране искрзани и оштећени влагом. Недостаје почетак наслова Закона: . . . **ѣлател(ь)нь изврань ѡт(ь) книгѣ ц(а)ра [Іоуст]іниана**. Из рукописа је испао један лист (ако не и више), па се текст Закона завршава на половини чл. 71. Наслов Закона се може лако да реконструише на основу грчког оригинала, који у једној редакцији има овај наслов: Νόμος γεωργικὸς κατ᾽ ἐκλογὴν ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίου[6]. У српском тексту ὁ γεωργός се стално преводи са **дѣлатель**, па отуд γεωργικός из наслова свакако је **дѣлательнь**. Миклошич је тај израз нашао у једном српском рукопису XII века[7]. Тако би српски наслов гласио: **Законь дѣлательнь изврань ѡть книгѣ цара Іоустініана**.

Кад се српски текст упореди с руским текстом (који је објавио А. Павлов на основу два рукописа из XV и једног из XVI века)[8], види се да су то два разна превода с грчког. Српски текст садржи ове чланове руског текста: 1—13, 15—48, 50—63, 67—72, 82. Само неки чланови носе исте бројеве и у једном и у другом тексту. Чл. 4 српског текста обухвата чл. 3 и 5 руског, а чл. 8 садржи чл. 8 и 9.

У српском тексту више чланова само је делимично сачувано (5, 12, 14, 20, 26, 29, 32, 46, 53, 64), али је ипак могло бити утврђено који су то чланови у грчком оригиналу и у руском тексту. Од чл. 13 ништа није остало. Четири члана из српског текста нема у руским рукописима (11, 33, 55 и 62). Они се налазе у грчком тексту који доноси А. Павлов упоредо с руским текстом (тамо су то чл. 13, 35, 58, 65)[9] и у издању које је приредио W. Ashburner (ту су чланови 12, 35, 58, 65)[10].

Док руски текст у чл. 1 употребљава израз **ближьнь** и за ὁ πλησίον и за ἔγγιστα, дотле српски текст у првом случају има израз **искрнь** (карактеристичан за најстарије словенске споменике[11], али се јавља и у српским рукописима XIII и XV века)[12]. Руски текст реч οἱ ἀκροαταί преводи са **соудии** (чл. 7), а српски са **старннници**

---

[6] W. Ashburner, The Farmer's Law (Journal of Hellenic Studies XXX, 1910, 97).

[7] Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum (1862—1865) 187, V.

[8] „Книги законныя" (Сборникъ Одт. русск. яз. и слов. Имп. акад. наукъ XXXVIII, 3, 1885, 42—62).

[9] Ibid. 45, 50, 55, 56.

[10] На сп. м. 99, 102, 105.

[11] V. Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslavichen Sprache (1913) 351.

[12] Fr. Miklosich, Lexicon 262.

(чл. 6). Интересантни су правни изрази **дѣлатель исполникь** (чл. 8 српског текста) за μορτίτης[13] и аравона (чл. 15 српског текста — ἀῤῥαβών, капара)[14]. Грчком τὸ μάγγανον у српском тексту одговара **стоупица или самострѣлъ** (чл. 49). Израз харакосати (од χάραξ — ακος, колац, притка; или од χαράκωσις, ограђивање кољем) не преводи се (чл. 11 српског текста). Код израза τὰ ἐκστραόρδινα (треба ἐξόρδινα, редовне дажбине)[15] преводилац се збунио, па је узео да почетак речи значи: ἕξ = 6; отуда код њега: **·ѕ· траѡрдинь** (чл. 17 српског текста).

Више чланова Земљорадничког закона ушло је у т. зв. Јустинијанов закон [16]. Ови чланови српског текста налазе се у Јустинијановом закону: 1—6, 8, 10—12, 14, 15. Тамо су обележени као чл. 17, 25, 19, 18, 20—23, 14, 16, 24, 13. Као што се види, само четири члана (20—23) иду истим редом као у српском тексту Земљорадничког закона, али се притом прескачу два члана (том низу од четири члана одговарају у српском тексту чл. 5, 6, 8, 10). Један од оних чланова Земљорадничког закона које српски текст има а руски нема унет је у Јустинијанов закон (чл. 11 Земљорадничког закона = чл. 14 Јустинијановог закона). Раковички препис из 1700 год. садржи посебни текст Јустинијановог закона. Ту се, као чл. 18, налази још један члан Земљорадничког закона. Он одговара чл. 5 грчког оригинала и руског текста. У другим преписима Јустинијановог закона чл. 18 је такође из Земљорадничког закона, али је то чл. 3 грчког и руског текста. Треба потсетити да се баш та два члана спајају у српском тексту и чине чл. 4, као што је напред већ наглашено.

Када се изврши поређење текстова, долази се до закључка да за Јустинијанов закон није употребљен ни српски превод Земљорадничког закона ни превод који је сачуван у руским текстовима. Не може се претпоставити да је Земљораднички закон код нас превођен после Душановог законодавног рада, па да зато тај текст није ушао у Јустинијанов закон. Пре треба мислити да Јустинијанов закон није ни српска ни јужнословенска компилација, већ грчка. Јустинијанов закон, овакав какав је, по свој прилици преведен је са грчког[17].

---

[13] Упор. K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts (1892³) 255—256.

[14] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана (1928) 109.

[15] Види Zachariä von Lingenthal, op. cit. 254 нап. 837.

[16] О томе: Romuald de Hubé, Droit romain et gréco-byzantin chez les peuples slaves (1880) 23—24, 58—61; Т. Флоринский, Памятники законодательной деятельности Душана, царя Сербов и Греков (1888) 477—481; упор. В. Г. Васильевский, Законодательство иконоборцев (Труды IV, 1930, 208—210).

[17] Тако је мислио и Т. Флорински, op. cit. 472—477, не верујући да је у Србији XIII—XIV века могла да постане компилација на основу византиских законских текстова који углавном нису постојали у словенском преводу.

У Јустинијановом закону чл. 17 донекле одговара чл. 1 Земљорадничког закона. Нема израза **искрнь**. Место **врazды искрьнѣго** (из српског текста) стоји **чюждоу враздоу**. Чл. 21 Јустинијановог закона одговара чл. 6 Земљорадничког закона. У њему не налазимо израз **старинници** (као у српском тексту Земљорадничког закона), већ **соудіа** (као у руском тексту). Чл. 22 Јустинијановог закона одговара чл. 8 Земљорадничког закона. Говори само о делатељу, а не о делатељу исполнику. Иначе, израз исполник постоји у Јустинијановом закону (чл. 15, 16). Ту реч нема Ђ. Даничић у своме Рјечнику из књижевних старина српских (1863—1864), а Ф. Миклошич је уноси у свој Lexicon palaeoslovenico — graeco — latinum, али као vocabulum dubium[18]. Миклошич је преводи као γίγας, gigas, а за њу упућује једино на Георгија Хамартола, на српски рукопис XIV века који се чува у Бечкој националној библиотеци. Реч исполник не налази се у регистрима Законских споменика Ст. Новаковића (1912) и Одабраних споменика А. Соловјева (1926).

Јустинијанов закон садржи и чланове Земљорадничког закона у којима су (у српском тексту) изрази аравона и харакосати. Чл. 13 Јустинијановог закона је више прерада чл. 15 Земљорадничког закона. Израз аравона је изостављен. У чл. 14 Јустинијановог закона не стоји: огрнути и харакосати, као у чл. 11 српског текста Земљорадничког закона (напред је већ речено да је то један од оних чланова којих нема у руском тексту). Текст Јустинијановог закона има: и окопа и опраши[19]. У грчком тексту: ἐὰν... σκάψῃ τε καὶ χαρακώσας διασκαφίσῃ. Ashburner[20] напомиње: Διασκαφίζειν is not in the lexica, but it is found in ἄκτος ἐκδόσεως ἀμπέλιον ἐφημισιάρικον in Sathas, Bibl. gr. VI, 621, 1. Тај је израз збунио старог нашег преводиоца. Изгледа да је довео у везу δια са δύο, па отуд код њега: **двоѥ копанми**.

Треба напоменути да је напред било речи о краткој редакцији Јустинијановог закона (која има 33 члана) и о посебном тексту у Раковичком препису из 1700 год. (који је код Флоринског[21] подељен на 25 чланова, а у самом рукопису има 13 нумерисаних одељака). Постоји и шира редакција Јустинијановог закона, која је углавном настала додавањем чланова са одредбама узетим из скраћене Синтагме Матије Властара[22]. У софиском тексту те шире редакције (рукопис је по свој прилици из друге половине XVII века) Флорински[23] је нашао три члана (8, 9 и 10)

[18] Стр. 265.

[19] Тако и у хиландарском рукопису (А. Соловјев, op. cit. 238).

[20] На сп. м. 99 нап. 16.

[21] Т. Флоринский, op. cit. 212—215.

[22] А. Соловјев, op. cit. 228—230.

[23] Т. Флоринский, op. cit. 467—468.

који по својој „основној мисли“ и по „класификацији врста преступа“ „несумњиво стоје у блиској вези“ са чл. 61 и 60 грчкога текста Земљорадничког закона (у руском, а такође и у српском тексту то су чл. 58 и 57). У раваничком рукопису (вероватно из XVII века) ти су чланови припојени Душановом законику (код Флоринског обележени као чл. 148—154)[24]. Флорински претпоставља да су ти чланови били „у неком потпунијем рукопису кратке редакције“ Јустинијановог закона, па да су одатле прешли у ширу редакцију тог закона, одн. у раванички рукопис Душановог законика[25]. И овде се може констатовати разлика између превода Земљорадничког закона, руског и српских. У чл. 61 грчког оригинала Земљорадничког закона стоји: ἐν ἀμπέλοις ἢ συκαῖς. Руски текст (чл. 58) има: въ винограды или в' сады. Српски текст (такође чл. 58) садржи: **вь виноградѣхь или смоквницахь.** Софиски текст шире редакције Јустинијановог закона и раванички рукопис Душановог закона употребљавају изразе: заградіе или овощіе.

Као што је већ истакнуто, рукопис са српским текстом Земљорадничког закона садржи још и делове Савиног Номоканона (Крмчије). Из увода су узете гл. 1—5, а из канонског дела гл. 55 (Закон градски) и гл. 56 (О безаконим браковима од архиепископа цариградског Сисинија, О браку од Димитрија Синђела).

Један запис нам казује да је рукопис био „Законик Михаила јеромонаха“. Можда рукопис и треба схватити као један црквени законик, зборник законски намењен црквеним властелинствима. Разна аграрна питања била би решавана на основу Земљорадничког закона, а други правни односи (брачни у првом реду) били би регулисани Законом градским (Прохироном), који је садржавао одредбе византиског грађанског и кривичног права и поступка.

На крају неколико речи о томе како је приређено издање српског текста Земљорадничког закона. Реконструкција текста, уколико је било могуће да се она изврши, означена је угластим заградама. У обичне заграде дошло је разрешење скраћеница. Наслов закона и прва слова појединих чланова у рукопису су црвеним словима. Бројеве (одн. слова са бројном вредношћу) рукопис бележи са стране текста на спољној маргини, па су према томе на предњим странама листова с десне, а на задњим странама с леве стране. Само код чл. 1, 2 и 4 је број изнад текста, а код чл. 5 је број у истом реду у ком се свршава претходни а почиње тај члан. У издању су сви бројеви стављени поред почетака појединих чланова. Сви знаци испред и изнад слова су изостављени. Стављена је модерна интерпункција. У рукопису на спољној мар-

[24] Ibid. 466, приложения 50—51.

[25] Ibid. 467.

гини поред чл. 36, 37 и 70 налазе се остаци неких речи, које као да су претстављале неке исправке и допуне. Приликом снимања испод текста је подметана хартија, да би се издвојио текст оштећеног листа од текста листа који је испод њега.

[Законь д]ѣлател(ь)нь извðань ѡт(ь) книгѫ ц(а)ра [Іоуст]інїана.

Глава ·а҃· Подобаєть дѣлателю, дѣлающомꙋ свою нивꙋ, праведнꙋ быти и не прѣѡравати бразды искрьнꙗго. Аще ли же кто прѣѡреть и искрывит(ь) мегю ближнꙗго своего, аще ꙋбѡ угарь творе се сьтвори, да погꙋбит(ь) ꙋгарь свою; аще ли же и вь сѣмени се прѣѡранїе сьтвори, да погꙋбит(ь) сѣме и дѣланїе свое и плодїе прѣѡравыи дѣлателѣ.

·в҃· Аще кто дѣлатель, не вѣдꙋщꙋ г(оспо)д(и)нꙋ нивѣ, вьшьд(ь) посѣєтѣ или ѡбновитѣ, да не прїимет(ь) ниже за дѣланїе ради ѡбновленїа ниж(е) плодїа сѣмене, нь ниже сѣме посѣаное, нь да ес(ть) тьщ(ь) всег[о].

·г҃· Аще сьгласеть два дѣлателꙗ замѣнити нивы кь врѣменю сѣтвы, и прѣвратив єдинꙋ чес(ть); ꙋбѡ сѣме посѣа да не вьзвратеть; аще ли же не посѣа, да вѣзвратет(ь). Аще ли же вьзвращаеи не ѡбнови, дрꙋгыи ж(е) ѡбнови, да ѡбновить и вьзвращаеи.

·д҃· Аще сьгласеть два дѣлателꙗ дрꙋгѣ сь дрꙋгѡм(ь) замѣнити нивы сь двѣма или трьма свѣд(ѣ)телми, и бꙋдет(ь) ѡ ем[ь] же сьгласише, бꙋдеть сь сьвѣть, и аще сице замѣни се сь ꙋтврьжденїемѣ, неподвижно да бꙋдетѣ; аще ли же ѡбрѣщет(ь) се єдина честь криво дрꙋгои, ибѡ ꙗко же сѫгласише сице, да придас(ть) за мѣсто иже мнѡжае имѣєи ꙋлишенномꙋ; аще ли же сице сьгласише, да не придас(ть) се.

·е҃· Аще ж(е) дѣлател(ь)... роуим... му и пожнють, аще ... имат ... что ж(е) да имат(ь) ѡт(ь) того; аще ли же неправо р... твори, сꙋгꙋбою цѣною да вьздас(ть) над(ь)плодїа пожетаа.

·ѕ҃· Аще двѣ селѣ брань творєть о прѣдѣлꙋ или о нивѣ, да изыщꙋть старинници, и ꙋдрьжавшее на лѣта вещша, да вьздадꙋтѣ праведноѥ. Аще ли же прѣдѣль начелныи ѥс(ть) или и начелно одрьжанїе, да бꙋдеть неподвижно.

·з҃· Ꙗще раздѣлєнїȣ бывшїȣ вь мѣстох(ь), ѡнєправдн кто кого вь ждрѣви или вь мѣстох(ь), ѡблас(ть) да имають прѣмѣнити бывшєє раздѣлєнїє.

·и҃ Ꙗще дѣлатєль исполникь пожиють нє вѣдȣщȣ давшомȣ нивȣ, носить рȣкоєтїє своє, ꙗко тать ѡтȣждит(ь) сє вьсє над(ь)плѡдїє сооє. Правда честь снопы. ·д҃·, ниводавцȣ жє чєс(ть) снѡпь єдинъ; а нжє вышє того сьдѣлꙗєт(ь) сє б(о)гопрѡклєтъ.

·д҃· Ꙗще кто дѣлатєль нивȣ поимєть ѡт(ь) запȣстнвшаго ю дѣлатєлꙗ и сьложит(ь) ѡвновнти тьчїȣ н раздѣлити, да дрьжит(ь) сьгласїє; аще ли жє сьгласи и сѣмє, и сьгласїа да дрьжєть.

·і҃· Ꙗще дѣлатєль поємь нивȣ посѣати исполы и по врѣмєни добрȣ нє ѡбновит(ь), нь поздно посѣютъ сѣмє, ничтож(є) ѡт(ь) над(ь)плѡдїа да вьзмєтъ, ꙗко сльгавь и ѡчтєтивь нивѣ г(оспо)д(ин)а.

·а҃і Ꙗще дѣлатєль поємь ѡт(ь) коєго дѣлатєлꙗ запȣстѣвша ȣ исполȣ винограда кь дѣланїȣ, н нє обрѣжєт(ь) єго ꙗко ж(є) подобаєть, ѡгрьнȣти и харакосати, двоє копанми ничтожє ѡт(ь) приплодїа прїимєтъ.

·в҃і Ꙗще кто исполы кою половинȣ вьзьмь сєла . . . . .

·г҃і· . . . .

·д҃і· . . . . . по и вьдас[ть п]акы нивȣ г(осподи)нȣ єє. .

·є҃і· Ꙗще дѣлатєль вьзъмь дѣланїє винѡград[а] или нивы, сьложивь сь г(оспо)д(и)номь их(ь), и аравѡнȣ вьзьмъ, ѡтврьжєт(ь) сє и нє начнєт(ь), н вьзвращ(ь) сє ѡставить то, цѣнȣ дѡс(то)инȣ нивн или винограда да дас(ть) и сєло да имать г(осподи)нь єгѡ.

·ѕ҃і· Ꙗще нє възмогь дѣлатєлъ кь своєму сєлȣ дѣлати, бѣжить и странствȣєть, нжє ѡ господскыих(ь) вєщєх(ь) слѡво вьздающєи да ѡбєрȣть то, нє имȣщȣ власти приходєщȣ дѣлатєлю ѡтъщєтити сих(ь) что ȣбѡ бѣшє

·з҃і. Ꙗще дѣлатєль ѡтбѣгнєть ѡт(ь) своєго сєла, плакꙗ на коєждо лѣто ·ѕ҃· траѡдринк господско; ѡбравшєи и сьнѣвшєи сєло, да ѡтьщєтєт(ь) сє сȣгȣбою цѣною.

·и҃і· Сѣкыи тȣждȣ лєдинȣ, нє вѣдєщȣ г(оспо)д(и)нȣ єє, и дѣлаєи и сѣє, ничто жє да имать ѡт(ь) приплѡдїа.

·ді· Аще дѣлатель зиждеть домь и насадить винωград(ь) на пȣстѣ тȣждемь мѣстѣ, и по лѣтѣх(ь) пришьдше иже мѣстȣ господїе, да не имають ωбласть дом(ь) разωрити или винωградьі искорѣнити, нъ поюмати вь мѣсто мѣста еже аще сьвѣтȣють; аще ли невръженїем(ь) не врѣжеть иже вь тȣждаа сьзидавь или насадивь дати за мѣсто мѣсто ωбласть имать иже сих(ь) г(оспо)д(и)нь, аще бȣдеть винωградь, вьстрьгнȣти, дом(ь) же разωрити.

к· ..... [вь] врѣ[ме] ... анїа косирь или вь [в]рѣм[е] [же]твы срьпь или вь врѣм[е ле]днии сѣчен[їа] трьнорѣзь или сѣкырȣ.

·ка· Аще пастыр(ь) волωвь поздѣ приюмь ωт(ь) дѣлателıа вола и сьвькȣпить его сь чрѣдою, и прилоучит(ь) се волȣ ωт(ь) влька ȣıасти се, да покажет(ь) трȣпъ г(оспо)д(и)нȣ егω и самь неповиннь бȣдет(ь).

·кв· Аще пастырь волωвь прїемь погоубить и вь ть д(ь)нь вь н(ь) же воль погыбе не порȣчит(ь) г(оспо)д(и)нȣ вола, ıако вола даже до здѣ и до здѣ зрѣх(ь), что же быс(ть) емȣ не вѣмь да бȣдеть тьщетнъ; аще ли же порȣчи да нѣс(ть) тьщетнъ

·кг· Аще пастырь волωвь прѣюмъ ωт(ь) дѣлателıа поздѣ ωшьдшȣ, и ωтлȣчив(ь) се воль ωт(ь) мнωжьства волωвъ, ωшьд(ь) вънидеть вь нивы или вь винωградьі и попашȣ сьтворить, мъзды своее да не ȣлишит(ь) се, попашȣ же да платить.

·кд· Аще пастырь прѣюмь вола ωт(ь) дѣлателıа и без(ь) вѣсти бȣдеть воль да заклынет(ь) се вь име г(оспод)нюе, не лȣкавствовавь вь него и ıако не пришьдши се погыбѣли вола, безъ тьщеты да сьблюдет(ь) се.

ке· Аще пастырь ωт(ь) кȣдѣ поюмь ωт(ь) дѣлателıа вола и прилȣчит(ь) се емȣ ωхрьмнȣти или ωслѣпѣти, да клынет(ь) се пастырь не лȣкавствовавь вь него, без(ь) тьщеты да бȣдет(ь).

·кѕ· Аще пастырь ω погоублени вола или о .... два или три .... достω[иновѣ]рных(ь), ıако кри[во]клет(ь) се, езыкь да ȣрѣжет(ь) се юмоу и тьщетȣ вола г(оспо)д(и)нȣ да дасть.

·кз· Аще кто сь иже вь р8кахь его дрьвωм(ь) или сѣчивωмь врьгь и ωхромить вола или ωслѣпить, нѣс(ть) неповинннь, нь да ωтьщетит(ь) се; аще ли же сь каменемь да не ωтьщетит(ь) се

·ки· Аще кто звωно ωт(ь) волωвь или ωвьць 8крадеть и 8вѣс(ть) се, ꙗко тать да біет(ь) се; аще ли же погыбиеть живωтно, дь дасть ю, ꙗко крагю сьтворь звωна.

·кд· Аще дрѣво стоить на межди двѣма нивама, аще 8бω есть врьть, ꙗко ближшаа честь и ωсѣнꙗет(ь) се иже на межди дрѣвом(ь), да подсѣчеть ваїа его г(оспо)д(и)нь его; аще ли же нѣсть врьть, да не подсѣк8т(ь) се.

·л· Аще дрѣво вьспитѣет(ь) се ωт(ь) нѣкого вь мѣстѣ нераздѣлнѣ, и по сих(ь) раздѣлюніі8 бывш8, прил8чи се ωт(ь) чести, инь да не имать ωбласть дрѣва, нь вьспитѣвы негω единь; аще ли же вьпіеть иже мѣст8 г(оспо)д(и)нь ꙗко неправда ми ює(ть) под(ь) дрѣвомь, дад8ть за дрѣво др8го дрѣво вьспитѣвшом8 и да имать е безмльвно.

·ла· Аще ωбрѣщет(ь) се ωвощіωстрѣжьць крадыи вь нюм(ь) же стрѣжет(ь) мѣстѣ, да 8лишит(ь) се мьзды свою и зѣлω да біет(ь) се.

лв· Аще ω[брѣщеть се] ... мьзыи ... дае, біень м .. оею да ...

·лг· Аще ωбрѣщет(ь) се кто крадыить трьстіе или сламоу, с8г8бою цѣною да дасть е.

·лд Аще кто вола или ωсла или инь кои скоть, не вѣд8щ8 г(оспо)д(и)н8 его, вьзметь и вь дѣло ωт(ь)ведеть, да дас(ть) мьзд8 его соугоубою цѣною; аще ли же оумреть на поути, да дасть двѣ за едино, что 8бо аще в8деть.

·ле· Аще поиметь кто вола кь дѣланію и оумреть, да сьмотреть с8діе, и аще 8бо испрошенное вь дѣло вь нюмь оумрѣть, без(ь) тьщеты да ес(ть); аще ли же на иномь дѣлѣ 8мрѣть, да дас(ть) вола сьвршена

·лз· Аще кто ωбрѣщеть вола вь винωградѣ или вь инвѣ или на иномь мѣстѣ, попаш8 твореща, и не прѣдасть его г(оспо)д(и)н8 его, ꙗко хоте ωт(ь) него вьсоу плωда тьщетоу, нь оубіеть или охромить, да дас(ть) вола за вωла, или ωсла за ωсла, или ωвче за ωвче.

·л҃з· Аще кто сѣкыи въ дѫбравѣ дрѣво, не съматраеть нъ падъ дрѣво ѹбіеть вола или ѡсла, или ино что ѿт(ь) скѡтъ сицево ѹбѡ да дас(ть) животно за живѡтно

·л҃и· Аще кто сѣкыи дрѣво съвыше въ невѣдѣніи връгъ секырѫ и оубіеть тѫждего скота да дас(ть) е

·л҃ѳ· Аще кто ѹкрадеть вола или ѡ[сла] ... [сѹгѹб]ою цѣною ... дѣло егѡ

·м҃· [Аще кт]о хоте оукрасти вола из(ь) чрѣды, и ѡпоустивши се чрѣда, ѕвѣрми сънѣдена бѫдеть да ѡслѣпит(ь) се таковы

·м҃а· Аще кто изыдеть къ чрѣде своих(ь) воловъ или ѡслеть и гоне своꙗ съприженеть съ своими и дрѹгаа, и не събереть и то съ своими, нъ погыбнеть или влъкомь ѹꙗсть се, да дас(ть) въ мѣсто того дрѹго г(оспо)д(и)нѹ его; аще ли же порѹчить и мѣсто повѣсть, гл(аго)лю ꙗко не мощи съдръжати е, без(ь) тъщеты да бѫдет(ь).

·м҃в· Аще кто въ лединѣ обрѣщеть вола заколеть его и възметь меса его рѫка да ѹсѣчет(ь) се емѹ.

·м҃г· Аще кои рабъ заколет волꙗ или ꙗръмника или ѡвна на лединѣ г(оспо)д(и)нь егѡ да въздасть е.

·м҃д· Аще кто хоте въ нощи красти и спѹстить изъ ограды живѡтнаа и погыбнѫть или ѕвѣрем(ь) сънѣдъ бѫдѫтъ, да повѣсит(ь) се ꙗко ѹбіица.

·м҃е· Аще кто рабъ чіи ли бо мнѡгащнѹ крадеть скѡты въ нѡщи, или испѹщеніе сътворитъ стадѹ, да ѡтъщетит(ь) се г(оспо)д(и)нь его погыбшіими ꙗко вѣдыи рава ѿт(ь) мнѡгъ лѣть повинна; раб(ь) же да ѡбѣсит(ь) се.

·м҃ѕ· Аще кто ѡбрѣщеть вола попасѹюща и не прѣдасть его г(оспо)д(и)нѹ егѡ, нъ ѹхо ѹрѣжеть емоу или ѡслѣпить, или ѡпашъ ѡтрѣжеть .... въземлеть.

·м҃з· Аще кто обр[ѣщеть] свинію въ .... или овцѹ или ѱа и прѣдас(ть) въ пръвыих господинѹ его; таже повторивъ и еще прѣдас(ть) е, запорѹчить г(оспо)д(и)нѹ егѡ; третицею же ѡбрѣгъ ѡтрѣжеть ѡпашъ емѹ или ѹстрѣливъ, безъ ѡткоупа да боудеть

·ми· Аще воль вьнити хоте вь виноград(ь) или вь врьть, вьпадеть иже винограда прѣровь или врѫта и оумретъ, вез(ь) тѫщеты да бѫдеть иже винограда г(оспо)д(и)нъ или врѫта.

·мд· Аще кто поставитъ стоупицѫ или самострѣлъ или прѫгло вь врѣме плода или гроздїа, и вьпадеть въ нѥ пѕъ или свинїа и ѫмретъ, нетьщетнъ да ес(ть) иже стоупици г(оспо)д(и)нъ.

·н· Аще кто единою или и вторицею попас' се, аще оубиѥть не прѣдавь животное г(оспо)д(и)нѫ его, да прїиметъ попашѫ свою, а еже оубить да дас(ть).

·на· Аще кто свинїю затворить или пѕа и разтлит(ь) се, соугоубою цѣною вьздасть то.

·нв· Аще кто пѕа пастырскога оубивъ, не исповѣсть нъ боудеть ѕвѣрен нашьствїе вь оградѫ; по сих(ь) же оувѣсть се оубїница пѕа, вьсоу погыбѣлъ стада да дас(ть) сь цѣною, и пѕа.

·нг· Аще кто огнь вьложить въ лединѫ свою или вь трѣ вежъ лазныи . кь огнъ . . . села, не осѫ . . сьчїѫ, аще вь мноѕѣ вѣтрѣ се сьтвор . . .

·нд· Пожигаеи прѣдѣла тѫжда или сѣкыи дрѣво тоужде, вь сѫгѫбо осѫждает(ь) се.

·не· Пожигаеи виноградѫ плоть, вїемъ да жегѫть емѫ рѫкѫ, нь и да отьщетит(ь) се сѫгѫбымь тыщетою.

·нѕ· Сѣкыи лозїа вь плодѣ тѫждые или вьстрьзае, рѫка да ѫсѣчет(ь) мѫ се от(ь) отьщетеннаго.

·нз· Иже вь врѣме жетвы вьходещеи вь тѫждые бразды и жнющеи снопы или класи или сочива, ризы да ѫлишет(ь) се вїеми.

·ни· Или вь виноградѣхь или смокониццахь вьходещеи тѫждыих(ь), аще ѫбо ради сьнѣди, неповинни да бѫдѫть; аще ли же крагѥ ради, ризы ѫлишают(ь) се вїеми.

·нд· Крадѫщеи орало или ралникь или бранѫ или ꙗрьмь да отьщетет(ь) се по еликѫ д(ь)неи от(ь) нѥли же крагꙗ быс(ть); какьждо д(ь)нъ днарь ·ві·

·ѯ· Жегѫщеи кола тоуждаа или крадѫщеи сѫгѫбою цѣною да вьздадутъ.

·ѯа· Иже вь гоумнѣ или ѡвитѣли вьложижшеи ѡгнь кь ненависти ѡсобници или вражди, и гнѣвмь сьжежени да бꙋдꙋть

·ѯв· Или вь домꙋ сѣна или плѣвы вьложшеи ѡгнь, рꙋкꙋ да ꙋсѣкꙋт(ь) се.

·ѯг· Разараюцеи домы тꙋждые самовластно или разграждаюцеи плѡты ıако свое заградити или сьзидати, рꙋкꙋ да ꙋсѣкꙋт(ь) се

·ѯд· Иже мьздные за дарь поемшеи села, аще бещше ·ѕ· лѣть ıавет(ь) се плѡдеще село, да изьчтеть соудіа ѡт(ь) седмых(ь) лѣтъ и выше и в . . . да сьста . . .

·ѯе· Иже вь прѣдѣлѣ обрѣтаемъ кр[адыи] пшеницꙋ, аще оубѡ единою дат(ь) се ранами сто и без(ь) тьщети г(оспо)д(и)на пшеници да сьтворитъ; аще ли же дрꙋгоици ıавит(ь) се се творе, сꙋгꙋбою цѣною ѡтьщетит(ь) се краденнаго; аще ли же третицею бꙋдеть се творе, да ѡслѣпит(ь) се.

·ѯѕ· Иже вь нѡщи крадыи ѡть делвы вино или масло, или ѡт(ь) точила вино, сицевомоу под(ь)лежит(ь) сꙋдꙋ.

·ѯз· Иже мѣрꙋ винꙋ или пшенице кривꙋ имоущеи и не послѣдꙋющеи начелномоу ѡ(т)цепрѣданію, нъ за скврьнно приѡбрѣте выше вьчинıенные мѣры творяще, да біют(ь) (се) ıако нечьстиви.

·ѯи· Прѣданна тоужда скѡта тꙋждꙋ рабꙋ не вѣдꙋщꙋ г(оспо)д(и)нꙋ егѡ, и рабь продасть сего или инако како вьстрѣбꙋеть, без(ь) тъщеты да бꙋдеть и рабь и г(оспо)д(и)нь егѡ

·ѯѳ· Аще вь вѣдѣни г(оспо)д(и)на коıагодѣ сьнѣдиаа и сьнѣсть сіа или инако како вь неıавлıеніи сътворит(ь) сіа г(оспо)д(и)нъ рава безтъщетна да сътворитъ г(оспо)д(и)на брашьнъ.

·о̄· Аще прѣходе кто поутемь и обрѣщет(ь) хрѡмꙋ или изгывши скотъ, и м(ило)срдовавь порꙋчитъ, г(оспо)д(и)н(ь) же скота помнѣніе имѣе на порꙋчившало ıако лꙋкавствовавша, да закльнет(ь) се ѡ ранѣ; о погꙋблıени же ничто ж(е) да сꙋдит(ь) се.

·о̄а· Растлѣваеи чꙋждыи скоть за вещь кою . . . .

DJORDJE SP. RADOJIČIĆ

EINE SERBISCHE REDAKTION DES NOMOS GEORGIKOS

(Zusammenfassung)

Die slavische Übersetzung des Nomos Georgikos war bisher aus russischen Texten des 15. und 16. Jhs bekannt. Einige seiner Artikel (14 an der Zahl) fanden auch Eingang in die unter dem Namen „Gesetz des Zaren Justinian" bekannte Kompilation. In den alten serbischen HS. erscheint diese Gesetzeskompilation neben dem Gesetzbuch Stephan Dušans und der gekürtzten Fassung der serbischen Übersetzung des Syntagma des Matthäos Blastares, woraus T. Florinskij (1888) und A. Solovjev (1928) den Schluss zogen, dass diese drei Gesetzwerke im Serbischen Reich eine Einheit bildeten als Frucht der gesetzgeberischen Tätigkeit Stephan Dušans.

Bei Gelegenheit der im Auftrage des Hauptarchivrats Jugoslaviens und der Serbischen Akademie der Wissenschaften 1952 und 1953 auf dem Athos, insbes. im Chilandarkloster vorgenommenen Mikrofilmaufnahme der altserbischen HS. entdeckte der Verf. in der Chilandar-HS. № 466 (frühere № 217) einen serbischen Text des Nomos Georgikos. Die HS. ist auf Papier geschrieben und stammt nach den Wasserzeichen aus dem Anfang des 15. Jhs. Die Blätter sind am oberen Rand beschädigt und durch Feuchtigkeit angegriffen. Ein ganzes Blatt, wenn nicht mehr, fehlt. Der Text bricht heute in der Mitte des Art. 71 ab. Mehrere Artikel (10) sind nur teilweise erhalten. Von einem Artikel (§ 13) bleibt nichts übrig.

Der Vergleich des russischen und des serbischen Textes des N. G. wie auch der im sog. Gesetz Justinians enthaltenen Artikel zeigt, dass es sich um drei verschiedene Redaktionen handelt. Der serb. Text bietet mehrere Artikel, die in der russ. Redaktion fehlten (§§ 12, 35, 58 u. 65 des griechischen Textes nach der Ausgabe Ashburners). Einen dieser Artikel (§ 12) enthielt in serbischer Fassung auch das Gesetz Justinians. Zwei Artikel des serb. Textes umfassen je zwei Artikel des griechischen Originals (§ 4 des serb. Textes entspricht den §§ 3 u. 5 und § 8 den §§ 9 u. 10 des gr. Originals). Nur die beiden ersten Artikel zeigen im serb. und im russ. Text dieselbe Nummerierung wie im gr. Original. Bei allen weiteren Artikeln ist die Zählung verschieden, obwohl in der Aufeinanderfolge dennoch keine grösseren Abweichungen bestehen. Nur § 63 der serb. Redaktion nimmt in dieser Hinsicht eine Sonderstellung ein: ihm entspricht im russ. Text der § 82, zu dem der Herausgeber des russ. Textes A. Pavlov (1885) aus dem gr. Original einen Artikel unter № 91 anführt.

§ 1 des serb. Textes gebraucht für ὁ πλησίον den Ausdruck **искрнь**, der für die ältesten slavischen Texte charakteristisch ist. Dieser Ausdruck scheint für eine frühe Entstehungszeit der serb.

Redaktion zu sprechen, doch ist zu beachten, dass er auch noch in den serb. HS des 13. und 14. Jhs begegnet.

Neben dem serb. Text des N. G. enthält die Chilandar-HS № 466 auch gewisse Teile des Nomokanons in der serbischen Übersetzung des hl. Sava aus dem 13. Jh., und zwar kap. 1—5 der Einleitung und des kanonischen Teiles kap. 55 (das Procheiron), und kap. 56 (die Schrift des Patriarchen Sisinnios von Konstantinopel über gesetzwidrige Ehen und des Demetrios Synkellos über die Ehe). Es ist vielleicht kein Zufall, dass der N. G. und das Procheiron sich in einer HS zusammenfinden. Die HS stellte somit eine Gesetzessammlung dar, die für kirchliche Grundherrschaften bestimmt sein konnte, wobei der N. G. der Regelung der Agrarverhältnisse und das Procheiron der Schlichtung der sonstigen Rechtsfragen (insbes. auch des Eherechts) diente.

Schon Florinskij neigte zu der Ansicht, dass das sog. Gesetz Justinians eine serbische Übersetzung einer bisher unbekannten griechischen Rechtskompilation sei. Für diese Ansicht spricht zweifellos das Bestehen einer serbischen Übersetzung des N. G., die mit dem Text der im Gesetze Justinians enthaltenen Artikel nicht übereinstimmt.

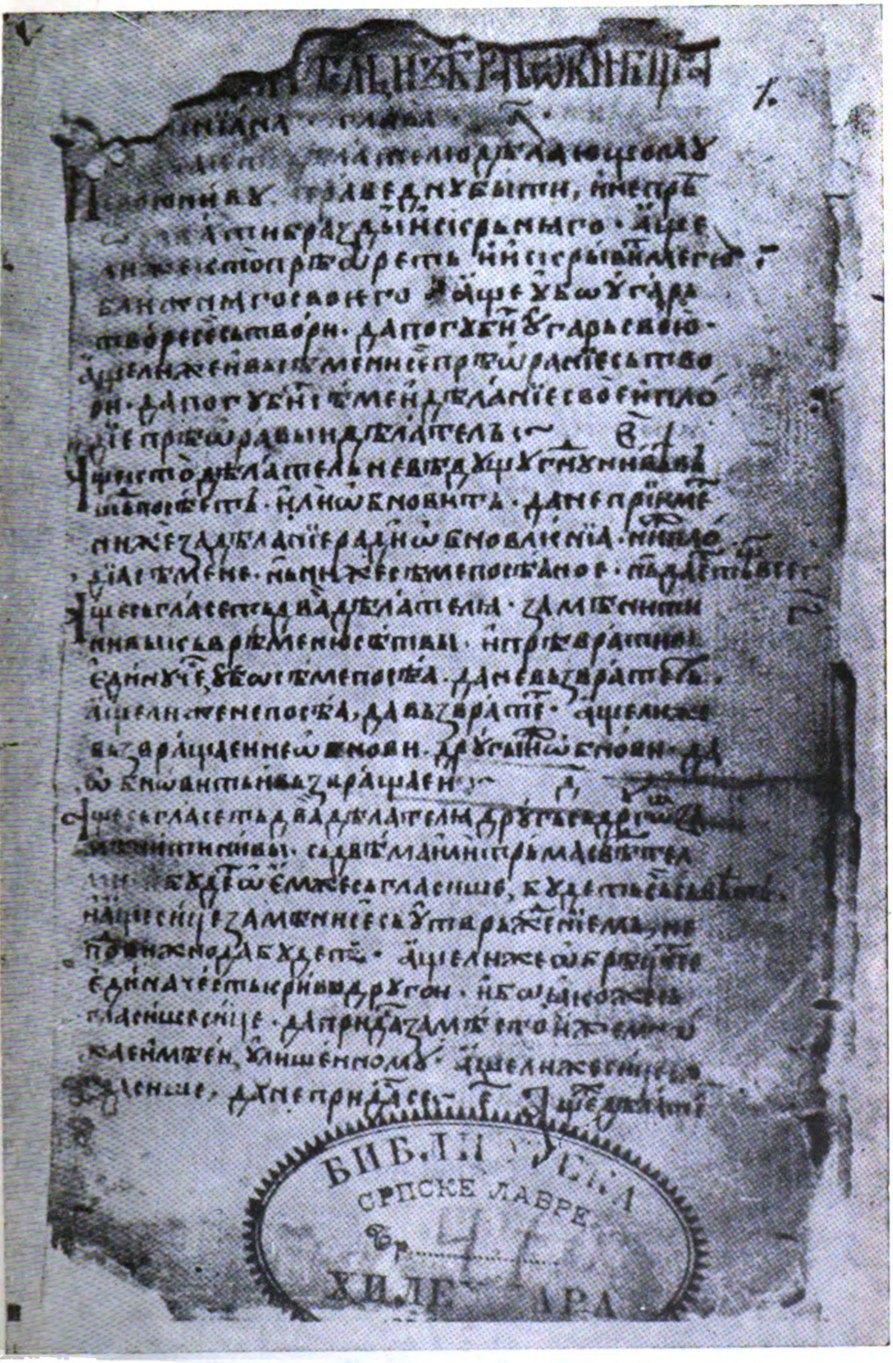

Земљораднички закон (чл. 1—5).

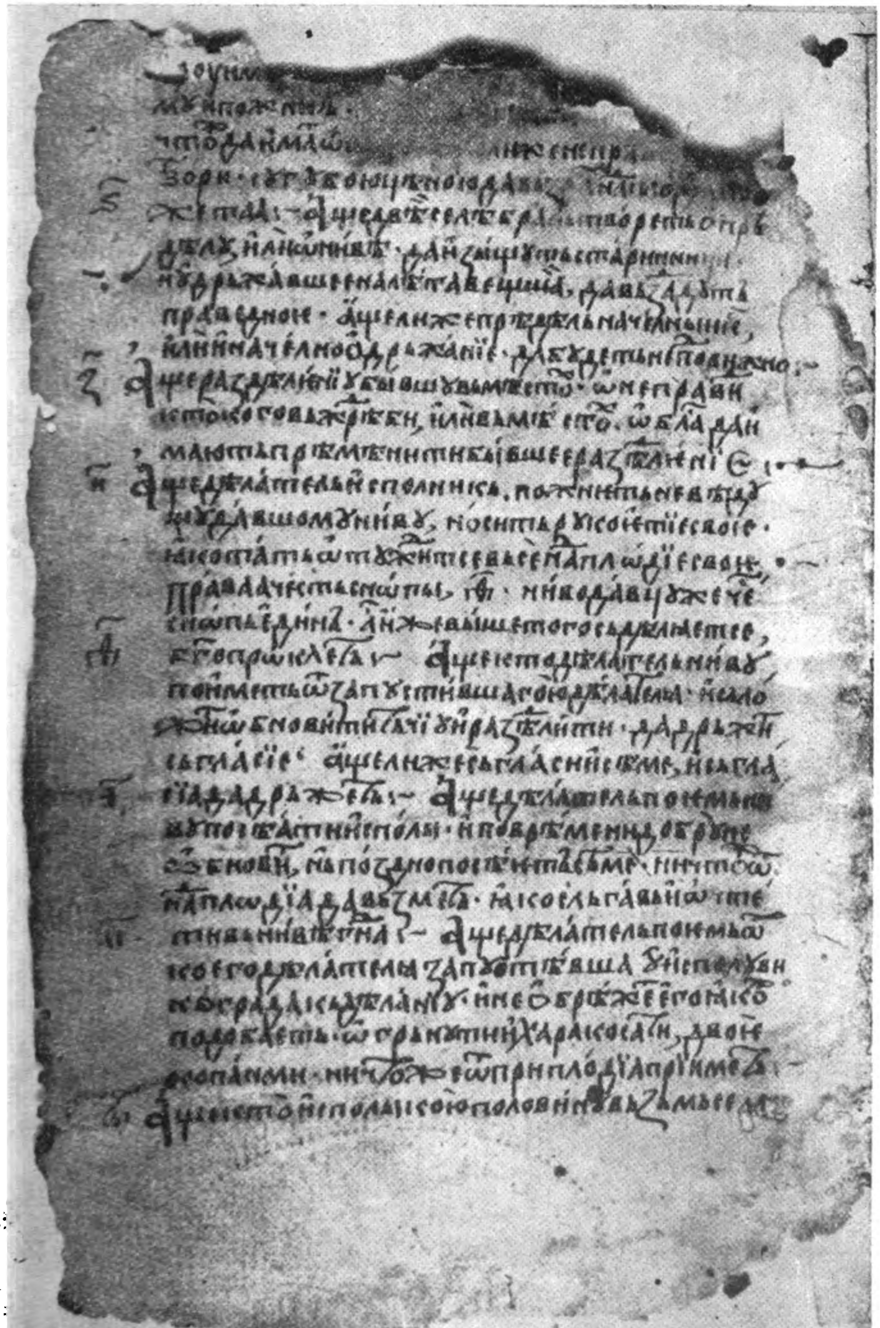

Земљораднички закон (чл. 5—12).

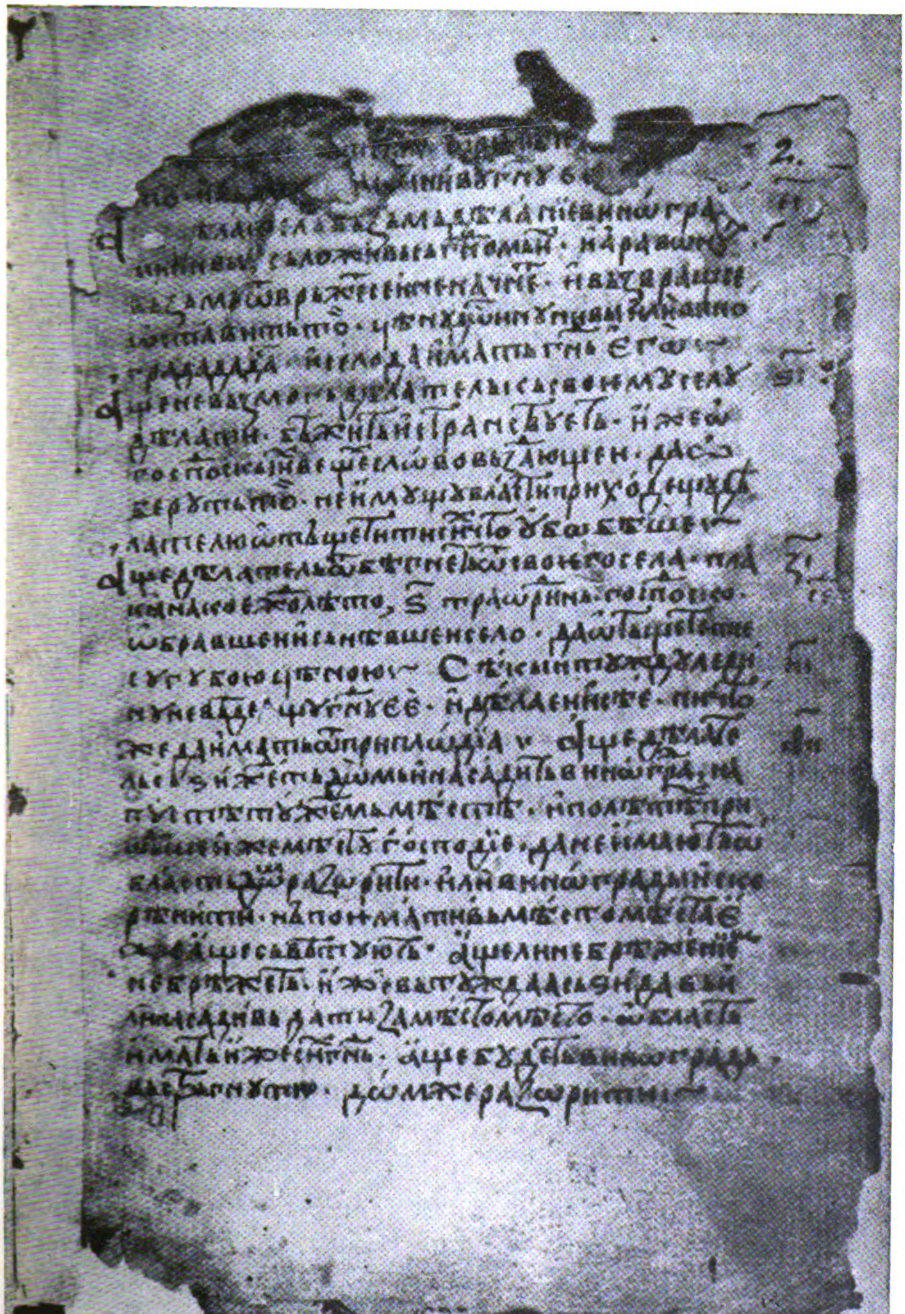

Земљораднички закон (чл. 14—19).

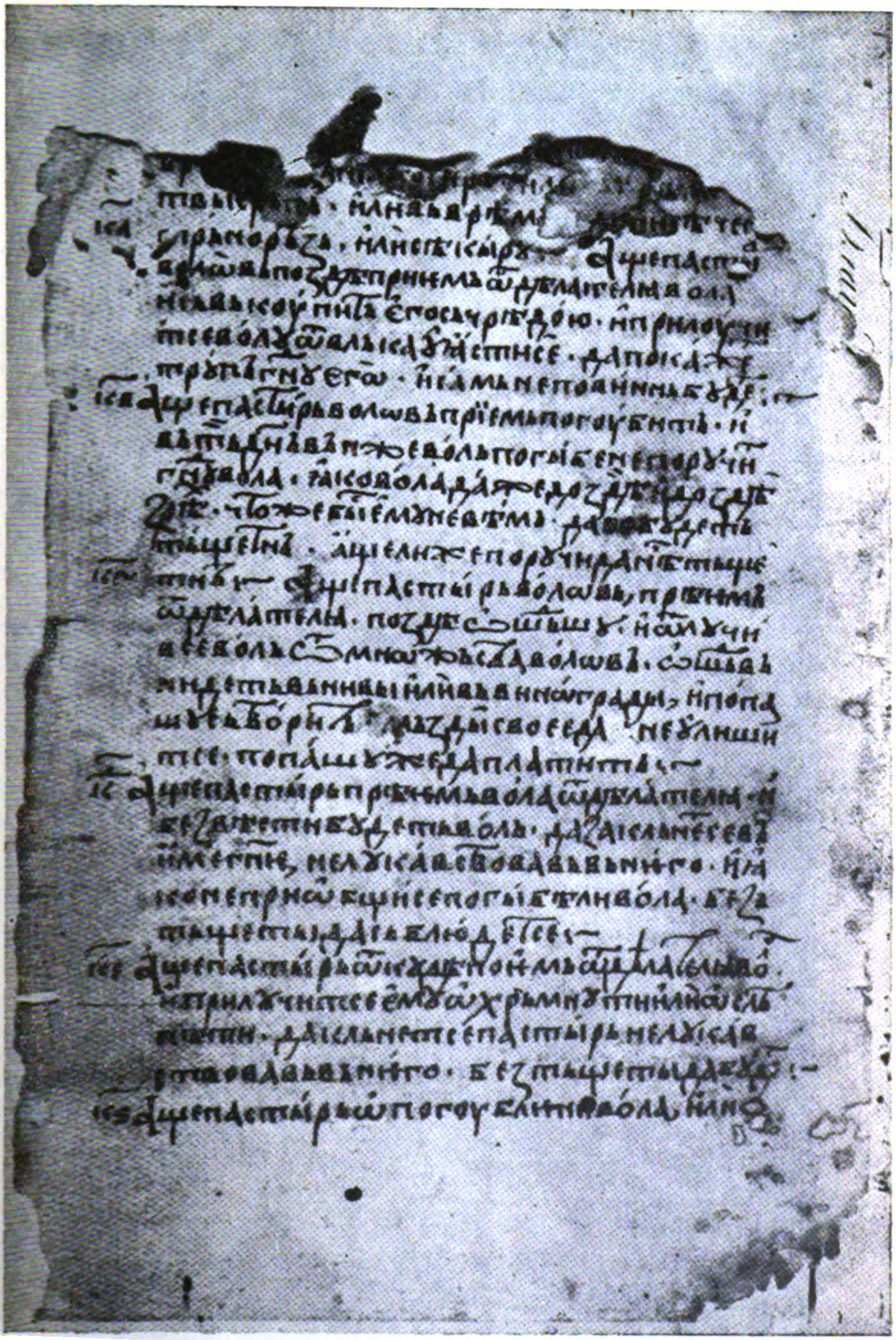

Земљораднички закон (чл. 20—26).

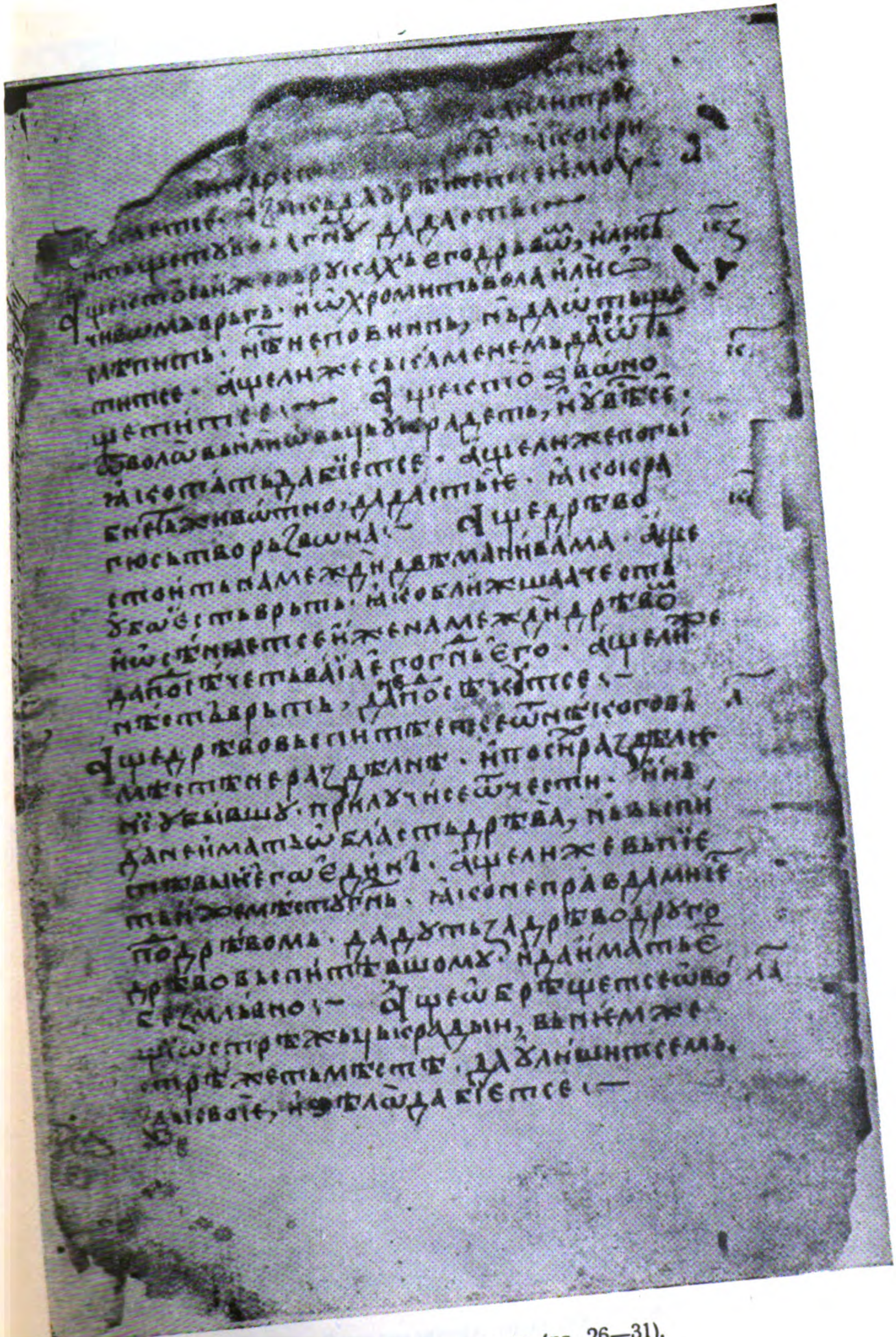

Земљораднички закон (чл. 26—31).

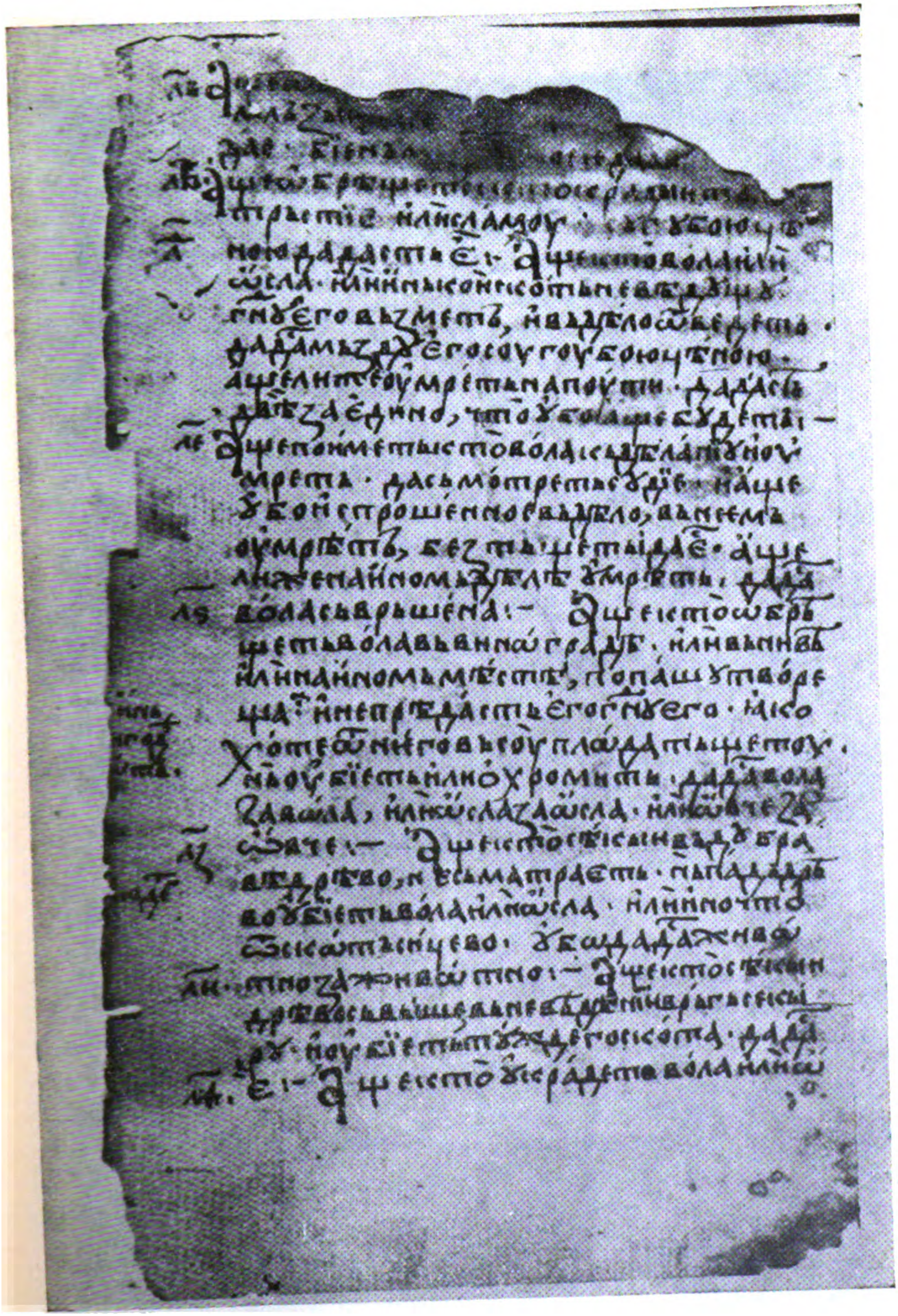

Земљораднички закон (чл. 32—39).

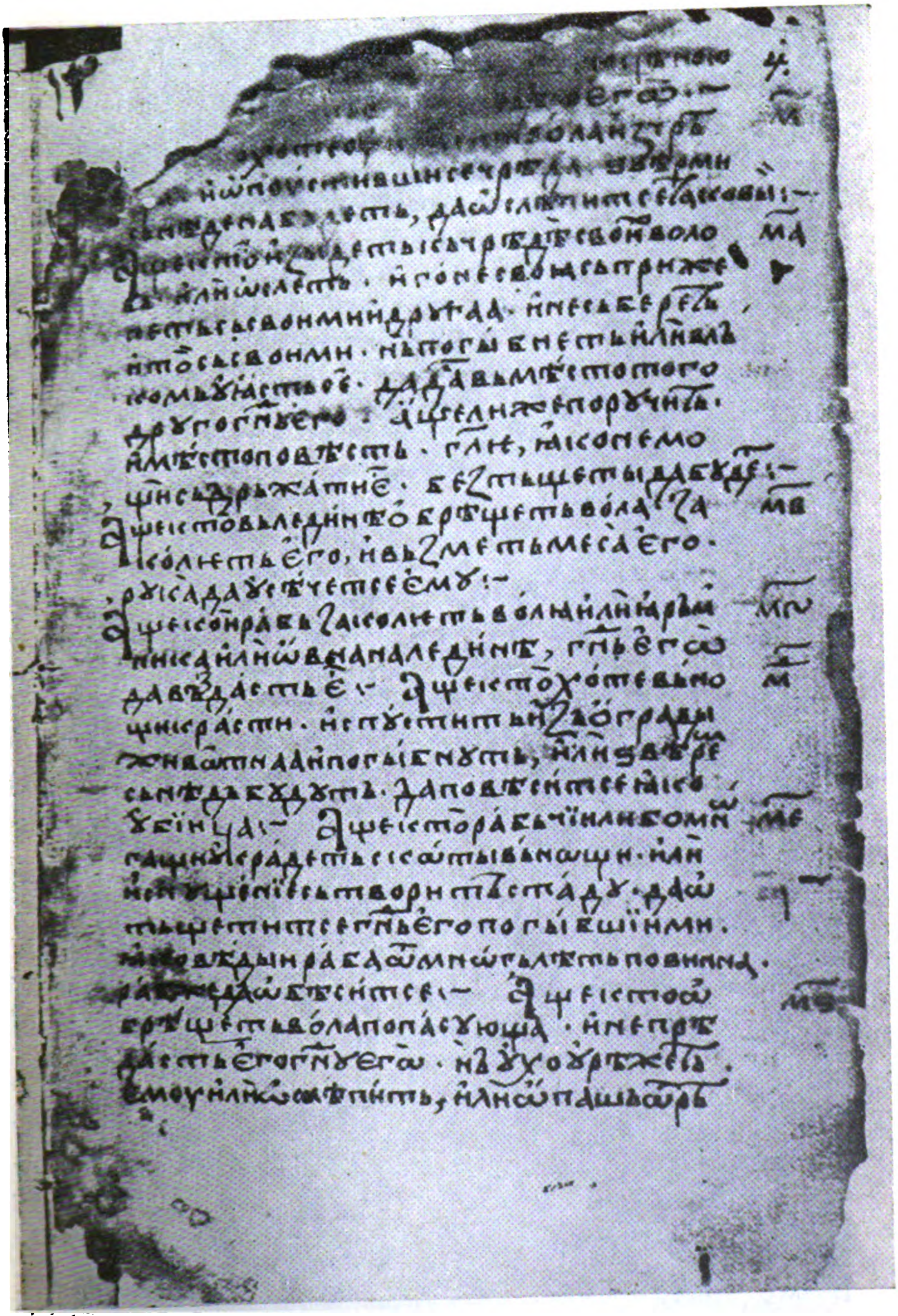

Земљораднички закон (чл. 39—46).

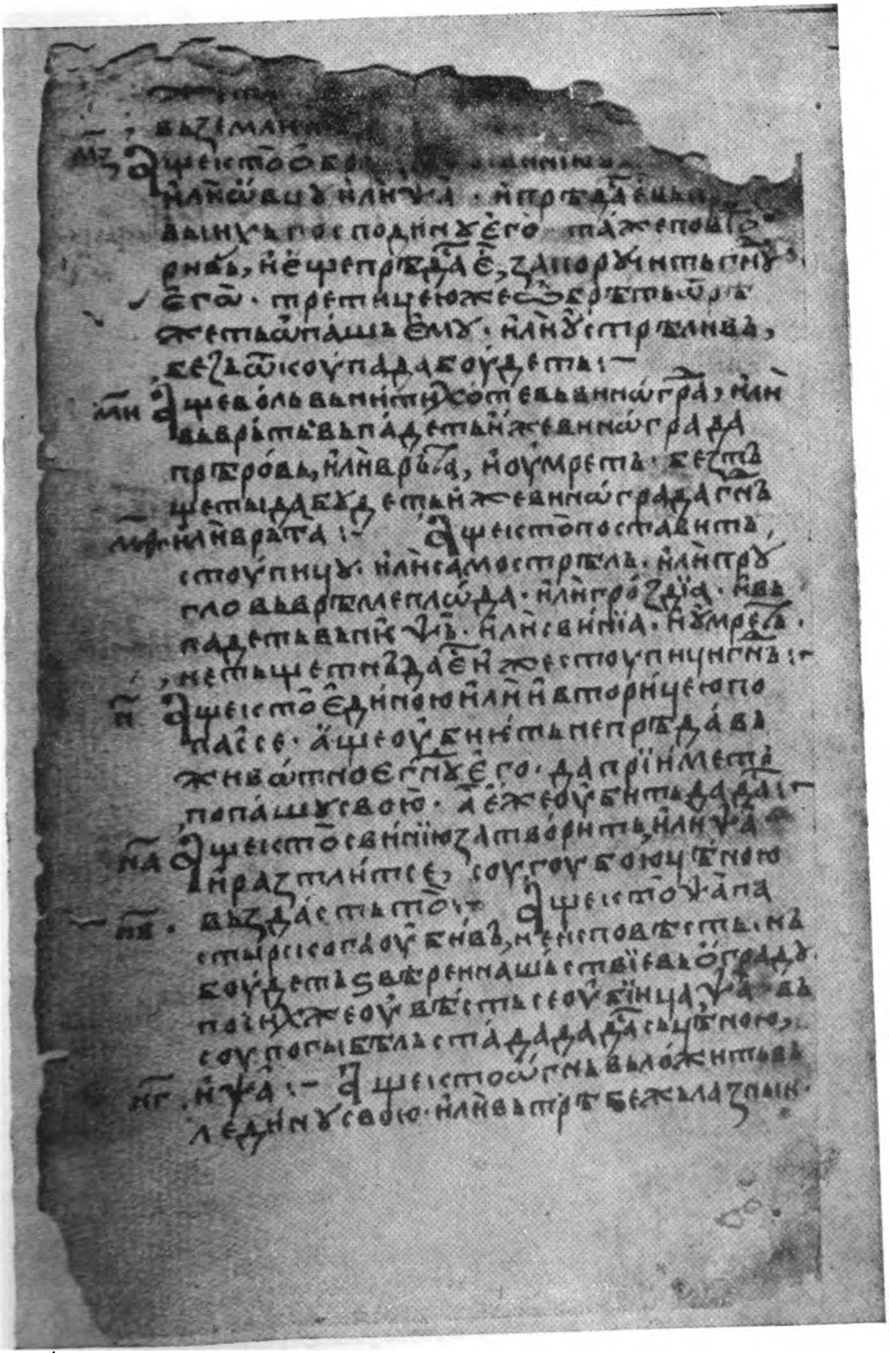

Земљораднички закон (чл. 46—53).

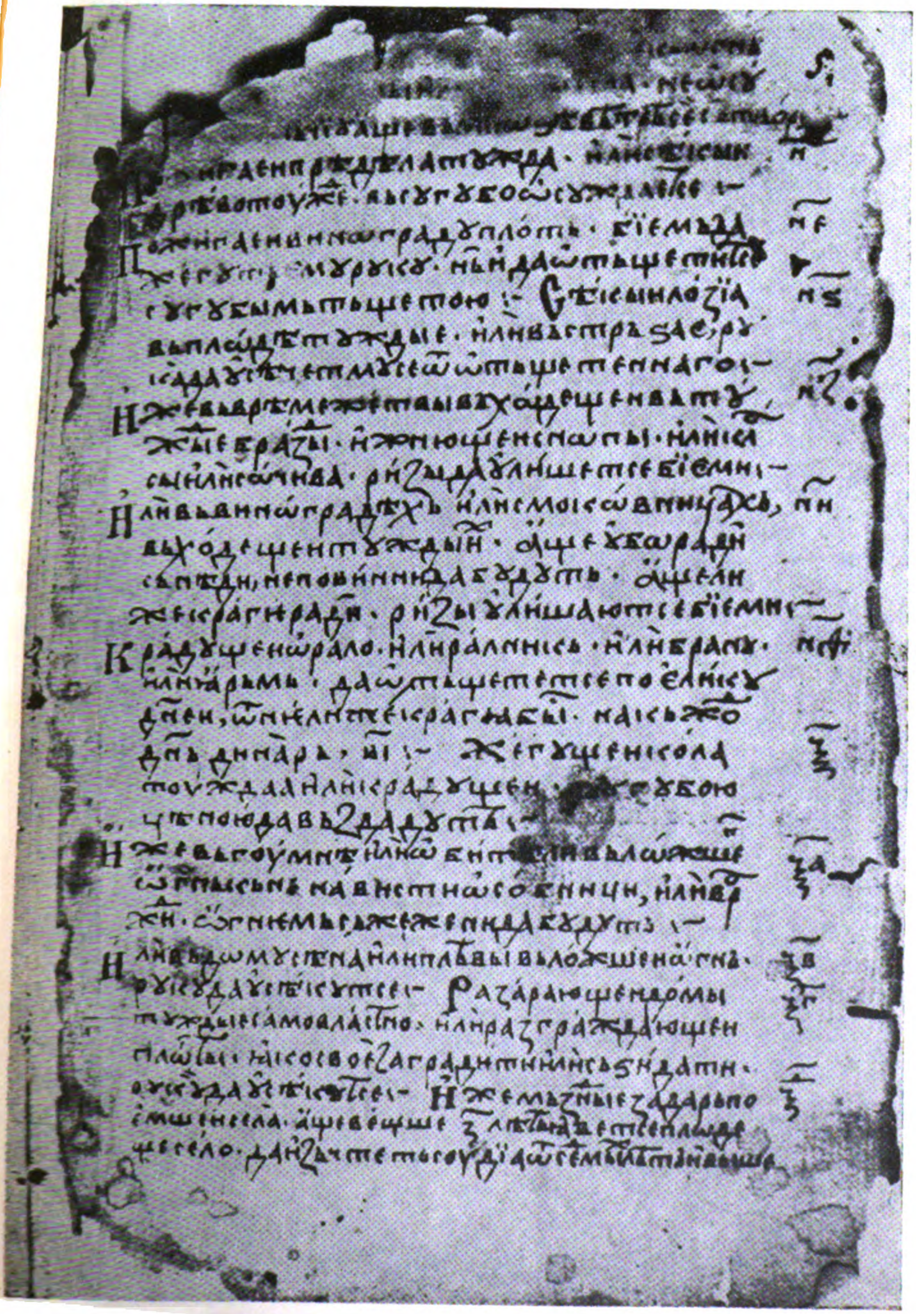

Земљораднички закон (чл. 53—64).

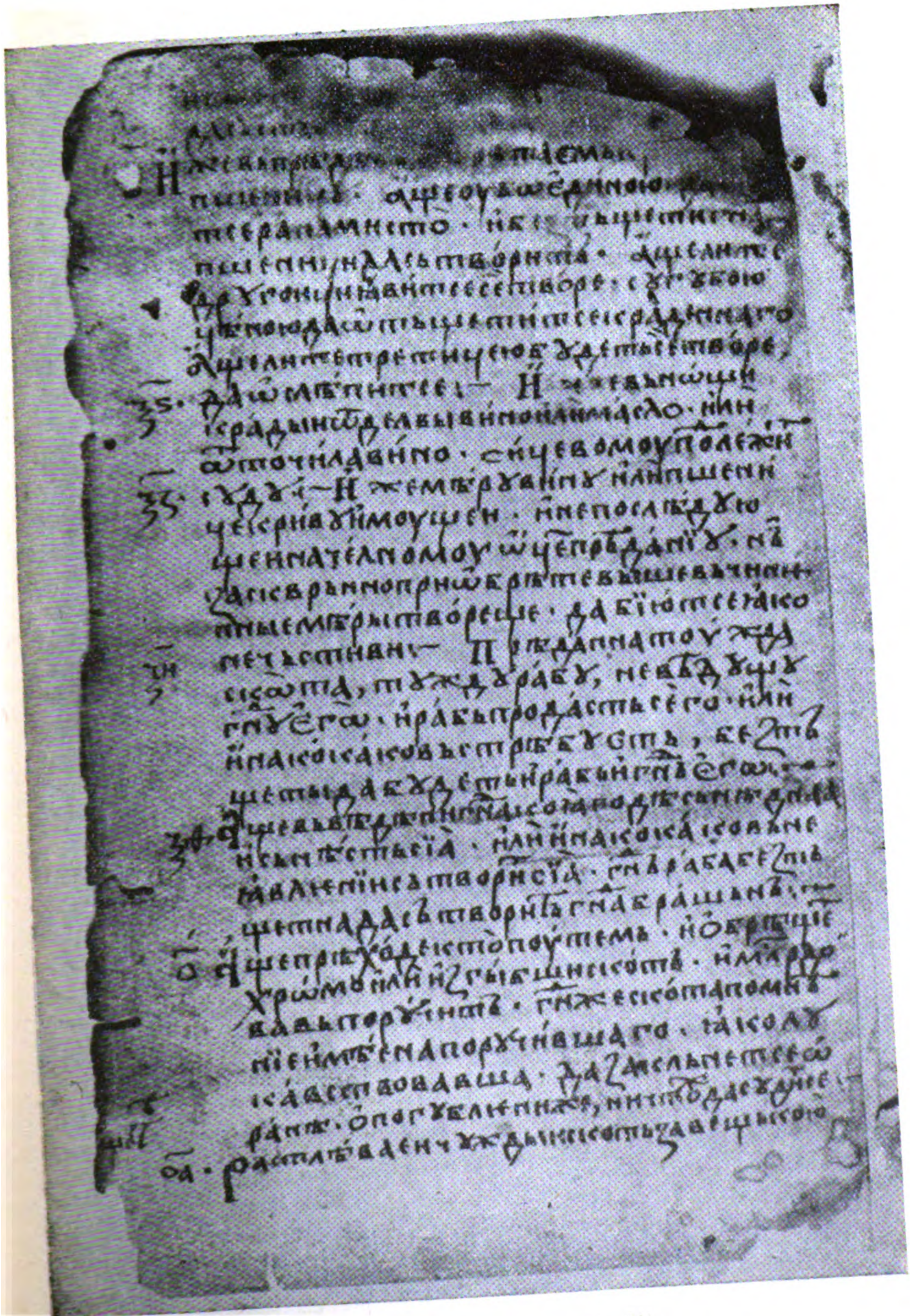

Земљораднички закон (чл. 64—71).

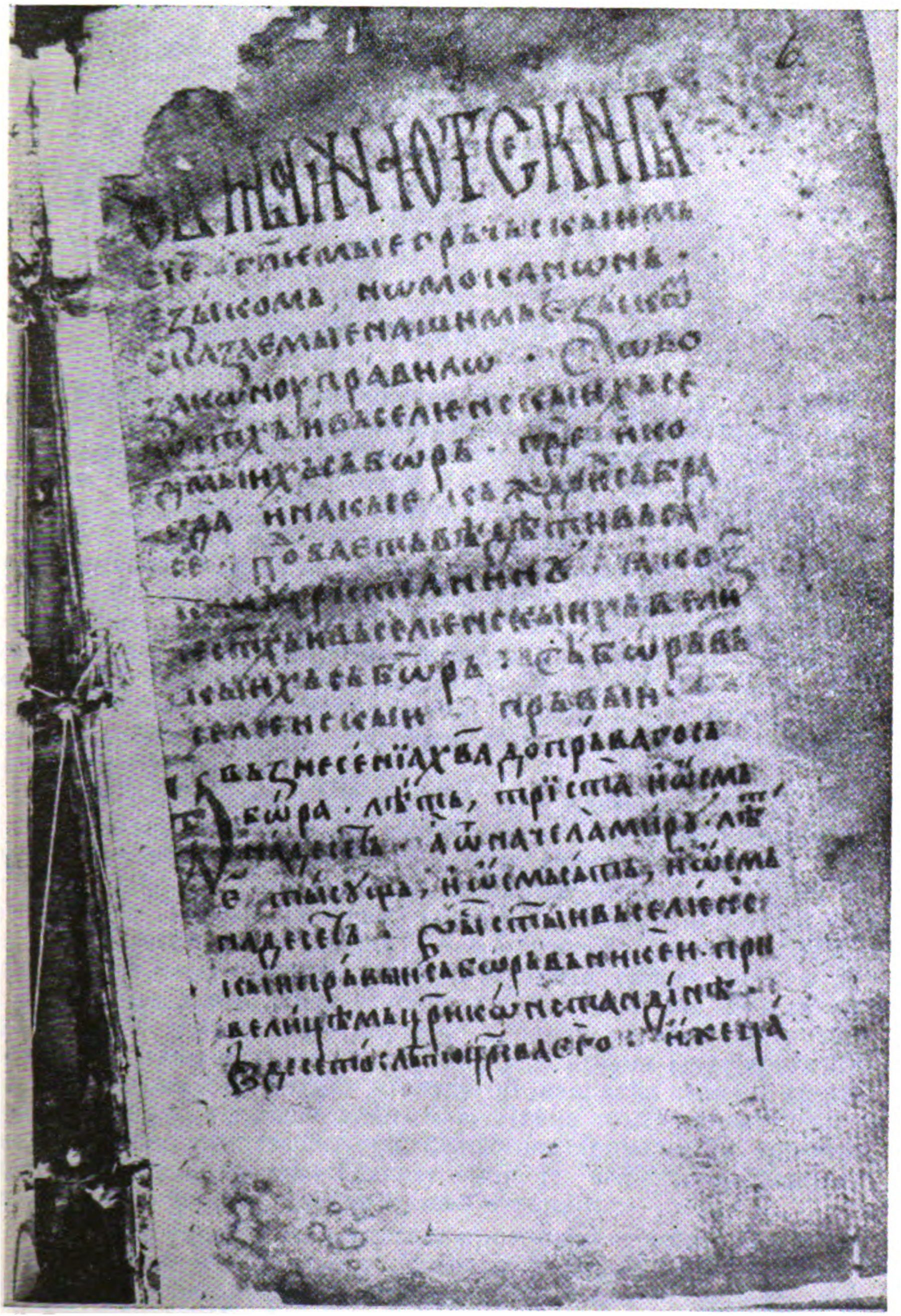

Номоканон.

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ

ЛАВ РАВДУХ И ЛАВ ХИРОСФАКТ

У краткој историји старих српских владара, коју даје у 32. поглављу свога списа О народима, Константин Порфирогенит, као што је познато, говори између осталог о византиском посланству упућеном српском кнезу Петру Гојниковићу за време ратова Византије са Симеоном Бугарским. Као изасланик византиске владе састао се с Петром Гојниковићем у Паганији тадашњи стратег Драча протоспатарије Лав Равдух, који је „иза тòга добио почаст магистра и логотета друма" (ὁ τότε εἰς τὸ Δυρράχιον στρατηγῶν, ὁ πρωτοσπαθάριος Λέων ὁ 'Ραβδοῦχος, ὁ μετὰ τοῦτο μάγιστρος τιμηθεὶς καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου). Међутим, захумски кнез Михаило Вишевић обавестио је Симеона да византиска влада потстрекава Петра да заједно с Угрима нападне Бугарску. Управо у то време, каже Константин Порфирогенит, догодила се битка на Ахелоју између Ромејаца и Бугара[1].

Споменом битке на Ахелоју одн. код Анхијала, која се, као што је познато, одиграла 20 августа 917 г., одређено је време како Равдухова посланства тако и пада Петра Гојниковића; јер примивши извештај захумског кнеза, Симеон је послао војску у Србију, те је Петар Гојниковић преваром ухваћен и збачен са престола, на коме га је замено Павле Брановић. Како је Петар, према Константину Порфирогениту, заузимао српски престо 25 година, његова влада спада у време од 892—917 или можда од 893—918 г. А тиме се опет одређује хронологија како Петрових претходника тако и његових наследника, о којима Порфирогенит каже само колико су година владали, не наводећи изрично време почетака или краја њихове владавине. Према томе, датум Равдухова посланства претставља срж целокупне хронологије српских владара у Константиновом приказу, који је, као што је познато, основни извор за овај период српске историје.

Међутим, тачност тог основног хронолошког податка недавно је озбиљно доведена у сумњу. Михаило Ласкарис, одлични познавалац историје византиско-српских односа, дошао је до закључка да је Константин Порфирогенит погрешио кад је састанак између

[1] De adm. imp. 32, 82 sq., ed. Moravcsik-Jenkins.

Лава Равдуха и Петра Гојниковића временски повезао с битком код Анхијала[2]. Овај закључак природно је изазвао пажњу и изненађење[3]. Своје мишљење истакнути грчки научник заснива на два разлога.

Хроника Симеона Логотета спомиње Равдуха као стратега Драча у вези с византиском експедицијом против Арабљана у Калабрији 880 г[4]. Ласкарис истиче да се тешко може замислити да је Лав Равдух остао на положају драчког стратега најмање тридесет седам година (880—917). Међутим, овом аргументу ни он сам не приписује велики значај, већ тачно указује да је Симеон Логотет невешто спојио догађаје које је нашао у свом извору. Да би се то увидело, довољно је упоредити извештај о експедицији из 880 г. у Vita Basilii[5]. Овде се не спомиње ни Равдух ни остали стратези западних тема које Симеон Логотет набраја поред заповедника експедиције протовестијарија Прокопија, али се зато истиче улога стратега Тракије и Македоније Лава, званог Апостипис (καὶ Λέων ὁ τῶν Θρᾳκῶν καὶ Μακεδόνων τότε στρατηγός, ὃν 'Αποστύπην ἐκάλουν), кога је Симеон Логотет изоставио направивши од његовог надимка Апостипис другог стратега Пелопонеза. Но ако и узмемо у обзир податак Симеона Логотета, нимало није сигурно да се у њему ради о истом Лаву Равдуху о коме говори Порфирогенит, јер се не сме испустити из вида да Симеон Логотет не наводи његово име. То је могао бити отац, стриц или други старији рођак Лава Равдуха из Константиновог приказа и један од његових претходника на положају драчког стратега.

Много важнији је други податак на који је упозорио Ласкарис и на коме се пре свега и заснива његова сумња у тачност Порфирогенитовог извештаја. Реч је о писму Лава Хиросфакта које овај познати државник и књижевник упућује из прогонства сину патриција Никите Мономаха молећи га за интервенцију, „нарочито код Лава Равдуха, магистра и логотета друма, што ће рећи мога зета“ (μάλιστα Λέοντι τῷ 'Ραβδούχῳ, τῷ μαγίστρῳ καὶ λογοθέτῃ τοῦ δρόμου, φημὶ δὴ τῷ συγγάμβρῳ ἡμῶν)[6].

Позивајући се на Г. Колијаса, аутора познате монографије о Лаву Хиросфакту, Ласкарис ставља ово писмо око 910, а у сваком

---

[2] M. Lascaris, La rivalité bulgaro-byzantine en Serbie et la mission de Léon Rhabdouchos (917). Објављен прво у Revue hist. du Sud-Est europ. 20 (1943) 202—207, овај занимљив чланак је прештампан у брошури: M. Lascaris, Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie, Wetteren 1952, 15—20.

[3] Cf. G. Sp. Radojičić, La date de la conversion des Serbes, Byzantion 22 (1952) 255 sq.

[4] Sym. Log., Georg Mon. cont. 845, 5: ἀπεστάλη δὲ παρὰ τοῦ βασιλέως Προκόπιος πρωτοβεστιάριος μετὰ πάντων τῶν δυτικῶν θεμάτων, ὄντος Εὐπραξίου στρατηλάτου εἰς Σικελίαν καὶ εἰς Κεφαλληνίαν τοῦ Μουσουλίκη, εἰς δὲ τὸ Δυρράχιον τοῦ 'Ραβδούχου καὶ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τοῦ 'Ονιάτου καὶ τοῦ 'Αποστύππου.
Исто Leo Gramm. 258, 18; Theod. Melit., ed. Tafel 181.

[5] Theoph. cont. 231, 3.

[6] G. Kolias, Léon Choerosphactes, Athènes 1939, No. 27, p. 129, где је ово писмо датирано „око 910“.

случају пре 911 године[7]. Јер Колијас је утврдио да се Лав Хиросфакт, кога је цар Лав VI послао у прогонство у Петру, бавио тамо још 911 а да га „први пут поново налазимо у Цариграду тек после смрти Лава VI (11 јуна 912), и то јуна 913 г."[8]. Како се Лав Равдух у Хиросфактовом писму спомиње као магистар и логотет друма, Ласкарис закључује да је он тај свој нови и виши положај добио још пре 911 г. и да према томе и његов састанак са Петром Гојниковићем, на који је он дошао још у својству драчког стратега и протоспатарија, спада у доба пре 911 г., а не у време битке код Анхијала 917 г., како то тврди Константин Порфирогенит. Узгред речено, мени није јасно зашто Колијас ставља Хиросфактово писмо „око 910", а Ласкарис „око 910, у сваком случају пре 911", пошто уствари из Колијасових горњих констатација произлази да се Лав Хиросфакт вратио из прогонства пре 913 (а вероватно још у другој половини 912 г., тј. после смрти Лава VI 11 јуна 912 г., јер нема сумње да је Лавова смрт омогућила његов повратак)[9]. Али за наш проблем то није битно, јер је у сваком случају јасно да је Хиросфакт пуштен из Петре више година пре 917 г.: уколико је његово писмо у коме се Лав Равдух спомиње као магистар и логотет друма писано из Петре, Константин Порфирогенит је свакако погрешио тврдећи да се Лав Равдух као драчки стратег састао са Петром Гојниковићем у време битке код Анхијала.

Стога Ласкарис поставља ову алтернативу: ако се византиски изасланик састао с Петром Гојниковићем 917 г., онда тај изасланик није био Лав Равдух него неки други драчки стратег; а ако је то био Лав Равдух, онда његов састанак са српским кнезом не спада у 917 него у време пре 911 г. Ласкарис се одлучује за ово последње решење позивајући се на горе поменуту вест из хронике Симеона Логотета о драчком стратегу Равдуху из времена око 880 г. Иако сама по себи од доста сумњиве вредности, ова вест у светлости Хиросфактова писма добија, према Ласкарису, неочекиван значај. Тако, са својом уобичајеном оштроумношћу и даром комбиновања, Ласкарис долази до претпоставке да Равдухово посланство Србима уствари спада у доба првог Симеоновог рата са Византијом (894—896). Истина, пошто је изнео ову претпоставку, Ласкарис се на крају опрезно ограђује и не жели, како то каже, да се изјасни и сувише категорички, јер је свестан тога да питање које је покренуо по свом значају далеко превазилази онај мали хронолошки проблем о коме је у свом чланку расправљао и на који жели засада да се ограничи[10]. Заиста, као што смо рекли и

[7] Lascaris, op. cit. 18.

[8] Kolias, op. cit. 54 и 60.

[9] Kolias, op. cit. 60 сам потпуно тачно каже да је Лав Хиросфакт враћен из прогонства између јуна 911 (кад је још у прогонству написао песму поводом крунисања Константина Порфирогенита) и јуна 913 г.

[10] Lascaris, op. cit. 20.

као што то истиче завршавајући своје излагање сам Ласкарис, померање датума Равдухова посланства и пада Петра Гојниковића изазвало би одговарајуће померање целокупне хронологије најстарије српске историје, засноване на Порфирогенитовом приказу.

Је ли такво померање нужно и је ли уопште могуће? После Ласкарисовог духовитог чланка ово питање се не може избећи нити заобићи. Далекосежни значај тог питања, на које сам Ласкарис није дао дефинитиван одговор, побуђује ме да покушам да на њега одговорим.

Ако пажљивије погледамо приказ старе српске историје у Порфирогенитовом спису, видећемо да оно опште хронолошко померање које би се неизбежно морало прихватити чим се прихвати резултат Ласкарисовог истраживања о времену Равдуховог посланства, наилази на велике и управо непремостиве тешкоће. На једну од тих тешкоћа узгред је указао и сам Ласкарис: Михаило Вишевић, кога Порфирогенит спомиње у вези са Равдуховим посланством као тадашњег захумског кнеза, познат је и из других извора и спомиње се у њима у времену од 913—928 г[11]. Спомиње га уосталом и сам Константин Порфирогенит на још једном месту у De administrando imperio, и то очигледно као свог савременика[12]. Чињеница да је, према Константину Порфирогениту, Михаило Вишевић обавестио Симеона о преговорима између Лава Равдуха и Петра Гојниковића очигледно се противи претпоставци да су ти преговори вођени још крајем IX века, па би се морало претпоставити да је Константин Порфирогенит погрешио и у имену захумског кнеза. Тако, пошавши путем претпостављања грешака у нашем извору, одмах наилазимо на нове тешкоће из којих нема другог излаза сем постулирања нових и нових грешака. Али ни тај методски опасни пут не води циљу, јер се наилази на тешкоће које се не могу отклонити ни оним привидним објашњењима којима је тај пут иначе тако богат. Подаци Константина Порфирогенита не висе у ваздуху. Догађаји и личности из српске историје у његовом приказу стоје, сасвим природно, у вези и у временској повезаности са догађајима и личностима из историје самог Византиског Царства, па и из историје Бугарске.

Тако се из његовог приказа види да је Мутимир, који је, рачунајући од тих истих података о Равдуховом посланству, бици код Анхијала и паду Петра Гојниковића, владао до око 891 г., био савременик бугарског кнеза Бориса (852—889), са којим је успешно ратовао[13]. О Петру Гојниковићу изрично се каже да је његова влада почела за време царевања Лава VI (886—912)[14]. Но, Константин Порфирогенит зна да је Петар Гојниковић надживео његовог оца Лава VI и, према томе, владао је у Србији још и за

[11] Lascaris, op. cit. 20, n. 1.

[12] De adm. imp. 33, 16.

[13] Ib. 32, 44.

[14] Ib. 32, 78.

његове властите (номиналне) владе. Причу о Петровом састанку с Лавом Равдухом Константин почиње напоменом: „после времена у коме је владао тај господар Лав (Μετὰ δὲ τὸν καιρόν, ὃν αὐτὸς ὁ κύρις Λέων ἐβασίλευσεν), стигао је тадашњи стратег у Драчу протоспатарије Лав Равдух“ итд[15]. Ускоро после тог састанка (и битке код Анхијала 917 г.) Петар Гојниковић је, као што знамо, изгубио престо, који је Симеоновом помоћу заузео Павле Брановић. Павле је владао три године, дакле, увек по том истом рачуну, од 917—920 или од 918—921 г[16]. И ту се појављује на позорници Роман Лакапин (стварни господар Византије од пролећа 919, цар од 920 г.), који против Павла, штићеника Бугара, истиче свог штићеника Захарију[17]. Ако је Петар Гојниковић изгубио престо већ за време првог рата Византије са Симеоном 894—896 г., онда његов наследник Павле, који је владао само три године, није могао, наравно, да буде савременик Романа Лакапина. Је ли Константин и његово име погрешно унео? Је ли побркао све владаре редом, па и хронологију свог таста и савладара?

Уздизањем Павла Брановића и Захарије борбе око престола у Србији постижу свој врхунац, јер заоштравањем сукоба између Византије и Бугарске већег маха узима и борба између византиског и бугарског утицаја у Србији. После разних перипетија ова борба се завршава Симеоновом оружаном интервенцијом и окупацијом Србије. Померивши Равдухово посланство и Петров пад за две деценије унатраг, морали бисмо да исто тако померимо и све ове догађаје, па бисмо дошли у чудну ситуацију да борбе између Византије и Бугарске око Србије, окупацију Србије од стране Симеонове војске, њен упад у Хрватску, па и успостављање српске државе под Чаславом, који је још био жив кад је Константин средином X века састављао своју књигу О народима, ставимо у прву деценију X века — кад је (896—913) између Византије и Бугарске, као што је познато, владао потпун мир.

Као што видимо, померање хронологије догађаја из старе српске историје забележених у De adm. imp. показало се немогућим, а тиме отпада и могућност сумње у тачност Константиновог податка о времену Равдухова посланства и Петрова пада. Но, ако је тачан Порфирогенитов податак да је до састанка Петра Гојниковића са византиским стратегом дошло 917 г., онда, према Ласкарису, мора бити погрешна Константинова тврдња да је тај стратег био Лав Равдух, пошто се на основу писма Лава Хиросфакта мора примити да у то време Лав Равдух није више био драчки стратег и протоспатарије већ логотет друма и магистар. Константин је погрешио било у датуму састанка било у имену

[15] Ib. 32, 81.

[16] Уп. Г. Острогорски, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Ист. часопис 1 (1948) 26 сл.

[17] De adm, imp. 32, 100: ‘Ο δὲ βασιλεύς, ὁ κύρις ‘Ρωμανὸς ἔχων ἀρχοντόπουλον ἐν τῇ πόλει Ζαχαρίαν, τὸν υἱὸν Πριβεσθλάβου...

византиског стратега, — то су, као што се сећамо, две могућности између којих, према Ласкарису, морамо да бирамо. Пошто смо се уверили да прва могућност отпада, да ли да се одлучимо у корист друге? За ово решење изјаснио се, прихватајући Ласкарисову алтернативу, Ђ. Радојичић, истичући да је Петар Гојниковић за време своје дуге владе могао да преговара са више драчких стратега, па је Константин могао да их побрка[18]. Свакако ово тумачење не изазива оне тешкоће на које наилази мењање Порфирогенитове хронологије. Међутим, пре него што се одлучимо да податак једног савременог и добро обавештеног извора прогласимо за грешку[19], треба да испитамо да ли из оне тешкоће на коју је Ласкарис указао нема другог излаза и да ли та тешкоћа стварно постоји.

Она свакако постоји ако је Хиросфактово писмо у коме се Лав Равдух спомиње као логотет друма и магистар писано пре 913 г. или, како узима Ласкарис, пре 911 г. Но, да ли је ово датовање тако сигурно? Довољно је поставити ово питање да би се указала нова могућност за решење проблема који нас занима.

Нема никакакве сумње да се Лав Хиросфакт вратио из прогонства у Петри после смрти Лава VI и да се 913 г. налазио у Цариграду. На то је Колијас тачно указао и у томе ће се свако сложити с њим и с Ласкарисом. Из хронике Симеона Логотета види се, наиме, да је Лав Хиросфакт био умешан у познату заверу Андроника Дуке у лето 913 г.: после пропасти завере и погибије Андроника Дуке, Лав Хиросфакт је заједно са Андрониковим тастом магистром Григором побегао у Свету Софију, али су обојица силом изведени из цркве и затворени у Студиском манастиру[20]. Дакле, Симеон Логотет спомиње овде Лава Хиросфакта само да би нас обавестио о његовом новом затвореништву. Вративши се из прогонства у Петри, Лав Хиросфакт је ускоро доспео у ново и још дуже прогонство у Студиском манастиру, у коме је остао, како то уосталом истиче и Колијас, све до смрти[21]. Нема никаквог разлога који би нас приморавао да писмо у коме Лав Хиросфакт тражи интервенцију магистра и логотета друма Лава Равдуха ставимо у доба његовог прогонства у Петри и да

---

[18] Radojičić, op. cit. 255 sq.

[19] Тако и Д. Закитинос, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχικῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 21 (1951), 197, н. 7, истиче да је тешко посумњати у веродостојност податка Константина Порфирогенита из времена његове властите владе. Пре би се могло претпоставити, каже Закитинос, да је између 880 и 917 г. у Драчу било два стратега истог имена. Ово је несумњиво тачно, тим пре што се име Равдуха из 880 г., како смо горе нагласили, не наводи у хроници Симеона Логотета. Међутим, тиме се још не решава проблем који је Ласкарис изнео, јер Закитинос се не осврће на главни Ласкарисов аргуменат: спомен Лава Равдуха као магистра и логотета друма у Хиросфактовом писму које Ласкарис, према Колијасу, ставља у време пре 911 г.

[20] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 876, 12 = Theod. Melit. 203 = Leo Gram. 290, 15 = Ps. Sym. Mag. 720, 17, = Theoph. cont. 384. 4.

[21] Kolias, op. cit. 63.

га датирамо у време око 910 г., како су то Колијас и Ласкарис закључили. Ово писмо, последње у збирци Хиросфактових писама[22], није датирано, као што нису датирана ни његова претходна писма. Истина он и овде каже да је прогнан (ὑπερορίῳ ὄντι μοι), али је он то био не само пре 913 г. у Петри него и после 913 г. у Студиском манастиру. Нигде Лав Хиросфакт у овом писму не каже да се налази у Петри[23]. Не позива се ни на цара Лава и његову некадашњу милост молећи за њен повратак и опроштај, како то чини у свим својим писмима из Петре. Ова писма су уосталом и адресована самом цару Лаву[24], сем једног писма које упућује магистру, антипату и патрицију Стефану, а у коме опет моли за посредништво код цара, који према њему гаји гнев[25]. Сада међутим, моли за интервенцију код свог утицајног зета Лава Равдуха, а цара и не спомиње.

Дакле, чињеница да ово Хиросфактово писмо спомиње Лава Равдуха као магистра и логотета друма не доказује да је Константин Порфирогенит погрешио рекавши да је 917 г. Лав Равдух био драчки стратег и протоспатарије а да је тек после тога постао магистар и логотет друма, већ доказује да је Лав Хиросфакт ово писмо писао после 917 г. из свог доцнијег затвореништва у Студиском манастиру.

Не знамо тачно колико је година Лав Хиросфакт провео у Студиском манастиру као калуђер и кад је тамо умро. Али поуздано знамо да је био жив још 919 г. кад је написао песму поводом венчања Константина Порфирогенита са Јеленом, ћерком Романа Лакапина[26]. Колијас претпоставља да је умро ускоро после тога, јер је у ово време имао, по његовом рачуну, већ око седамдесет година[27]. Срећом људи живе и знатно дуже од седамдесет година. Али за нас је важно само то да је Лав Хиросфакт јамачно био жив после 917 г. и да је према томе доживео време кад је његов зет Лав Равдух био, према Константину Порфирогениту, постављен за логотета друма и одликован титулом магистра. Зато га у свом последњем сачуваном писму и назива магистром и логотетом друма, дајући му исту титулу и исту функцију као и Порфирогенит. Треба само померити датум овог писма у време после 917 г., чему, као што смо видели, ништа не смета, па је цео проблем решен.

Тако се на врло једноставан начин отклањају све тешкоће и отпада свака потреба тражења грешака у изворним подацима, који се, напротив, одлично међусобно слажу.

---

22 Kolias, op. cit. No. 27.

23 Кад Lascaris op. cit. 17 каже да је Лав Хиросфакт ово писмо писао „из свог прогонства у Петри", он то само закључује, али тај закључак нема ослонца у тексту.

24 Kolias, op. cit. No. 20—25.

25 Kolias, op. cit. No. 26.

26 Th. Bergk, Poetae lyrici graeci III (1914) 361—2. Cf. Kolias, op. cit. 72.

27 Kolias, op. cit. 15.

GEORGES OSTROGORSKY

LÉON RHABDOUCHOS ET LÉON CHOEROSPHACTÈS

(résumé)

Dans *De adm. imp.*, ch. 32, 81 il est quéstion d'une entrevue entre le prince serbe Pierre Gojniković et le protospathaire Léon Rhabdouchos, alors stratège de Dyrrachion, „qui par la suite fut honoré du rang de magistre et de logothète du drome". Selon Constantin Porphyrogénète, cette rencontre, qui provoqua une expédition de Syméon contre le prince serbe et amena la chute de celui-ci, eut lieu à l'époque de la bataille d'Anchialos (20 août 917). Cependant, dans un article récent, M. Lascaris attire l'attention sur une lettre de Léon Choerosphactès qu'il place, d'après G. Kolias, avant 911 et qui pourtant attribue à Léon Rhabdouchos le titre de magistre et la fonction de logothète du drome que, selon Constantin, Rhabdouchos n'aurait reçus qu'après 917. Comme, d'autre part, la chronique de Syméon Logothète cite un stratège de Dyrrachion du nom de Rhabdouchos déjà vers 880, Lascaris arrive à la conclusion que Constantin a dû se tromper de l'époque des pourparlers entre Léon Rhabdouchos et Pierre Gojniković, qui auraient eu lieu plutôt au cours de la première guerre de Syméon contre Byzance (894—896).

Pourtant, le renseignement du Porphyrogénète sur la date de ces pourparlers constitue le point de repère pour fixer la chronologie de tous les événements de l'histoire serbe relatés dans le *De adm. imp.* Si l'on déplace d'une vingtaine d'années la date de la mission de Rhabdouchos chez les Serbes, on doit faire autant non seulement pour le règne de Pierre, mais aussi pour la chronologie de ses prédécesseurs et succésseurs (Constantin n'indique que la durée du règne des divers princes, sans fixer les dates). Or, il n'est pas difficile de se persuader de l'impossibilité absolue d'un tel déplacement. C'est ainsi que, par exemple, le successeur de Pierre, Paul Branović, qui ne régna que trois ans, fut le contemporain de Roman I Lécapène.

Ce n'est pas la date indiquée par Constantin pour la mission de Rhabdouchos, mais la date attribuée par Kolias et Lascaris à la lettre mentionnée de Léon Choerosphactès qui est à corriger. La supposition que Léon Choerosphactès l'écrivit (comme les lettres precédentes du recueil de sa correspondance) à l'époque de son exil à Pétra sous le règne de Léon VI n'a aucune base solide. Rien ne nous empêche, en effet, d'admettre que cette lettre fut écrite après 917, pedant l'emprisonnement de Léon Choerosphactès au monastère de Stoudios. Enfermé et tonsuré dès 913, il y resta jusqu'à sa mort, qui ne survint qu'après 919.

Quant au stratège Rhabdouchos mentionné par Syméon Logothète vers 880, il y a lieu à observer que le chroniqueur ne cite point son prénom. Très probablement il s'agit d'un ancêtre de Léon Rhabdouchos qui fut aussi un de ses prédécesseurs au poste du stratège de Dyrrachion.

Зборник радова С.А.Н XLIV — Византолошки институт, књ 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV
Institut d'Études byzantines, № 3

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

О УПАДУ СКЛАВИСИЈАНА НА ПЕЛОПОНЕЗ ЗА ВРЕМЕ РОМАНА ЛАКАПИНА

Византиски историчари и хроничари називају у својим делима Словене Σχλαβῆνοι, Σθλαβῆνοι или скраћено Σχλάβοι, Σθλάβοι[1]. Међутим, поред уобичајених назива јављају се ту и тамо изрази који означавају неку посебну групу Словена. Један од таквих назива је Σχλαβησιάνοι који се јавља у спису цара Константина Порфирогенита „De administrando imperio". Ту се говори о потчињавању словенских племена Милинга и Језерита од стране стратега Пелопонеза Кринита Аротраса, затим о његовом премештају у тему Хелада и о нередима који су после тога настали у теми Пелопонез. Непосредно иза тога догодио се упад Склависијана у тему Пелопонез, а Милинзи и Језерити послаше цару Роману Лакапину посланике да траже смањење данка. Цар им је то учинио хрисовуљом, бојећи се да нападачи Склависијани не ступе у везу са пелопонеским Словенима и тиме изазову пропаст византиске власти на читавом Пелопонезу[2]. Важност имена Склависијани је утолико већа што њих Константин Порфирогенит јасно издваја од остале масе словенског становништва на Пелопонезу, Милинга и Језерита, које назива уобичајеним Σχλάβοι. Поред тога назив се јавља и у другим савременим изворима у сасвим одређеном значењу, те је на њега одавно обраћена пажња.

---

[1] О називима за Словене у делима грчких средњовековних писаца види: K. Ἄραντος, Σχλάβοι, Σχλαβησιάνοι καὶ βάρβαροι, Πρακτ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 7 (1932) 331; F. Dölger, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, München 1952.

[2] De administrando imperio, ed. Moravcsik-Jenkins, c. 50, 40–70. О самом називу Σκλαβησιάνοι расправљали су Манојловић и Амандос и обојица су дошли до сличних закључака. Први га је окарактерисао следећим речима:" Upozurujem da je od Θρᾴκη postao Θρᾳκήσιοι (θέμα τῶν Θρᾳκησίων) pa bi od Σκλαβηνία (Σκλαβινία) moglo postati Σκλαβηνιήσιοι pa nekim prebačenjem Σκλαβησιάνοι, ili još bolje: od Σκλάβη oblik Σκλαβήσιοι (kao Θρᾳκήσιοι), a onda sufiksom-ανοι oblik Σκλαβησιάνοι. (Studije o spisu „De administrando imperio" cara Konstantina VII Porfirogenita, Rad 186 (1911), 60, n. 1). Amandos, o. c. 333 n. 3, тврди да је назив Σκλαβησιάνοι настао као Θρᾳκησιάνοι, што значи војник теме Тракесион, као што се у новогрчком језику често праве имена са наставком-ισιανοι. Тако се зове становник Σκάλας-Σκαλισιάνος, Ἀράκλης-Ἀρακλησιάνος, Πυργί-Πυργισιάνος, Κεραμιές-Κεραμισιάνος.

У „De cerimoniis" налазе се на три места подаци о Склависијанима. У платном списку војске која је кренула 949 г. у поход против Крита наводе се плате византиских официра и војника учесника експедиције; између осталих ту се спомињу и Склависијани, настањени у теми Опсикион, чија три поглавара (τρεῖς κεφαλαί) примају по 5 номизми, а остали војници по 3 номизме[3]. Ти исти Склависијани треба да дају 220 људи за коњицу, а и овде се локализују у тему Опсикион[4]. Мало даље спомињу се опет Склависијани, чији одред броји укупно 127 људи, од којих тројица (κεφαλαί) треба да добију по 5 номизми, а осталих 124 по 3 номизме, укупно 5 литара злата и 27 номизми[5]. Како се у сва три податка Склависијани локализују у тему Опсикион, јасно је да су то потомци оних Словена које је византиска држава колонизирала у областима Мале Азије током VII и VIII в[6]. У томе су се углавном сложили сви они који су обратили пажњу на ове податке из Константина Порфирогенита, али се треба посебно осврнути на мишљење Амандоса. По њему назив Склависијани означава само један војни одред који није могао бити састављен од Словена, јер су они средином X в. били потпуно помешани са Грцима; тај одред су основали Словени насељени много раније у Малој Азији. Тако је исто назив Тракесијанци означавао војнике теме Тракесион[7]. Овакво мишљење је у супротности са подацима из самог извора, јер се из списка осталих византиских војних и поморских команданата у Константиновом делу јасно издвајају команданти Склависијана: три вође.

То се уосталом види и из упоређивања плата словенских вођа са платама византиских тематских официра. Склависијани су тада још увек били нешто посебно, и мишљење које је у новије време изнео Харанис потпуно одговара чињеницама. Он каже да се средином X в. јавља нови назив Склависијани за Словене у Малој Азији и да су то били војници који се спомињу увек у вези са војним походима. Њихов словенски карактер Харанис не одриче, мада истиче, с друге стране, и процес јелинизације који је почео још од доласка Словена у Малу Азију њиховим покрштавањем од стране грчких свештеника. Међутим, тај процес био је доста спор и Словени су дуго задржали своју етничку самосталност[8].

---

[3] De cerimoniis I, ed. Bonn. 662 sq.

[4] Ibid. 666.

[5] Ibid. 669.

[6] О колонизацији Словена у Малој Азији види: Панченко, Памятник Славян в Вифинии VII в., Извест. Русс. Археол. Инст. в К/поле 8 (1902); P. Charanis, Slavic element in byzantine Asia Minor, Byzantion 18 (1948).

[7] Ἄμαντος, o. c. 331. Исто мишљење поновио је Амандос и у делу: Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους I, 1953, 320 sq.

[8] Charanis, o. c. 78—80.

Поред Књиге о церемонијама Склависијани се спомињу још на два места код Теофановог Настављача. Када говори о војсци коју је Нићифор Фока предводио 961 г. у поход на Крит, хроничар каже да је цар сакупио бролове и изабрану пешадију Трачана, Македонаца и Склависијана коју је послао против Крита[9]. Затим говорећи о операцијама на самом острву Теофанов Настављач спомиње трупе Јермена, Руса, Склависијана и Трачана[10]. Манојловић износи мишљење да се овде ради о Словенима не из Мале Азије већ из европских тема. Из чињенице да се прво наводе Трачани, па Македонци и Склависијани (Θρακικῶν, Μακεδονικῶν καὶ Σκλαβησιάνων) он изводи закључак да се области спомињу редом од истока према западу и да би, према томе, седиште Склависијана требало тражити западно од теме Македоније, у теми Стримон или Солун. И у другом податку Теофановог Настављача Склависијани се спомињу поред Трачана, из чега се види да је било утематизираних Словена и у другим крајевима царства сем у Опсикиону, које су византиски писци називали Склависијани. Као доказ Манојловић наводи и то што Константин Порфирогенит у Књизи о церемонијама, када год говори о Склависијанима из Мале Азије, тачно одређује њихово место становања речима: οἱ καθήμενοι εἰς τὸ θέμα Ὀψίκιον[11]. Поменути ред навођења трупа не значи ништа, јер нам је познато из византиских извора да се Тракија и Македонија увек наводе оним редом као и код Теофановог Настављача Тракија па Македонија. С друге стране, Словени настањени у Малој Азији нису били вероватно ограничени само на тему Опсикион, већ их је било и у другим областима. Зато Константин Порфирогенит можда и наглашава да су настањени у теми Опсикион, желећи да их одвоји од осталих саплеменика у Малој Азији.

Из горе наведених примера се види да се Склависијанима називају словенске трупе из малоазиске теме Опсикион, због чега су многи историчари идентификовали Склависијане о којима је реч у „De administrando imperio" са онима из Мале Азије. Већ Шафарик износи мишљење да Константинови Склависијани потичу из Мале Азије, али томе додаје да су можда настањени и у Македонији[12]. Грот пристаје уз наведену тезу да су Склависијани из теме Опсикион, а наводи и мишљење Рамбоа да су се могли задесити на Пелопонезу на путу за Италију[13]. Панченко се дотиче ове вести у расправи о Словенима у Малој Азији и добро истиче

---

[9] Theophanes Continuatus, ed. Bonn. 474.

[10] Ibid. 481.

[11] Манојловић, о. с. 60

[12] Schafarik, Slawische Alterthümer II, Leipzig 1844, 194.

[13] Грот, Известия Константина Багрянородного о Сербах и Хорватах, Петербург 1880, 213, н. 4. Податак из Рамбоа морали смо навести према Гроту, јер нисмо били у могућности да дођемо до тога дела.

да Константин Порфирогенит јасно издваја Склависијане од остале масе словенског становништва на Пелопонезу. Одређено мишљење о њиховом пореклу Панченко није дао, али се из његовог излагања види да подразумева Словене из Мале Азије[14]. Васиљев прилично брзо прелази преко податка о Склависијанима и као да не уочава разлику коју Константин прави између Словена и Склависијана. Зато и каже да су Склависијани почели да прете новим устанком и да је Роман Лакапин због тога смањио данак Милинзима и Језеритима док о значењу самог назива не говори ништа[15]. По Амандосу се ради о Словенима из Мале Азије који су били послати против побуњених Словена на Пелопонезу[16]. Харанис прихвата горе наведена мишљења, само додаје да су се Склависијани искрцали на Пелопонезу, мада није јасно на основу чега то закључује[17].

Док тако једна група научника заступа теорију о малоазиској припадности Склависијана, други их траже у европским темама. Такво мишљење изнео је још Хопф, наводећи да су Склависијани из Грчке и да су покушали од Византинаца да отуђе Пелопонез[18]. Манојловић је ту тезу још више разрадио, тврдећи да су Склависијани чете из Склавинија, тј. југозападних делова Балканског Полуострва, које су биле под својим архонтима и налазиле се у вазалном односу према цару Симеуну[19]. Закитинос сматра да се напад десио за време Симеуна, али јасно уочава разлику коју Византинци праве између Словена и Бугара и на основу тога износи мишљење да се ради о словенским четама које су биле потчињене Симеуну[20]. Француски историчар Бон у својој вредној књизи о историји Пелопонеза није могао да мимоиђе податак о Склависијанима, истичући да су то Бугари који су могли између 924 и 927 г. да нападају на Пелопонез[21].

[14] Панченко, о. с. 37 sq.

[15] Васильев, Славяне в Греции, Виз. Врем. 5 (1898), 425 sq.

[16] Ἄμαντος, Σκλάβοι, Σκλαβ σιάνοι καὶ βάρβαροι, 331. Амандос сматра да су то исти Словени који су касније послати у војну експедицију против Арапа на Криту. Као доказ наводи места из Књиге о церемонијама која се односе на овај поход.

[17] Charanis, o. c. 81.

[18] Hopf, Geschichte Griechenlands I, Leipzig 1870, 127.

[19] Манојловић, о. с. 58—61. Те чете су, по Манојловићу, и приморале Романа Лакапина да премести стратега Кринита из Пелопонеза у тему Хелада: „Te su čete pregazile taj heladski temat povedavši sa sobom i čete ondašnjih (bar iz Tesalije možda) „Slavenija" i prodrle na Peloponez da se sjedine sa pobunjenim dosadašnjim strategom Leonom Agelastom, velikom gospodom peloponeskom i ondašnjim možda grčkim „arhontima", a osobito sa knezovima slavenskim (τῶν Σκλάβων)". Није јасно на основу чега је Манојловић дошао до овог последњег закључка, пошто сам извор, тј. Константин Порфирогенит, не даје ни мало основа за такво тврђење.

[20] Ζακυθηνός, Οἱ Σκλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1945, 154 n. 6.

[21] A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204, Paris 1951, 48.

То су мишљења која су досада изнета по том питању, али ниједно од њих није задовољавајуће. Требало би прво испитати све изворе који говоре о упадима непријатељских одреда у Грчку са севера, за време Романа Лакапина (920—944); затим треба покушати да се читав низ догађаја ближе датује, јер нам Константин Порфирогенит каже само да су се десили за време Романа Лакапина. Све би то помогло да се питање Склависијана расветли колико је то могуће, и да се донесе највероватнија хипотеза, уколико се не може дати дефинитивно решење, услед недостатка података у изворима.

У Житију Св. Луке Новог налази се један податак који говори о упадима Бугара у Тесалију, за време Симеуна, због чега је светац морао да заједно са осталим становницима напусти своје место и да се склони на оближња острва. Међутим, како им Бугари ни овде нису давали мира, морали су да траже даље уточишта побегавши чак у Коринт[22]. То је једини сигуран спомен о упадима Бугара у Грчку за време Симеунове владе. Већина научника претпоставља, истина, да је тих напада било и више, али без стварне основе у изворима. Рансимен и Бон мисле чак да су се напади продужили за цело време трајања Симеунове владе до 927 г., док је Делгер њихово време скратио до 924 г., када је склопљен мир између Византије и Симеуна[23]. Сви ови аутори слажу се пак у томе да после Симеунове смрти није било упада са бугарске територије у Грчку. Међутим, постоји у временски блиском извору сигуран податак о упаду словенских чета са бугарске територије у Грчку, и то о упаду који је доста дубоко продро у њене области; та вест се јавља и у каснијем извору из средине XI в., само у нешто измењеном облику. Брат Симеуновог наследника Петра, Михаило, желећи да искористи погодну прилику и узме власт у Бугарској, подигао је устанак у неком бугарском граду (ἔν τινι Βουλγαρικῷ κάστρῳ), где су му пришли Скити који су отпали од Петрове власти (καὶ τούτῳ προσερρύησαν οἱ τῆς Πέτρου ἀρχῆς διεστηκότες Σκύθαι). После Михаилове смрти учесници побуне су упали у Грчку и из Македоније преко

---

[22] Migne, P. G. CXI, col. 449; AA. SS Feb. II. 90. О хронологији упада било је доста различитих мишљења. Ch. Diehl, Choses et Gens de Byzance, Paris 1926, 3 sq., датира га у 917 г. на основу податка у житију да се Св. Лука задржао на Пелопонезу око 10 година и да је после Симеунове смрти дошао натраг у своје крајеве. Рансимен прихвата 916 г., јер је 917 г. била битка код Анхијала, те је Симеун био заузет на другој страни (St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929, 84). Златарски, История на българската държава I_2, София 1927, 405 sq., даје као годину напада 920, а Bon, o. c. 79, 918 г. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952, 212, n. 3, прима разлоге које је навео Рансимен против Дилове хронологије, али не узима 916 г., већ 918, јер је напад на грчке области вероватно био последица битке код Анхијала; притом одбија мишљење Златарског да се напад десио 920 г.

[23] St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, 188, n. 3; Bon, o. c. 80; Dölger, o. c. 18 sq.

Стримона и Хеладе продрли све до Никопоља[24]. Иста вест налази се и код Скилице, само што се овде нападачи не називају Скити, а каже се да су после извесног времена по доласку у Никопољ били потчињени власти византиског цара[25]. Потврду за ове вести налазимо у Житију Св. Арсенија, који је око 931 г. боравио на Крфу као први митрополит острва. Ту се спомињу неки Скити који су пљачкали суседну обалу, због чега су становници острва, бојећи се за своју имовину, молили Арсенија да их заустави[26]. Мислимо да се упад бугарских побуњеника у грчке области може довести у везу са податком из наведеног Житија, јер се говори о истом крају у коме су се нападачи задржали, а и хронолошки не стоје један далеко од другог. То што се нападачи у оба случаја називају Скити не мора да буде доказ њихове везе, али с обзиром на горе наведене чињенице треба обратити пажњу и на ту околност. У Житију Св. Петра Аргивског налази се податак о нападима варвара на Пелопонез који су окупирали земљу три године после смрти Св. Петра 922 г.; стратег на Пелопонезу био је тада Теоктист[27]. Веис мисли да су то Бугари који су извршили напад између 924 и 927 г., али се овај догађај не може повезати са нападом Склависијана на исту територију, јер се у Житију спомиње као стратег Теоктист, док нам Константин Порфирогенит даје друга имена стратега који су управљали Пелопонезом у време када се догодио упад Склависијана. Као што се види, од свих напада на

[24] Theophanes Continuatus, 420 (ὥστε συμβῆναι τούτους ἀπὸ Μακέτιδος διὰ Στρυμόνος πρὸς Ἑλλάδα καὶ τὴν Νικόπολιν προσχωρῆσαι).

[25] Cedrenus II, ed. Bonn. 312 sq. Хронологија ове вести се може доста лако утврдити, јер се одмах затим говори о смрти најстаријег Романовог сина Христофора, који је умро августа 931 г. Hopf, o. c. 121, датирао је вест у 929 г., а Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, 188, и Златарски, o. c. 838, у време око 930 г.

[26] Hopf, o. c. 134.

[27] N. A. Βέη, Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τζάρον Συμεὼν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, Ἑλληνικά I (1928) 349. Текст смо морали навести према Веису, јер се код нас не може доћи до издања наведеног Житија. Постоји још једна вест која истина не говори о упадима страних трупа, него се односи на непријатељско словенско становништво на територији Грчке. У повељи анаграфеуса Лава, коју је објавио Dölger, o. c. 7, набрајају се раније хрисовуље које су византиски цареви даровали Ивирском манастиру на Светој Гори. Између осталих наводи се и хрисовуља Романа II издата 960 г. којом се Ивирону дарују 40 сељака слободних од свих обавеза, као накнада за одузета имања (τόπια) која је раније исти манастир добио, а која су отета од стране придошлих бугарских Словена (παρὰ τῶν ἐνσκηνωθέντων ἐκεῖσε Σκλάβων Βουλγάρων). Делгер претпоставља да су Словени насилним путем упали у солунску област, пре почетка владе бугарског цара Петра, јер је после његове женидбе са византиском принцезом Маријом настао непомућен мир између Бугара и Византије. Острогорски, О византиским државним сељацима и војницима. Две повеље из доба Јована Цимиска, Глас САН, CCXIV, 42 сл., истиче да се ради о сељачким имањима која су дарована 945/6 г. и да њихово отуђивање пада после тога времена. Продирање словенског становништва у област Солуна, пропраћено уништавањем извесног броја манастирских сељака, није морало бити саставни део великих напада; оно се могло продужити и у време релативног мира између Бугара и Византије.

Грчку који су долазили са бугарске територије само се један може повезати са Склависијанима, и то упад који су учинили „Скити" бугарски побуњеници, после смрти вође побуне 930 г.

Утврђивање што тачније хронологије како упада Склависијана тако и устанка Милинга и Језерита, који му је претходио, претставља посебан проблем. Константин Порфирогенит каже да су Словени на Пелопонезу, Милинзи и Језерити, за време стратега Јована Протеуона (Ἰωάννης Πρωτεύων) отпали од византиске власти и да је стратег послао о томе извештај цару Роману Лакапину. Још док је извештај путовао цар је поставио новог стратега у теми Пелопонез, Кринита Аротраса (Κρινίτης Ἀρότρας), који је успео да од марта до новембра угуши устанак Словена и да им наметне плаћање већег данка; и Милинзи и Језерити плаћали су сада по 600 номизми. Кринит је затим премештен у тему Хелада, а на његово место дошао је Варда Платипод (Βάρδας Πλατυπόδης) за чије време су настали поново нереди у теми Пелопонез, када су у њу упали Склависијани[28]. Као што се види, из Константинових података може се извести само тај закључак да су се ови догађаји десили за време Романа Лакапина.

Стога су за њих и давана сасвим различита датирања. Муралт сматра да су се десили у времену од марта до новембра 923 г., док их Манојловић и Бон стављају у период између 920 и 924 г[29]. Други историчари стављају ове догађаје у последње године Романове владе. Грот је акцију Кринита око угушивања устанка датирао у време од марта до новембра 940 г. не дајући за то никакво тумачење[30]. Хопф је на основу података о везама између Кринита и Св. Луке Новог, о чему ће бити говора касније, ставио Кринитову акцију у време између марта и новембра 941 г[31]. Ослањајући се на Хопфа дали су исту хронологију Васиљев, Делгер и Фасмер, само што је Делгер устанак ставио у време око 940 г[32]. Рансимен је изабрао средину и датирао устанак око 934—935 г., али је и

---

[28] De adm. imp. c. 50, 25—60.

[29] Muralt, Essai de chronographie byzantine de 395 à 1054, Pétersbourg 1885, 500; Манојловић, o. c. 61 sq; Bon, o. c. 48; Манојловић је изнео чудну хипотезу да је међу Склависијанима који су напали тему Пелопонез било можда и Словена са Јадрана, а не само из Тесалије, Македоније или из Епира. Како је кнез Михаило Вишевић могао да се искрца у Италији, могао је он или ко други да се искрца и на Пелопонезу.

[30] Грот, о. с. 213.

[31] Hopf, o. c. 127.

[32] Dölger, Regesten 635; Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 17; Васиљев, о. с. 425, п. 2, наводи један податак за који каже да сигурно одређује време устанка Милинга и Језерита. То је пророчанство о паду Крита које је, изгледа, забележено по паду острва 961 г. (σχεδὸν γὰρ εἴκοσι πρότερον χρόνοις προλέγει περὶ αὐτῆς, ὅτι τε ἁλώσεται. καὶ ἐπὶ τίνος ἡ ἅλωσις ἔσται, οὕτω καθαρῶς εἰκών). У Житију се та вест налази одмах иза података о Кринитовом премештају у тему Пелопонез (о томе ниже), а пошто се односи на 941 г., Васиљев је закључио да су устанак на Пелопонезу и пророчанство временски блиски догађаји. Закитинос, о. с 53, истиче несигурност овакве хипотезе, јер се у житијима догађаји често излажу без обзира на њихов хронолошки ред.

сам истакао хипотетичност оваквог датирања, јер је немогуће дати тачну хронологију догађаја[33]. Међутим, у тексту се спомиње неколико стратега, чија нам имена могу помоћи код решавања питања хронологије догађаја.

Јован Протеуон се спомиње још на једном месту у истом делу Константина Порфирогенита, где се каже да је Роман Лакапин хтео да војску са Пелопонеза (Πελοποννησαίους) пошаље у Лангобардију; тада је, како каже сам извор, стратег био протоспатар Јован Протеуон. Пелопонежани су успели да избегну војну службу, обавезујући се да то надокнаде у новцу и коњима, што су извршавали са великом ревношћу[34]. Датирање ове вести је врло тешко, јер ми за њу немамо директне потврде у другим изворима. У обзир би могла доћи пре свега два датума: 923—924 г. када је после убистава стратега Јована Музалона и Урсилеона послата византиска војска у Италију, или 934—935 г. када је под воћством патрикија Козме ишла поново једна византиска војска у јужну Италију[35]. Манојловић и Закитинос мисле да се ради о првој експедицији у Италију у почетку Романове владе[36]. Постоји печат са именом Јована магистра, патрикија и стратега Пелопонеза, који се не може са сигурношћу идентификовати са Јованом Протеуоном[37].

Други стратег Пелопонеза и каснији стратег теме Хелада, Кринит Аротрас, спомиње се на више места. У 43. глави De administrando imperio налазе се два податка о протоспатару Криниту. На једном месту он се спомиње као јерменски тумач који је послат да допрати Торника, нећака и наследника Григорија Таронског, у Цариград, док друга вест говори о томе да је Кринит ишао у Тарон да преузме земље које је Торник завештао цару Роману, под условом да прими његову жену и децу у Цариград. Кринит није више затекао Торника у животу, чија је родбина смештена у један цариградски манастир[38]. У Житију Св. Луке Новог спомиње се протоспатар Кринит који је био стратег у теми Хелада када га је у Теби посетио Лука, после чега је Кринит

---

[33] Runciman, Romanus Lecapenus, 73.

[34] De adm. imp. c. 51, 199—204.

[35] De cerimoniis I, 660.

[36] Манојловић, o. c. 61; Закитинос, o. c. 54. За хронологију убистава стратега Музалона и Урсилеона види: Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin, Paris 1904, 203 sq.

[37] Bon, o. c. 188. Натпис па печату гласи: Ἰωάννου μαγίστρου πατρικίου καὶ στρατηγοῦ Πελοποννήσου. Бон је навео два стратега Јована који су познати на Пелопонезу, протоспатарија Јована из краја IX в. коме је патријарх Фотије упутио писмо (Vogt, Basile I-er, Paris 1908, 188), и нашег Јована Протеуона. Он претпоставља да би се печат могао односити на другог или на неко треће лице. Изгледа да је последње највероватније, јер оба стратега са именом Јован носе титулу протоспатара, док се на печату налази титула патрикија.

[38] De adm. imp. c. 43, 135—140, 163—179. Dölger, Regesten 587—588, посланства датује у време између 919 и 12 децембра 923 г. тј. између доласка на власт Романа Лакапина и смрти Адернерсеха.

премештен у тему Пелопонез[39]. На једном печату наводи се Кринит царски протоспатар и стратег Пелопонеза[40]. То су сви помени имена Кринит у савременим изворима, али сада настаје питање да ли се они односе на стратега Пелопонеза и Хеладе Кринита Аротраса. Јерменски тумач Кринит који се спомиње око 923 г. (в. прим. 38), носи исту титулу као и стратег Пелопонеза Кринит Аротрас, а ни временски није далеко од стратега Пелопонеза. Због тога Васиљев и Делгер мисле да се ради о једној истој особи. Међутим, о породици Кринита детаљно расправља Адонц, истичући да је Кринит било презиме, тако да горња идентификација није сасвим сигурна[41]. Кринит који се наводи у Житију прво као стратег теме Хелада, па онда Пелопонеза, по нашем мишљењу, може се са сигурношћу идентификовати са Кринитом Аротрасом, мада му име није наведено, јер се он и овде наводи као стратег Пелопонеза, док се то за јерменског тумача протоспатарија Кринита нигде не каже. Једина разлика је у томе што је према Константину Порфирогениту Кринит био прво стратег Пелопонеза, па тек онда Хеладе, док би из података у Житију излазило да је било обрнуто. Хопф и Васиљев нису обратили пажњу на ову несугласицу, па су узимали да је виђење између Кринита и Луке било око 939 г., у време када је Лука боравио у Сотериону од 939—946 г. и када је Кринит био стратег теме Хелада, после чега је премештен на Пелопонез; због тога су и датовали устанак Милинга и Језерита у 941 г[42]. Дил је осетио разлику у подацима и покушао да је на неки начин реши, при чему се, разумљиво, повео за вестима Константина Порфирогенита. За време Лукиног боравка у Сотериону падају три догађаја из његовог живота: познанство са Фотосом, са Кринитом и пророчанство о паду Крита у руке Византинаца. Дил је на основу Константинових вести о Криниту овако поређао догађаје: 942 г. именовање Кринита за стратега теме Хелада, пре чега је био стратег Пелопонеза, пророчанство о паду Крита и 944 г. именовање Фотоса за стратега теме Хелада[43]. Тачно је да је Кринит био прво стратег на Пелопонезу, па тек онда у Хелади, али ако бисмо следили Дилову хронологију, упад Склависијана дошао би негде у последње године Романове владе, а то је, као што ћемо видети, сувише касно. Кринит који се спомиње на печату такође се може идентификовати са Кринитом Аротрасом, јер носи исту титулу протоспатара и наводи се као стратег Пелопонеза, само што се печат не може одређеније датирати.

---

[39] Migne, P. G. CXI, col. 465—469; AA. SS Feb. II, 96 sq.

[40] Bon, o. c. 189 Натпис на печату гласи: Κρινήτῃ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Πελοποννήσου. Печат је публикован само код Мортмана, а како нисмо могли доћи до ове књиге морали смо га навести према Бону.

[41] Adontz, Les Taronites en Arménie, Byzantion 10 (1935), 535.

[42] Hopf, o. c. 135; Васильев, o. c. 425.

[43] Diehl, o. c. 4, n. 3.

То су сви директни и индиректни подаци у изворима који могу да нам помогну у решавању питања ко су Склависијани и када су напали на Пелопонез. На првом месту требало би одбацити мишљење да се ради о војном одреду из Мале Азије. Константин Порфирогенит говори о упаду непријатељске војске[44], што је превидео Амандос, тврдећи да су Склависијани из Мале Азије послати на Пелопонез да би као помоћне трупе угушили устанак Милинга и Језерита[45]. По причању Константина Порфирогенита се види да је између устанка Словена и упада Склависијана протекао известан период времена, у коме су Словени плаћали повећани данак, а Византинци извршили промену стратега. Штавише, упад Склависијана није изазвао нов устанак словенског становништва; Роман Лакапин се само бојао да до овога не дође. Стога је искључено да се ради о слању помоћне војске. Остали историчари који су заступали тезу о малоазиском пореклу Склависијана нису то превидели и сматрали су да се ради о непријатељском упаду Словена из Мале Азије. Теза о непријатељском упаду Склависијана из Мале Азије, који су нам познати као помоћне византиске трупе, све до Пелопонеза, такође не изгледа много вероватна, а осим тога поставља се и питање којим путем су ти Словени могли да дођу на Пелопонез. Харанис покушава да тешкоћу реши тиме што претпоставља да су се Склависијани искрцали на Пелопонезу, ма да сам извор не пружа никаквог ослонца за такву интерпретацију. Остаје једино да се ради о упаду са Балканског Полуострва, и то не о упаду Бугара, као што то мисли Бон, већ о упаду њима потчињених Словена. Бугаре Константин Порфирогенит назива увек само тим именом и никада друкчије. Од упада непријатељских трупа на грчку територију, за време владе Романа Лакапина, може се довести у везу са Склависијанима горе поменути напад бугарских побуњеника против цара Петра, који се догодио сигурно 930 г. Теофанов Настављач назива нападаче Скити, које јасно издваја од Бугара; дакле и овде се вероватно ради о упаду Бугарима потчињених Словена. Ми смо раније споменули податак о претњи неких Скита острву Крфу око 931. г. и довели га у везу са упадом из 930 г. Ако су Склависијани могли да угрожавају суседна острва, зашто не би учинили напад и на Пелопонез, тим пре што се код Скилице наводи да бугарски побуњеници, после упада у Епир и продирања све до Никопоља, нису били одмах потчињени власти византинског цара (в. прим. 25).

Датовање читавог склопа догађаја у прве године Романове владе, по нашем мишљењу, није много вероватно. У Житију Св. Петра Аргивског се спомиње око 922 г. као стратег Пелопо-

---

[44] De adm. imp. c. 50, 60. Тај се упад карактерише речима: ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ αὐτοῦ θέματος.

[45] Ἄμαντος, Σκλάβοι, Σκλαβησιάνοι καὶ βάρβαροι, 331.

неза Теоктист. С друге стране, из Константина Порфирогенита се види да су тројица стратега Пелопонеза које он спомиње у 50. глави, наслеђивали један другог на својим положајима. Између њих нема места за Теоктиста и сва тројица морају доћи пре или после њега. Како догађаји који падају у време управљања ове тројице стратега захтевају више времена него што би то био период од Романовог доласка на власт 920 до 922 г., изгледа много вероватније да су они управљали на Пелопонезу после Теоктиста, тј. после 922 г. Ово се може поткрепити још чињеницом да је Кринитов претходник Јован Протеуон био стратег Пелопонеза вероватно око 923—924 г. када је војска из те теме требало да иде у Јужну Италију. Ако се упад Склависијана повеже са поменутим нападом бугарских побуњеника, могао би се датирати у време после 930 г., а устанак Милинга и Језерита негде у крај треће деценије X в.; из тога излази да је Кринит Аротрас већ после 930 г. био стратег Хеладе.

Услед недостатка података у савременим изворима дата хронологија има хипотетичан карактер, али је она утолико прихватљивија од досадашњих што полази од конкретних података о упаду у Грчку, и то о упаду са бугарске територије. Свакако је сигурно доказано да Склависијани из De administrando imperio нису малоазиски већ балкански Словени потчињени Бугарима, што је већ наслућивао и Манојловић.

BOŽIDAR FERJANČIĆ

DER EINFALL DER SKLAVISIANER AUF DEN PELOPONNES IN DER ZEIT ROMANOS' I. LAKAPENOS

(Zusammenfassung)

De adm. imp., cap. 50 bringt eine Nachricht über die Sklavisianer (Σκλαβησιάνοι), die in der Zeit des Romanos I. Lakapenos auf den Peloponnes vordrangen. Unmittelbar vorher war es zu einem Aufstand der auf dem Peloponnes ansässigen slavischen Stämme der Millingen und Jezeriten gekommen. Dieser Aufstand war unter dem Strategen Johannes Proteuon ausgebrochen, der gleich danach abgesetzt wurde. An seine Stelle trat Krinites Arotras, dem es gelang, den Aufstand zu unterdrücken. Krinites wurde alsdann in das Thema Hellas versetzt, und seine Stelle übernahm Bardas Platypodes, in dessen Amtszeit sich der Einbruch der Sklavisianer auch ereignete. Die Sklavisianer werden auch im Zeremonienbuch erwähnt, wo es sich aber zweifellos um Slaven aus Kleinasien handelt, und bei Theophanes continuatus, wo jegliche Angaben über deren Wohnsitz fehlen.

Um die Frage nach der Herkunft der auf den Peloponnes eingedrungenen Sklavisianer beantworten zu können, prüft Verf. alle Quellennachrichten über die in die Zeit Romanos' I. fallenden Angriffe auf Griechenland und kommt zu dem Schluss, dass das Vordringen der Sklavisianer am ehesten mit dem vom Theoph. cont. berichteten Angriff der bulgarischen Aufstädischen in Zusammenhang zu bringen ist, die 930 nach dem Tode ihres Führers auf griechisches Gebiet eindrangen und bis Nikopolis vorrückten. Theoph. cont. nennt diese Angreifer Skythen und unterscheidet sie von den Bulgaren. Unter Sklavisianern sind auch deshalb keinsfalls Bulgaren zu verstehen, weil Konstantinos Porphyrogennetos diese stets mit ihrem eigentlichen Namen bezeichnet. Sie können noch weniger als byzantinische, gegen die Slaven entsandte Hilfstruppen aus Kleinasien betrachtet werden, wie das Amandos annahm, da K. P. ganz klar sagt, dass es sich um einen Einbruch feindlicher Truppen handelte. Es handelt sich sicher um Slaven aus dem Balkangebiet, die zu den Bulgaren in einem Abhängigkeitsverhältnis standen, wie bereits Manojlović vermutete.

Um die Frage der Chronologie zu klären, musste die Amtszeit der in De adm. imp., cap. 50 angeführten Strategen näher untersucht werden. Johannes Proteuon wird ebenda, cap. 51 um 923—24 erwähnt, wie auch auf einem nicht näher zu datierenden Siegel. Krinites wird in zwei Quellen in der Zeitspanne von 923—939 genannt und erscheint auch auf einem Siegel als Strateg von Peloponnes. Als Träger dieses Amtes ist uns aber um das J. 922 Theoktistos bekannt. Daraus ergibt sich, dass die drei in De adm. imp., cap. 50 erwähnten Strategen nach 922 amtierten, denn sie lösten einander auf ihrem Posten unmittelbar ab. Der Aufstand der Melingen und Jezeriten fallt also wohl in das Ende der zwanziger Jahre des 10. Jhs und der Einbruch der Sklavisianer, falls er mit dem erwähnten Angriff der bulgarischen Aufständischen in Zusammenhang zu bringen ist, in die Zeit kurz nach 930.

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV
Institut d'Études byzantines, № 3.

МИХАИЛО ДИНИЋ

ОДНОС ИЗМЕЂУ КРАЉА МИЛУТИНА И ДРАГУТИНА

После абдикације у Дежеву (1282) краљ Драгутин још тридесет и четири године има значајног удела у историји српскога народа као господар простране области, образоване постепено делом од раније српске државне територије, делом од поседа добивених од Угарске, најзад завојевањем (Браничево). Осим тога, он није остао пасиван посматрач развоја прилика у Рашкој. Ако се и помирио с чињеницом да сам не влада над њом, није то учинио и за своје потомство. Сви историчари који су проучавали овај период морали су нужно додирнути и питање односа краља Драгутина према млађем брату Милутину, коме је уступио рашки престо. Тај однос приказиван је различито, углавном непотпуно, а понегде и нетачно. Како су у последње време придошли и други извори, који сами по себи пружају досада непознате податке а бацају нову светлост и на раније познате, потребно је да се читаво то питање поново узме у претрес и расправи колико је то могуће свим засада расположивим средствима.

*

Непосредан повод промене на престолу био је, по Данилу, што је краљ Драгутин под градом Јелечем пао с коња и сломио ногу[1]. То потврђује и један страни по имену непознати писац[2], па и византиски историчар Пахимер, ма да он тај догађај погрешно датира[3]. По њему Драгутин је већ за очеве владе доживео несрећу и он је непосредно после смрти Уроша I, неспособан да сам заузме престо, препустио врховну власт млађем брату.

Ако је изван сваке сумње да је Драгутинов пад с коња био полазна тачка променама у Србији, питање је да ли је *само то* било довољно да Драгутин самостално донесе одлуку да напусти престо или је тај непредвиђени случај довео до околности које су га на тај корак више мање присилиле. Архиепископ Данило,

---

[1] Ђ. Даничић, Живот краљева и архиепископа српских, 1866, 23.

[2] O. Górka, Anonymi descriptio Europae orientalis, imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata, 1916, 33.

[3] Бонско изд. II, 273.

који о читавој ствари говори прилично завијено, као да нам ипак пружа довољно јасне индикације да је код Драгутина тек под притиском догађаја сазрела одлука да се повуче. „Мноꙃѣи же мльвѣ и съвѣтованию великоу бывьшоу вь отьчьствии юго о приютии таковые ꙗзвы господина ихь", властела је говорила о болесном Драгутину поред осталога: „Аште бо кьто оть окрьстьныихь царь слышить таковою твою ненадеждьною падение, мы оубо сь ноуждею ведемь се подь роукоу чоуждиихь" и „прочею же иные глаголы многы жалостьны вѣштаахоу рыдаюште о господинѣ своюмь". Тек после тога „сь же благочьстивыи и христолюбивыи краль Стефань приюмь таковоу мысль вь оумѣ своюмь" говори о грижи савести због недела према своме оцу, шаље посланике Милутину да хитно дође к њему „ꙗко великы таины вѣштание имѣю сь тобою" и предаје му власт[4].

У чему се састојала та „многа узбуна" — мльва — „у отачаству" краља Драгутина, изазвана његовом болешћу и која је одлучила његову даљу судбину, не може се данас знати, као ни то да ли је Милутин активно суделовао у њој или је стајао пострани, задовољан што се ствари повољно развијају по њега. Једино што се из Даниловог казивања може утврдити то је да Милутин није био присутан на двору за време „узбуне".

По Гијому Адаму[5], барском надбискупу који је 1332 године саставио свој познати Directorium ad passagium faciendum ad Terram Sanctam, догађаји би после смрти краља Уроша I текли овако: Драгутин наслеђује свога оца; млађи брат Милутин устаје против њега, али бива побеђен на бојном пољу; Драгутин му опрашта и „по својој драгој вољи подели краљевину са својим братом Урошем". Али по свему се види да Адам није био добро обавештен и да се ту не ради о оној „млви" коју наговештава Данило него о доцнијем рату између браће када је Драгутин већ био „сремски краљ": о томе рату Адам посебно не говори и по њему би изгледало да је после неуспеле побуне Милутинове Драгутин остао стално господар ситуације у Србији, па да је чак и пред своју смрт одредио да његов брат буде у подређеном положају према своме синовцу Владиславу, који би задржао очеве земље.

У Дежеву, на сабору свакако, извршена је предаја власти. Под каквим условима? Од архиепископа Данила, који је сам био човек краља Милутина а пише под његовим сином, најмање се може очекивати да нам он то јасно и отворено каже. Он се ограничава, очигледно да би избегао да говори о суштини уговора,

[4] Даничић о. с. 24—28.

[5] Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva XIII, 1911, 146; превод Ст. Новаковића, Годишњица Н. Чупића XIV, 1894, 24.

на спољне манифестације свечаности: предаја престола, клицање „многа лѣта“ новоме владаоцу, како Драгутин дарује брату „свиты многоцѣньны царьскы, конıа же своıего и ороужиıе своıе, ıеже на себѣ самь ношаше“. Из говора који Данило ставља у уста Драгутину том приликом једино као сигурно може се закључити да је Милутин примио власт доживотно: „Възьмы вѣньць мои царьскыи и сѣди на прѣстолѣ родителıа своıего; богь бо повелѣваеть тако; и вь многолѣтьнѣмь животѣ боуди кралıевьствоуıе и бране отьчьство твоıе оть насилиıа воıюштиихь на те“. Тако ствар приказује и Пахимер: физички онеспособљен да сам влада, Драгутин преноси врховну власт на свога млађег брата док овај буде живео. Поменути Аноним, који пише 1308 године, даје међутим две верзије о уступању престола. По једној Драгутин је напустио власт потпуно и предао краљевство брату без икаквог ограничења: quidam tamen dicunt quod tradidit ei regnum simpliciter et renunciavit regno in manibus suis. Али треба имати у виду да су ти „неки“ који су били овог мишљења уствари присталице краља Милутина: речи Анонимове значиле би према томе не само да је он примио доживотно власт већ и да је Драгутин изгубио свако право и за себе и за своје синове на српски престо. Данило ипак не иде дотле, можда из простог разлога што, ако није могао да каже сву истину, није хтео ни да тврди оно што је знао да не одговара стварности. Сасвим је невероватна и друга верзија, коју је по Анониму и сам краљ Драгутин заступао: предаја престола била би извршена условно. Како је Драгутин тада био без деце — sine prole —, повукао се под условом да му се престо врати ако оздрави. Ако умре, да га Милутин задржи; овај је, међутим, погазио споразум и влада већ двадесет шест година (1282—1308): quidam alii dicunt et hoc idem rex Stephanus fatetur, quod non tradidit simpliciter nec renunciavit, sed sub condicione, si viveret, quod regnum sibi restitueretur; si vero tunc moreretur, quod haberet regnum; sed frater iunior intrans regni possessionem nunquam ipsi fratri restituit, licet convaluisset, sed tenuit iam per XXVI annos et adhuc tenet veridicus ....[6] Овај приказ садржи неке очигледне нетачности. Пре свега немогуће је да се Драгутин одлучио да преда краљевство брату зато што није тада имао наследника. Ожењен пре 1271 године, он је већ 1284 удао своју кћер Јелисавету за босанског бана Стевана Котромана; његов старији син Владислав насликан је поред оца као дечко у капели код Ђурђевих Ступова, чије се фреске могу сасвим поуздано датирати са 1282—1283 годином[7]. Истом Владиславу потврдио је Карло II Анжујски Славонију 1292 године, а следеће се женио. У Карловој потврди истиче се да је Владислав чинио услуге његовом сину

[6] Górka o. c. 34.

[7] С. Радојчић, Портрети српских владара у Средњем веку, 1934, 27.

приликом заузимања угарског престола, — значи био је већ одрастао[8]. Анонимово „sine prole“ буквално узето дакле не стоји. Драгутин је 1282 имао сина Владислава, а можда и другог Урошица који као сасвим мален није стављен на фреске у капели Ђурђевих Ступова. Ако Драгутин није могао мислити да преда престо Владиславу, било је то због тога што је овај био још недорастао а вероватно и због оне загонетне „узбуне“ поводом које Данило истиче бојазан властеле од напада „окрьстьныихь царь“ и могућност да Србија падне „подь роукоу чоуждиихь“: прилике су тражиле одраслог владаоца, било да је Милутин стајао иза „узбуне“ или не. Још мање се може прихватити тврђење да се Драгутин повукао с тим да, ако остане у животу, опет дође на власт. Драгутин несумњиво није више лебдео између живота и смрти када је склапан споразум у Дежеву. А и однос између браће за дужи низ година после Дежева одлучно говори против ове верзије. Драгутин лично са својом војском помаже брату у његовом великом походу на Византију. Милутин са своје стране неколико година касније притиче у помоћ Драгутину против браничевских господара Дрмана и Куделина и „вьсоу же дрьжавоу ихь и имѣние приемь сь господинь мои краль Оурошь и дасть вьзлюблюномоу си братоу кралю Стефаноу“.

Казивање Анонима — и оно што је код њега тачно и нетачно — јасно показује ипак да је основно питање на коме су се Драгутин и Милутин разишли и које је довело до сукоба било питање престола: обе супарничке верзије иду за тим да објасне чије је право рече. То се уосталом доста јасно назирало и кроз остале раније познате изворе. Аноним нам само то потврђује и показује како су Драгутин и Милутин, у пуном јеку сукоба око престола, правдали свој став. Ако је несумњиво да је Милутин до краја живота имао задржати власт, није лако установити шта је у Дежеву одређено за даљу будућност, — после Милутинове смрти. Архиепископ Данило нам о томе ни непосредно ни посредно ништа не казује; значи постојао је неки разлог због кога он није могао, у време када је писао, да се изјасни и био присиљен на прећуткивање. То би већ само по себи била важна индикација да син Милутинов Стеван Дечански, под којим је Данило постао архиепископ и писао своје биографије, није могао претендовати на престо по споразуму у Дежеву, свеједно што је Стеван после буне против оца био онемогућен.

Ни писац биографије архиепископа Данила, један његов по имену непознат ученик, не изјашњава се отворено када говори о сукобу између Драгутина и Милутина: „приключи се скрьбь велика благочьстивомоу кралю Оурошоу, вѣ во вьздвигль се брать томоу благочьстивомоу Стефань краль оть срѣмьскые земле сь

[8] Smičiklas, Codex diplomaticus VII, 103; J. Радонић, Дубровачка акта и повеље I/1, 1934, 83.

силами многыими, хотѣ възьмь прѣстоль юго дати сыноу своеюмоу Оурошицоу [9]. Али и таква каква је, ова вест је важно сведочанство против Анонимовог тврђења да је Драгутин тражио престо за себе, ако се оно можда не треба схватити само тако да је Драгутин желео да располаже попуњавањем престола. Не би било сасвим искључено да је Аноним имплицитно на то помишљао када је истицао да се Драгутин одлучио да уступи место млађем брату само зато што није *тада* имао деце да би после подвукао да Драгутин, у време када он пише своје дело (1308), има prolem decentem utriusque sexus.

Ћутање арх. Данила и његовог ученика надокнађује нам донекле Георгије Пахимер. По њему, Милутин је добио власт само лично, с тим да владајућу грану династије продуже синови краља Драгутина [10]. Значајна је околност при процењивању веродостојности ове вести да Пахимерово дело допире само до 1308 године. Писац према томе није могао бити под утицајем евентуалног новог споразума, насталог после измирења браће, које Пахимер по свој прилици није ни доживео. У основи његово казивање морало би бити, без обзира на то што он изгледа не зна за самосталну владавину краља Драгутина над читавом Србијом, одјек онога што је у Дежеву стварно уговорено, или у најмању руку једна од верзија неповољних по Милутина које су кружиле када је почело трвење између браће.

О приликама у Србији од смрти краља Уроша I па до почетка Душанове владе доста опширно говори Гијом Адам. Да би објаснио како је Душан „под теретом читавог низа грехова, од праотаца његових почињући па до њега", Адам даје укратко историјат његовог доласка на власт. Из читавог његовог излагања несумњиво је да он сматра долазак на престо Милутиновог сина као обичну узурпацију. Не пропушта прилику да, и то не само једанпут, нагласи да је Владислав био „прави наследник" [11].

У каквом је положају био формално Драгутин према брату после абдикације? По казивању Гијома Адама изгледало би да је Драгутин остао главни краљ и после поделе земље. Али он приказује однос међу браћом не само врло тенденциозно већ очигледно и нетачно: до поделе државе дошло би после неуспеле побуне Милутина против брата; Милутин је био побеђен, после чега му је Драгутин опростио и по својој вољи поделио краљевину са њиме. Милутин би чак и после смрти свога брата имао остати у вазалном положају према његовом сину Владиславу. Много стварније приказује однос међу браћом Аноним. И он је додуше на страни краља Драгутина, али ипак истиче да је Милутин главни краљ *(maior)*, мада зна да је он млађи по рођењу (... primo genitus est rex Servie Stephanus ... tradidit regnum fratri

---

[9] Даничић о. с. 357.

[10] Бонско изд. II, 273.

[11] Vjesnik XIII, 147; Годишњица XIV, 24—27.

suo iuniori)[12]. Притоме се мора имати још у виду да Аноним пише у време када је рат између браће био у току већ више година. У цркви у Ариљу налазе се портрети краља Милутина, Драгутина и његове жене Катарине. Милутин се налази десно од брата. Више њих је у сегменту попрсје Христа, окренутог према Милутину са опруженом десном руком над његовом главом. Не само читава композиција већ и натписи јасно показују ко је главна личност; око Милутинове главе стоји: **Стефань краль все срьпские земле и поморьскиє Урошь**, а око Драгутинове само **Стефань краль и први ктиторь**. Постоји у истој цркви и један натпис, од значаја за ово питање, из 6805 године, тј. између 1 септембра 1296 и 31 августа 1297. Писан је „**вь дни крала юнога Уроша самодрьжьца Богомь всѣхь срьпьскихь земль и поморьскихь и многихь земль обладающаго и ктитора боголюбиваго господина крала Стефана брата крала Уроша**“[13]. Милутин овде очигледно није означен као „**юныи краль**“ да би се истакла извесна његова подређеност према старијем брату; мислило се само на његове године. Да је прва претпоставка потпуно искључена показује његова титула „самодржац краљ свих српских земаља и поморских“, док је Драгутин скромно означен као „господин краљ Стефан брат краља Уроша“, који само држи многе земље. Када се има на уму место и време постанка натписа, — налази се у Ариљу у манастиру чији је ктитор био Драгутин, на територији под његовом непосредном влашћу, а из времена је када је он још био у нормалним односима са Милутином, — онда је и из њега довољно јасно да се правим владаоцем свих српских земаља сматрао Милутин. Један запис из 6803 године — од 1 септ. 1294 до 31 авг. 1295 — и не назива Драгутина краљем већ само „господином“ док се у њему пуна краљевска титула даје не само Милутину него и његовој мајци Јелени: „**Писани сие вь дьни благочьстиваго и благовѣрнаго и светороднаго господина краль Стефана Оуроша, вьсе срьпьсціи земле и помор'скые и брата му господина Стефане зета краль оугрьськога повеленіемь ию матере благочьстивые и благовѣрные и светородние великые госпожде кралице вьсе с'рпскые земле и поморскые Єлѣне**“[14]. Могло би се

[12] Górka о. с. 33.

[13] В. Петковић, Старине, записи, натписи, листине, 1923, 36.

[14] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи III, 140. У натпису о обнављању манастира Св. Срђа на Бојани (1290) Милутин долази на прво место: краљица Јелена обнавља га una cum filiis suis regibus Urosio et Stephano. Wiss. Mitt. VII, 232 Постоји и једна икона св. Николе коју је краљица Јелена даровала његовој цркви у Барију. Испод свеца насликана је Јелена са синовима: *лево* од ње је Драгутин (rex Stephanus) а *десно* Милутин (rex Urosius). И у посвети долази Милутин на прво место: Memento Domine famule tue Helene Dei gratia regine Servie uxoris magni regis Urosii et matris Urosii et Stephani suprascriptorum regum. С. Радојчић, Портрети српских владара у Средњем веку 28.

према томе поставити и питање да ли је Драгутин званично називан краљем после Дежева. Страни извори, па и домаћи неслужбени, дају му ту титулу. Али мора се нагласити да ми немамо никакве потврде да се он заиста и сам тако потписивао. Једна повеља Дубровчанима као да би противно доказивала. Мислимо на ону која носи потпис само „господинъ Стєфанъ“ а није датирана[15]. Раније се она приписивала Стевану Првовенчаном пре крунисања за краља. Љ. Стојановић мисли да, по палеографским особинама, припада каснијем времену и у свом издању доделио је Дечанском као наместнику у Зети. Ако његова палеографска запажања стоје, а немамо разлога да у њих сумњамо, онда би она хронолошки могла бити и Драгутинова, после абдикације. Видели смо да се он у наведеном запису назива само „господин Стефан“, исто онако како је повеља потписана. И по њеној садржини мислимо да она пре припада Драгутину него његовом синовцу док је управљао Зетом: ради се о гарантовању слободе трговања Дубровчанима. Није познат ни један случај да би наместници Зете мимо владаоца давали овакве повластице странцима за своју област[16]. За Драгутина, међутим, то не би било ништа необично: и поред формалне подређености брату, он је био много самосталнији у својој земљи, која се састојала већим делом из области раније под угарском влашћу.

У потврди бањске повеље Драгутин се потписује као „прежде бивши краљ“. То је додуше потпис из времена када се он већ био поново нагодио са братом, али по свој прилици овде се одражава стање створено после Дежева. Сам Милутин у истој повељи када говори о свом брату не даје му никакву титулу: „и с братом ми Стефаном“ — каже он просто на једном месту. Не видимо уосталом како би гласила титула Драгутина да је он после абдикације у Дежеву званично називан краљем. Чега краљ? Оне скрпљене области којом је управљао свакако не. Могло би се само помишљати да је, када је дошао у сукоб са братом, поново узео стару српску краљевску титулу. Али о томе нема никаквих доказа, а против тога би говорила и чињеница да он сам није желео да се врати на српски престо, већ да Милутина замени својим сином. Ако бисмо хтели тражити паралеле у историји Немањића, нашли бисмо је само донекле у време краља Уроша I. Пошто је завладао српским престолом, Урош се измирио са прогнатим старијим братом Владиславом, који је добио на управу Приморје задржав неслужбено титулу краљ. Идентичност случајева није ипак потпуна. Владислав је стварно остао у потпуној подређености према млађем брату до краја живота. Драгутин је већ и по начину како је препустио власт Милутину могао

[15] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I/I, 40.

[16] Ср. И. Божић, О положају Зете у држави Немањића, Историски гласник 1950, 97.

имати извесног утицаја на његове одлуке. Даље, добијањем пространих области од Угарске он је стекао могућност самосталнијег иступања и у својој земљи и у спољним односима и све више се удаљавао од Милутина док није дошло до потпуног раскида и рата.

Према свему изложеном, стање створено у Србији Драгутиновом болешћу и дежевским споразумом било би следеће:

а) Драгутин препушта престо Милутину не само због своје тренутне болести него и по свој прилици и због нереда које је она проузроковала;

б) Милутин је имао доживотно остати на власти;

в) После његове смрти врховна власт прећи ће на једног од синова краља Драгутина;

г) Драгутин је био подређен млађем брату, који је сматран врховним господарем све српске земље;

д) Драгутин после абдикације није службено носио титулу краљ[16a];

ђ) Даљи односи међу браћом зависиће у првом реду од тога колико ће се одржавати споразум постигнут у Дежеву.

*

Сукоб између Драгутина и Милутина замишљали су наши старији историчари, ослањајући се у првом реду на домаће изворе, као „буну" Драгутинову и тражили су да одреде њен тачни датум. Испитивања Љ. Ковачевића довела су га до закључка „да су се браћа завадила 1312 и да су се спремала за бој, до којега није дошло, благодарећи резултатима Никодимова посланства у Цариграду"[17]. Доцније је он одустао од овог закључка и изјаснио се за 1313 годину[18], што у основи не мења његово схватање да се ради о краткотрајној буни. Много исправније поставио је ствар К. Јиречек, узимајући у обзир и казивање Георгија Пахимера, када говори о разлазу већ поводом измирења краља Милутина са Византијом и његове женидбе Симонидом[19]. Данас смо у могућности да дамо знатно потпунију слику читавог тог сукоба, из које произлази да је тобожна „буна" краља Драгутина била само завршна фаза једног вишегодишњег процеса.

Последњи сигурно зајемчени случај да браћа активно сарађују било је прогањање Дрмана и Куделина из Браничева[19a].

[16a] Ср. Р. Марић, Гласник САН V, 1953, 170.

[17] Љ. Ковачевић, Када је Стеван Драгутин покушао да отме краљевску власт од брата Милутина? Годишњица Н. Чупића III, 1879, 391.

[18] Отаџбина XII, 1883, 516.

[19] Историја Срба I, 1952, 195, 198. Ср. В. Ћоровић, Прилози IV, 1925, 71.

[19a] П. Никовъ, История на видинското княжество до 1323 година 60, ставља борбе са Дрманом и Куделином у 1291 годину, доводећи у везу казивање арх. Данила (115) да су браћа са Татарима и Куманима упали у Драгутинову област и „тогда многы страны повоювавьше дрьжавы юго и зѣло належеште великы пакости творахоу

Велики успеси краља Милутина у ратовању са Византијом, који су уздизали његов углед и јачали му положај, морали су изазивати забринутост код Драгутина и он је морао тражити подршке на страни. Могао је наћи само у Угарској, на коју су га упућивале и раније везе, а преко ове код католичке цркве. Већ почетком 1291 године обраћа се Драгутин папи Николи IV с молбом да му пошаље људе који би сузбијали јеретике — патарене — у оном делу Босне који је био под његовом влашћу; папа му шаље два фрањевца, знзлца „словенског" језика, и узима га под „апостолску заштиту"[20]. У борби око угарског престола краљ Драгутин је на страни Анжујаца, подржаваних од папе, и Карло II, напуљски краљ, потврђује његовом сину Владиславу Славонију у наследан посед[21]. У повељи се истиче да је Владислав већ учинио извесне услуге Карлу Мартелу, угарском краљу, и да ће их божјом помоћу моћи и убудуће чинити (19 август 1292). Још почетком 1300 године, када је син убијеног Карла Мартела полазио за Угарску, Драгутин је био уз Анжујце. На двору у Напуљу рачунало се са утицајем Драгутинове жене Катарине у Угарској: 12 јануара 1300 упућено је писмо „госпођи Катарини, славној краљици Србије, врло драгој сестри нашој" с молбом да преговара са угарском властелом да Карло Роберт буде признат за краља[22]. Месец дана касније Карло II препоручује опет свога унука „спасоносним саветима и помоћи" Stephani dei gratia illustris regis Servie ... et Catheline dei gratia illustris regine Servie[23]. Док је краљ Драгутин хватао везе на Западу, Милутин је, и поред ратних успеха према Византији, био у доста неповољном положају према суседима. На Бугарску није могао рачунати; ову су били притисли Татари, а и сам је морао да отклања њихов напад давањем сина Стевана са „великоименитом властелом земље српске" за таоце[24]. Једина сила на коју би могао рачунати била је Византија. Стога је он врло радо прихватио, после успешног сузбијања противофанзиве истакнутог византиског војсковође Михаила Главаса 1297, предлоге о закључењу мира. Преговори су одмах узели ток не само отклањања ратног стања већ и што приснијег повезивања Византије и Србије. Милутин је могао, не жртвујући много од својих

вмоу не расходѧште се" и податак једне повеље угарског краља Андрије III (1298) ut dum Tartari partes Macho obsedissent et ad nostre majestatis perturbationem ac detrimentum et regni nostri Hungarie devastationem se transferre niterentur, да су нека властела fluvium Zava transeuntes, abiecto rerum et persone sue periculo viriliter dimicavit (sic).

[20] A. Theiner, Mon. Hung. I, 377; ср. D. Maritsch, Papstbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter, 1933, 60.

[21] Smičiklas VII, 103.

[22] Ib. 363.

[23] Ib. 367.

[24] Данило о. с. 119.

успеха, да постигне што је желео. Династичка веза са Бугарском као некорисна била је раскинута и Милутин је добио за жену Симониду, кћер Андроника II. Да је у позадини тежње краља Милутина да се спријатељи са Византијом стајао и његов однос према Драгутину, не може бити никакве сумње. И у Византији се то добро знало. Савременик Пахимер то јасно истиче: „Јер њему (Милутину) ишле су у рачун цареве жеље, па је желео ту везу (са царем) мислећи да ће помоћу ње постићи велике користи, а то зато што му се престо љуљао пошто је његов брат Стеван био старији а имао рпече право, ма да је он будући хром а имајући тај телесни недостатак, а поред тога желећи и да живи без брига, себи био одвојио приличан део земље, остављајући Милутину бригу око државних послова, под условом да се његовој деци после његове смрти сачува престо“[25]. Карактеристично је да у току преговора, које је Метохит подробно описао, Драгутин уопште није спомињан. Византинци су тражили само да се закуне на уговор краљица-мати Јелена, али нису то могли постићи. Изговор Милутинов да је Јелена далеко и да не може доћи свакако сведочи да она није одобравала припремани преокрет осећајући какве последице он може имати за развој унутрашњих односа Србије. Из излагања Метохитовог види се, даље, какво је било расположење утицајних кругова у Србији. Црква је била, са тадашњим архиепископом Јевстатијем II на челу, за Милутинову политику. С друге стране Метохит истиче да има „пакосних људи“ који кваре споразум са Византијом. Краљ је „окружен поквареним људима“. Неки су од њих „варвари, нечовечни и тесногруди“ а други, „људи од утицаја“, „гадни, безобразни и злобољни“; трећима, онима који су од рата имали користи, „пријатељство о коме се преговара и претсојеће брачне везе задају велику бригу и много се боје“. Осећа се већ она подвојеност која ће доцније, када сукоб између Драгутина и Милутина добија сасвим оштар вид и достигне врхунац, избити на видело: црква је на страни Милутина, а властела махом уз Драгутина[26].

Разлаз између браће избио је отворено после склапања мира са Византијом. По Пахимеру Драгутин је припремао оружан напад на брата, али је морао одустати пошто је овај добио војну помоћ од Византије. Једном започет, сукоб се није могао лако изгладити. Ако Венеција још у јесен 1301 године поводом напада краља Милутина на Дубровник, који је тада био под њеном влашћу, шаље посланике ad *reges* Rassie[27], то значи само да отворени

---

[25] Ср. М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњевековној Србији, 1926, 56.

[26] Тодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију поводом женидбе краља Милутина са Симонидом, прештампано из Летописа Матице српске за 1902 годину.

[27] S. Ljubić, Listine I, 196. Можда се у Венецији нешто наслућивало о приликама у Србији: 8 септембра говори се о посланицима ad reges Rassie, 14 ad regem Rassie Urosium а 17 октобра ad reges vel regem Raxie.

рат још није избио, или можда само да вести о томе још нису допрле у Венецију. Има једна значајна околност која нас упућује да почетак отвореног судара тражимо већ 1301 године. Још 1296 Рудник се налазио „у Срему", тј. у области краља Драгутина[28]. По нацрту уговора о миру, међутим, између краља Милутина и Дубровника, од новембра 1301, Рудник би се налазио у његовој области, исто тако и по дефинитивном уговору који је Милутин потписао у септембру следеће године[29]. Ако само из те чињенице морамо претпоставити да је 1301 дошло до рата, у пролеће 1302 о њему се већ отворено говори. Дубровачка влада шаље почетком маја наређење да се повуку сви њени грађани из Србије. Два писма, која су стигла као одговор на овај позив, јасно сведоче о чему се радило. Трговци из Брскова јављају да не могу извршити примљено наређење због рата: ȣ овои земьли зьло се чини, рати сȣ[30]. Већ и ове речи довољно говоре да се ради о сукобу у самој Србији. Више појединости садржи одговор дубровачких трговаца из области краља Драгутина — mercadanti che dimorano in Sremo[31]. Молећи да им се продужи рок повратка, они истичу да не могу проћи преко области краља Милутина: a nuy multo e serade le vie, si chome la vostra sinoria lo po saver *per terra de re Uroso non podemo passar*... Ту је већ довољно јасно речено да је у питању рат између Драгутина и Милутина.

Рат између Драгутина и Милутина настављен је и следеће, 1303 године. Имамо писмо неког Богдана златара из Брскова, од априла те године, којим се извињава једном своме повериоцу што не може доћи у Дубровник да изврши своје обавезе услед рата који је захватио и Брсково и читаву Рашку: ma sapie lo quia de *le guere de le qual che avemo in Berschova e per tuta Rasa*, sichomo lo poi saver et per alii boni omeni de Ragusa de sto fato, e per ço non posso vinir que me non poço partir de le merchantie mie[32]. И друге неке дубровачке вести потврђују да су се у Србији дешавале крупне ствари те године. У септембру Велико веће забрањује да се на дубровачку територију прими који „Словен", било са породицом или сам, који би због рата код њих дошао: pro eorum recedentem guerris vel caristiis. Ова забрана није се имала применита на неку властелу краља Драгутина, затечену са породицама у Дубровнику: Exceptis nobilibus domini regis Stephani, qui habitant in Ragusio cum eorum familiis, qui non intelligantur nec supponantur ad penam nec receptatores eorum, imo caritative et benivole debeant pertractari[33]. Немири у Србији који су угрожавали

---

[28] Г. Чремошник, Канцелариски и нотариски списи (1278—1301), 1932, 164.

[29] Mon. Rag. V, 13; Стојановић, Повеље и писма I 1, 36.

[30] К. Јиречек, Споменици српски, Споменик IX, 1892, 22.

[31] Monumenta Ragusina V, 1897 27.

[32] Ib. 60; Data de medio mense aprile.

[33] Ib. 58.

безбедност дубровачких трговаца нагнали су Велико веће да предузме нарочите мере. У новембру је одлучено да се установи посебна књига, звана „књига заслуга“ — liber meritorum: у ову би се уносили сви de partibus Sclavonie који би учинили услуге граду или појединцима као и они који би се истакли својим непријатељским држањем. Ова одлука ушла је и у статут[34].

О размерама сукоба најбоље сведочи чињеница да је и Брсково било угрожено и да трговци нису могли из њега несметано долазити у Дубровник. Како се оно налазило у области краља Милутина, значи да је он био тада у неповољнијем положају. У новембру 1303 очекивали су се даљи напади краља Драгутина. На основу обавештења стиглих у Дубровник од трговаца у његовој области — a mercatoribus de Seremo — решено је да се те „новости“ саопште Дубровчанима у Брскову и осталим крајевима Србије, да би на време могли предузети мере за своју безбедност: notificando eis nova que venerunt ad hoc, ut ipsi mercatores possint se salvare, venire et stare et ambulare in quacumque parte, quo eis videretur magis esse securum pro salvamento eorum[35].

Даљи развој сукоба између Драгутина и Милутина не можемо пратити из године у годину. Да је ситуација у Србији и 1305 била још мутна, наслућује се из ограничења која су у Дубровнику стављана приликом издавања царине под закуп: закупац је могао напустити царину у случају да рашки краљ који буде на власти нападне Дубровник — salvo tamen si foret ostis generalis, taliter quod rex Rassie, *qui habuerit coronam*, faceret seu micteret ostem generalem supra Ragusium[36]. Пут између Дубровника и залеђа био је још увек сасвим несигуран. Тешкоће једног каравана описује нам један Дубровчанин у свом писму влади. У Јасену близу Требиња напали су их Гојислав и његов брат, синови некога „Блебеча“ (Blebeço); у Гацком Градислав син Чичине (Çiçina) са својим људима; у Подрињу у жупи Прибуду дочекали су их људи Владислављеви (çente da Vladislav) и отели им неке тканине[37]. Види се из овога да је властела из дубровачког залеђа била захваћена грађанским ратом и постала сасвим непоуздана. Један од њих, Владимир Петречић — Blademirus filius de Petreç —, био је нешто раније толико дојадио Дубровчанима да је влада морала приступити крајњим мерама, које је она само у врло ретким и изузетним случајевима примењивала: на седници од 2 новембра 1304 Веће умољених дало је овлашћење Малом већу да предузме кораке да се Владимир смакне[38]. Власт краља Милутина у пре-

[34] Ib. 67. V. Bogišić et C. Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii, 1904, 197.

[35] Mon. Rag. V, 68.

[36] Ib. 89, 22 јуни 1305.

[37] Ib. 90, 4 јули 1305. Pribodo није Прибој као што је В. Ћоровић, Хисторија Босне 237, мислио, већ Прибуд, жупа око Самобора у горњем Подрињу. Ср. М. Динић, Глас 182, 172.

[38] Ib. 83.

делу од Дубровника до горњег Подриња није се више осећала. То је сјајна илустрација, и потврда, казивања Даниловог биографа како је властела напустила Милутина: „и бѣ ѥмоу скрьбь велика, вьси бо властели ѥго бѣхоу отьстоупьни, и не имѣаше ни ѥдиного вь нѥгоже оуповаѥ . . . ."[39].

Ратно стање између Драгутина и Милутина трајало је још у пролеће 1308 године, као што казује Аноним: propter quod — по питању престола — ortum est bellum et dissensio inter dictos fratres *usque ad hodiernum diem*[40]. Овај писац је највише и допринео да се коначно раскрсти са старим схватањем о краткотрајној „буни" Драгутиновој, које је додуше било пољуљано и пре него што је његово дело постало приступачно науци — Јиречек га није могао користити —, али које се провлачило кроз историографију и после његове појаве и потсвесно код неких утицало да се неправилно приказују односи између Дригутина и Милутина. Ако се Анонимово тврђење да је раздор настао убрзо пошто је Драгутин прездравио после пада с коња не може у потпуности прихватити, као што је већ указано, оно несумњиво доказује да је тај раздор трајао већ више година пре 1308. Аноним нам је дакле пружио могућност да вести о сукобима у Србији на почетку XIV столећа правилније осветлимо.

*

Грађански рат у Србији није имао карактер чисто унутрашњег сукоба. На његов ток и исход утицале су и везе које су Драгутин и Милутин имали изван земље као и подршка коју су са стране добијали. Већ смо видели да је Драгутин морао одустати од првог оружаног напада на Милутина пошто је овај примио помоћ од Византије. Предах који је настао користиле су свакако обе стране да појачају своје позиције обезбеђивањем подршке са стране. Већ у пролеће 1302 рат у Србији компликован је ратом у Босни. У оном писму од маја те године, којим Дубровчани у области краља Драгутина јављају својој влади да не могу проћи кроз Милутинову област, напомињу да им је немогуће користити и пут преко Босне јер ће их спречити бан Младен, брат Павла Шубића, који је на Дрини у сукобу са баном Стеваном Котроманом, зетом краља Драгутина: eçiam per Bosna non pademo per la volunta che ponra lo ban Mladeno et Stefano bano si stara a core cum lo bano Mladino, stando a li confini per la Drina, si che a nuy este multo serade le vie[41]. Несумњиво је да је рат у Босни био само одјек рата у Србији. Потиснут до Дрине, Стеван Котроман је очигледно отступао према територији свога таста, на чијој је страни био.

---

[39] Даничић о. с. 357.

[40] Górka o. c. 34.

[41] Mon. Rag. V, 27. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters II, 2.

Очекивања краља Милутина да ће у Византији наћи подршке против брата само су се делимично остварила. Византија је додуше допринела да се одгоди напад краља Драгутина непосредно после склапања савеза између ње и Милутина, али даље није била од користи. Њен сукоб са Венецијом и Турцима, који су преплавили малоазиске поседе, најзад и одметање каталонских најамника, учинили су да савез са њом није више много значио. Природно је било да се Милутин почео приближавати оним силама на које је његов брат рачунао, тим пре што се отуда припремала нова акција за обнављање Латинског Царства. У децембру 1303 обраћа се папа Бенедикт XI писмом краљу Милутину, обавештен fidedignorum relatione, — свакако преко краљице Јелене чију област у то време узима под заштиту св. Петра — и изражава му своју радост што је одлучио да приступи унији са католичком црквом[42]. Ускоро затим Милутин се везује за Анжујце и подржава њихову политику на Балкану. Прво склапа уговор са Филипом Тарентским[43] (1306), а када је изгледало да ће Карло од Валоа приступити остварењу свога циља, и познати уговор о савезу са њиме[44] (1308). Сада се од стране Курије предузимају много озбиљније мере да се Србија приведе унији. Да је Милутин користио овај преокрет у својој политици да би учврстио свој положај у земљи у односу према Драгутину, показује и покретање питања да се регулише положај његовог сина Стевана, сматраног за незаконитог после раскида брака из кога је потицао. Папа је одобрио да Стевану може ипак поверити извесну област на управу[45]. То је био очигледно корак којим је Милутин припремао обезбеђивање престола своме сину, кога од следеће године налазимо да управља Приморјем[46]. Сам уговор између Милутина и Карла предвиђа у првом реду да ће српски краљ помоћи претеденту да оствари свој циљ а као противуслугу да ће Карло бити његов пријатељ и помагати му против свих његових бунтовника, као и против свих који би хтели напасти и заузети његово краљевство. То исто имало је важити и за Милутинове наследнике.

Мада је уговор краља Милутина са Карлом био уперен против Византије, Милутин није отворено раскинуо везе са њом. У пролеће 1304, по казивању Г. Пахимера, царица Ирена одлазила је у Солун да види своју кћер Симониду, а Метохит тврди да је

[42] A. Theiner, Vetera monumenta historiam Hungariae sacram illustrantia I, 410; ср. D. Maritsch, Papstbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter, 1933, 67.

[43] Thallóczy — Barabas, Codex comitum de Blagay, 1897, 70.

[44] Гласник СУД 27, 310.

[45] Јиречек, Историја Срба I, 197; Пурковић, Авињонске папе и српске земље 15.

[46] Jireček, Archiv für slav. Philologie XVII, 1895, 258.

[47] Гласник 27, 316: ad defensionem predicti regni sui contra quoscumque rebelles suos tam paganos quam christianos et quoslibet alios invadere vel occupare nitentes dictum regnum quocienscunque dicto regi vel suis successoribus videbitur expedire.

„јако желела да обиђе свога зета и своју драгу кћер“ [48]. Карло је потписао уговор 27 марта 1308, а Милутин га потврдио 25 јула. У међувремену, међутим, издао је Андроник II у мају 1308 на молбу „превисоког краља и љубовног сина и зета царства ми“ потврду прилога манастиру Св. Никите Бањанског у Скопској Црној Гори [49].

Питање је да ли је и касније долазило до отвореног сукоба између Милутина и Византије. У једној беседи Томе Магистра говори се о рату између Срба и Грка „пошто су (или у време кад су) Каталанци победили Латине (на Кефису код језера Копаиде 15 марта 1311) и заузели атинско херцештво“ [50]. Византиски заповедник Хандрен успео је да одбије нападе Срба. Али постоји једна повеља цара Андроника II од септембра 1311 издата руском манастиру на Св. Гори „посредовањем и помоћу преузвишеног краља Србије и премилог сина и зета царства ми кир Стефана Уроша“ [50a]. Познато је и да је Милутин слао војну помоћ своме тасту 1312—1313 године. Па и пред краљеву смрт у Византији је један одред најамника од 2.000 људи, које је Милутин тражио да му се врате. Ласкарис сматра да о сукобу Милутина са Византијом говори и један наш запис који је „несумњиво познији од г. 1300“. Ту се каже да је једна књига преписана „вь дьни кралѣ Оурошa и при кралици(!) Ѥимонидѣ .... юги се краль раз'мири з' (Г)рьки вь лѣт(о) ·ѕ҃·ѿ҃· и ·и҃· сотно юньдикто л҃·е҃ (!) а дроугo и не оузнахь коѥ вi лѣт(о)“. Чини нам се да се овај запис односи на прво и једино измирење са Грцима. Година је 6808 (1-IX-1299—31-VIII-1300) по свој прилици тачно забележана а оно „а дроугo и не оузнахь коѥ вi. лѣто“ односило би се на остале елементе датирања (круг сунца, месеца и др.) који писцу нису били познати и који ни индикт није знао израчунати. Нешто касније један калуђер је започео преписивање књиге „вь лѣт(о) ·ѕ҃ ѿ҃ м҃·е҃· иньдикта ·i҃· кроуга сл'нч'наго вь ·в҃· лѣт(о) мѣсеца июна вь ·в҃· дьнь“. [51] „Лѣто“ према томе не мора се односити искључиво на годину догађаја. По свему изгледа да правог рата између Милутина и Византије после 1299 није уопште било и да је Тома Магистер реторски преувеличао некакав локални погранични сукоб, у коме, како он тврди, Византинци нису изгубили ни једног војника. Занимљиво је ипак да је по њему дошло до српско-византиског сукоба због тога што је Милутин покушао да преузме у своју службу византиске турске најамнике. Биће то сва-

[48] М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњевековној Србији 70.

[49] Зборник за историју Ј. Србије I, 24.

[50] Ласкарис 78.

[50a] Ср. A. Soloviev, Histoire du monastère russe au Mont-Athos, Belgrade 1933, 11.

[51] Записи и натписи I, 29.

како у вези са његовим врбовањем најамника када се спремао да оконча рат са братом[52].

Док је Милутин хватао везе са Западом, Драгутин, уплетен у унутрашње борбе Угарске, долази у отворен сукоб са Карлом Робертом управо у време када постаје јасно да ће се овај одржати на власти. Разлаз са Анжујцима и прелаз у табор њихових непријатеља, у тренутку док је још трајала борба за српски престо, био је несумњиво за Драгутина фаталан и довео га је у положај да се бори истовремено са два надмоћнија противника; што је још горе, тиме је он доведен дотле да је Угарска, на коју је он једино могао рачунати да га помогне против Милутина, уствари радила за овога. Овакав поступак краља Драгутина објашњава се тежњом да на угарски престо доведе свога сина: по родбинским везама са Арпадовићима овај је имао на то скоро исто толико права као и Карло; једина разлика у корист Карла била је у томе што је он био син старије кћери краља Ладислава. Међу угарским магнатима Драгутин је нашао потпору моћног ердељског војводе Ладислава Апора. Апор је прво радио за претендента Отона Баварског, који се имао оженити његовом ћерком. Али када је Отон дошао у Ердељ ради венчања, војвода га затвори отевши му круну Св. Стевана и остале краљевске знаке (1307). Сада Апор почиње преговоре са Драгутином нудећи бившу Отонову вереницу његовом сину. Папин легат кардинал Гентилис, који је долазио да среди прилике у Угарској, у корист Карла Роберта разуме се, сазнао је још док се налазио у Загребу, у септембру 1308, за шуровање ердељског војводе са Драгутином. И сам Карло био је забринут новим обртом ствари; с тим свакако стоји у вези његов долазак у јужне крајеве: 1 септембра 1308 налазимо га у Петроварадину, не знамо да ли с намером да силом или преговорима са Драгутином отстрани нову опасност. У сваком случају повезаност Апора са „сремским краљем“ трајала је и даље и план о браку њихове деце био је остварен и поред енергичног иступања легата Гентилиса. Драгутин са своје стране вршио је оружане упаде преко Саве и пустошио Срем, помаган од Карлових противника[53]. Легат је најзад морао при-

[52] Јиречек, Историја Срба I, 197 ставља ратовање са Хандреном у 1308 годину и, како изгледа, сматра да је Тома Магистер мислио на најамнике Селџука Мелика: „Два француска свештеника, као изасланици „цара“ Карла, отпутовали су са српским посланицима краљу Урошу, који је одобрио уговор о савезу у јулу 1308. Тада су баш Каталани стајали код Солуна. Од њихових турских савезника узео је краљ Урош под најам 1000 коњаника и 500 пешака под Селџуком Меликом, који је, служећи Византинце, примио хришћанство. Срби нападоше на грчке пограничне крајеве, али их Хандрен, заповедник Солуна, одбије. Убрзо по том морао је краљ силом угушити побуну својих турских најамника; Мелик буде том приликом ухваћен и погубљен“.

[53] Vjesnik hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva IV, 1902, 133. Непријатељство краља Драгутина према Карлу Роберту морало је бити сасвим скорог датума. Анонимни опис источне Европе из прве половине 1308 не зна још о томе ништа и у њему је Драгутин врло симпатично приказан. О Драгу-

ступити одлучној мери против ердељског војводе: на Божић 1309 бацио је анатему на Апора с мотивацијом да није одустао од намере да своју кћер уда за сина „шизматичког" српског краља[54]. Подлога за ову одлуку створена је претходно на синоду, који је легат одржао у Будиму, где су осуђени бракови са шизматицима[55]. У католичким круговима се и иначе истицало да су кћери краља Стевана V удате за православне изгубиле право на угарски престо[56].

Извори нам не казују име Драгутиновог сина кога је Апор добио за зета и коме је била намењена угарска круна. Како је „сремски краљ" имао само два сина, Владислава и Урошица, од којих је једног намеравао довести на угарски а другог на српски престо, потребан је осврт и на питање ко је од њих по његовој замисли имао бити краљ Угарске а ко краљ Србије. Обично се узима да је Драгутин уставши на брата радио да га замени својим сином Владиславом, и поред изричитог сведочанства Даниловог ученика да је то место било намењено Урошицу. Да се ово тврђење одбаци, утицало је свакако више околности: а) Владислав

тиновим упадима у Срем: Monumenta Vaticana Hungariae, Series prima, Tomus secundus, 1885, 313: Ladislaus episcopus Sirmiensis изјављује да је неке исправе склонио на сигурно место propter desolationem et spolia villarum suarum et confractiones sive incendia ecclesiarum, que fecit Stephanus rex Servie in tota provincia Sirmiensi (2-VII-1309); Smičiklas VIII, 260: adicimus eciam quod cum Ihones filius Erardi concepto spiritu malicie Stephano regi Servie nostro emulo dampnabiliter adhesisset et contra spectabilem virum magistrum Ugrinum dilectum et fidelem nostrum ac partes regni nostri de Sirmia et de Wolko, collectis suis conplicibus, nequiter dimicaret et seviret... (20-III-1310).

[54] Mon. Vat. II, 171: Ad notitiam siquidem nostram olim, dum adhuc Zagrabie moraremur, ante nostrum adventum Budam, veridica relatione perlato, quod inter nobilem virum Ladislaum wayvodam Transilvanie et dominum Stephanum regem Servie tractatus habitus fuerat de filia ipsius Ladislai, catholica quidem, et catholicis orta parentibus, ... filio regis eiusdem, a prefate fidei devianti rectitudine, matrimonialiter copulanda. Легат је војводу опомињао semel et pluries ... ut prefato matrimonii, tractatui supersedens, dictam filiam suam eiusdem regis filio matrimonialiter nequaquam copulare presumeret, quousque ... prefati rex et filius, suo regnique ipsorum salubri statui ... consulentes, redirent ad ecclesie unitatem ... ib. 372: Ladislaus ... nec a complemento dicti matrimonii desestere et supersedere curavit .. ib 373: contra sepedictum Ladislaum, propter dictum contractum matrimonium ... ecclesiastico supponimus interdicto. Florianus, Historiae Hungaricae fontes domestici II, 1883, 234: Et quia filiam suam idem Ladizlaus tradiderat filio Stephani regis Servie scismatico in uxorem (Chronicon pictum Vindobonense). И по одлуци Гентилиса и по Бечкој хроници брак је био склопљен. Нетачна је према томе белешка на полеђини кардиналовог акта „manu coaeva" како тврди издавач: Item processus facti contra dominum Ladislaum waivodam Transilvanie pro eo quod dictus Ladislaus volebat, quod filia sua christiana contraheret cum filio regis Servie scismatico.

[55] Mon. Vat. II, 171: ut nullus dicte legationi subjectus presumeret de cetero alicui heretico Patareno, Gasaro, scismatico vel alii fidei christiane contrario, maxime Ruthenis, Bulgaris, Rasis (sic) et Lituanis, in errore manentibus, filiam, neptem vel consanguineam suam connubio tradere, nel modo aliquo copulare.

[56] Górka o. c. 54: qui prefatus rex Ungarie Ladislaus mortuus est sine herede, ut dictum est, ac eciam sorores eius omnes fuerunt nupte scismaticis, preter reginam Sycilie, ideo ipsa sicut catholica remansit heres regni.

је био старији; б) Он се једино спомиње уз оца као сарадник пред његову смрт; в) Милутин после братове смрти затвара Владислава; г) Гијом Адам тврди да је Владислав не само имао наследити очеве земље већ и да му је Милутин имао бити вазал; д) Владислав се после стричеве смрти проглашава за краља и бори се за српски престо; ђ) О Урошицу се врло мало зна. Чини нам се да при томе није довољно вођено рачуна да се вести о улози Владислава односе углавном на период *после* измирења Драгутина и Милутина и да су историчари стајали потсвесно под утицајем старог схватања да је акутна борба између браће избила доста касно, око 1312, и трајала кратко време. Сада, када се зна да је до рата дошло убрзо после склапања савеза између Милутина и Византије, да је он трајао нешто више од једног деценија, и када се има на уму да је Драгутин истовремено радио да обезбеди престо својим синовима и у Србији и у Угарској, питање добија сасвим други вид. Несумњиво је да је Владислав био носилац претензија, после коначног споразума између браће, које је Драгутин истицао према Србији за своје потомство: Урошиц можда више и није био у животу или се барем био повукао у манастир[57]. Али казивање Даниловог ученика да је Урошиц имао бити српски краљ и не односи се на овај период већ на ранији када је Драгутин силом покушавао да свргне брата и замени га својим сином. Ми не видимо никаквих озбиљнијих разлога због којих би се морало посумњати у исправност казивања човека који је по свој прилици као младић био сведок описаног догађаја. Ако је Урошиц имао заменити Милутина, Владислав би према томе имао бити онај зет ердељског војводе Апора. Он је доста рано почео играти извесну улогу у угарским међусобицама које је изазвало изумирање Арпадове династије. Знамо већ да је 1292 добио од Анжујаца у наследан посед Славонију за учињене услуге, као и за оне које су се још од њега очекивале. Оволика дарежљивост била је вероватно срачуната и да обезоружа евентуалног претендента на угарски престо са српске стране, што је и постигнуто за извесно време. Против мишљења да је требало да се Владислав ожени Апоровом ћерком наводи се чињеница да је он 1293 године узео Констанцију Морозини. Али како ми не знамо о њој ништа више, то само по себи не искључује могућност да се Владислав могао после петнаест година опет женити. Постоји и један портрет Констанције са написом: Constantia Maurocena Serviae Regina Vladislai Regis Uxor, MCCXCIII[58]. Тај натпис би говорио да је Констанција доживела као жена Владислава и време када је он носио краљевску титулу, тј. после Милутинове смрти

---

[57] Оскудне вести о Урошицу сабрао је М. Пурковић, Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, 244. Ср. и Ђ. Радојичић, О једној генеалошкој погрешци, Историски преглед 2, 1954, 61.

[58] Narodna Starina II, 1923, 70.

(1321): како портрет међутим није савремен, не могу се ни на основу натписа чинити никакви поуздани закључци.

Какав је став заузимала стара краљица Јелена у сукобу између својих синова?

„Остра словомь, влага же юстьствомь, непорочьна же жизною", како је лепо окарактерисао архиепископ Данило, Јелена није могла остати сасвим пасиван посматрач. Драгутина је, како се чини, проклела када је устао против оца и збацио га са престола: „Глаголи во родневьшею ме вь скорѣ ме постигноуть" — јадао се Драгутин после несреће под Јелечем. Одраз њеног расположења налазимо у молбама Богу за „сагрешење" њених синова, „да се не ухвате у мрежу греховну" а нарочито у речима које им је упућивала: „Бог због свога великог човекољубља утврдио је ваш престо да непоколебљиво владате у свом отачаству"; „брат који се дели од брата љубављу, такав је сличан птици која је излетела из свога гнезда и која лети на друга места, коју лако може уловити сваки птичар и ловац, а брат кога брат помаже јесте као тврд и висок град". „А синови блажене госпође Јелене у сласт и са страхом примаху речи и поуке своје блажене матере Јелене повинујући јој се са сваком радошћу и истинитом побожношћу" — додаје једино Данило прелазећи муком преко свега што се доцније збило, мада речи краљице Јелене указују на став неодобравања не само њен већ посредно и самога писца. С друге стране сазнајемо ми нешто конкретније. Већ смо видели да Јелена по свој прилици није била за преокрет који је Милутин извео 1299 када се везао за Византију, свакако што је у њему гледала почетак потпуног разлаза међу синовима, да не говоримо о томе што су и њено западњачко порекло и верска припадност могли утицати на њено расположење. Али, када је раздор узео маха, она је морала силом прилика бити барем формално уплетена у њега. Област коју је Јелена држала — Приморје и делови изворних крајева Лима и Ибра — лежала је у делу српских земаља под влашћу краља Милутина. Јелена управља тим областима више година док је рат између њених синова још у току. Тек од 1309 њу замењује у Приморју Милутинов син Стеван. Услед чега је та промена наступила, не може се утврдити. Могла се стара краљица због година повући, а можда су и интереси краља Милутина захтевали да на то место дође његов син. Савременик Bernardus Guidonis помиње, у вези са покушајима да се Милутин приведе унији 1308 године, како краљ „matris sue et fratris metu retractus penitus nichil egit". Ако не бисмо смели у овом казивању тражити узрок њеног повлачења из Приморја, оно је свакако одраз њеног интимног расположења. У сваком случају Јелена је са олакшањем доживела да се распра њене деце најзад оконча. Краљ Милутин је започео зидање манастира Бањске по договору „сь светою и влаженою матерню си юште живою соуштею мона-

хиѥю Ѥленою и сь пльтородьнымь си братомь кралѥмь Стефаномь и сь прѣосвештенымь арьхиѥпископомь Савомь третиимь". Умрла је „семоу же храмоу сьврьшаюштоу се, нь не до коньца".[59]

*

Отклањање вишегодишњег ратног стања између Драгутина и Милутина било је углавном познато по подацима из Даниловог зборника биографија и једног записа архиепископа Никодима из 1319 године. Тим изворима може се сада додати једно врло значајно писмо Дубровчанина Марина de Cherpa који је 2 јуна 1313 био постављен за конзула in Maçoua et in partibus illis[60]. Одговарајући на позив дубровачког кнеза Бартоломеја Градоника да дође у Дубровник ради некаквог спора Марин јавља: *Anchora demo a saver a la vostra sinoria che miser lo re Stefan si aveva fato grande oste per andar a far dano in Ongaria e in quilo meço li veni anbasator de so frar re Uros e lo dito re Stefan laga la oste e comanda a tuti li sui homeni che sia pareladi (sic) „che avemo comandamento de re Uros per andar in Cheruacia"; e Deu v'alegra. Data die* VIII *de agosto*[61]. Година на овом писму није дата, али она се може сасвим лако и несумњиво утврдити. Оно је одговор на позив упућен Марину 31 јула 1313, који су му дубровачки курири уручили 8 августа, значи уочи дана његовог одговора, о чему су дали изјаву пред кнезом и судијама 20 августа[62]. А те године био је заиста кнез Бартоломеј Градонико. Датум овог писма, 9 август 1313, претставља сасвим сигуран terminus ante quem за измирење браће. Оно је очигледно морало наступити нешто раније: 9 август је само датум када Драгутина и Милутина налазимо да опет сарађују. Ако се има на уму да је Драгутин, обезбеђен са југа, пре тога припремао напад на Угарску и да је већ у пролеће 1313 дошло до извесног зближавања између Милутина и Венеције, упереног против заједничког непријатеља Младена Шубића, вероватно је према овом писму да су се браћа нагодила најкасније почетком те године. Можда би се овде могло узети у обзир и то да је Милутин, према једној повељи цара Андроника II од октобра 1313, у два маха слао помоћну војску Византији против Турака. То је он могао чинити тек пошто је са Драгутином окончао рат који је баш у последњој фази захтевао велике напоре и узимање страних најамника. Један наш натпис од 6821 године, значи од 1 септембра 1312 до 31 августа 1313, помиње да вь тьже лѣто краль избї Тоурки[62a]. Не може се одредити да ли се ту мисли на

[59] Данило 149, 151; превод Л. Мирковића 113, 114; Јиречек, Историја Срба II, 264 нап. 64.

[60] Mon. Rag. I, 28.

[61] Дубр. држ. архив, Acta S. Mariae Maioris, saec. XIV.

[62] Mon. Rag. I, 54.

[62a] L. Petit, Actes de Chilandar I, 55; Стојановић, Записи и натписи I, 19. Ср. Ласкарис, Византиске принцезе 77.

прву или другу Милутинову помоћ Византији или можда чак на познату побуну турских најамника под Меликом у Милутиновој служби. У сваком случају оба слања помоћи Византији падају пре октобра 1313, тако да је прво могло бити и 1312 године. По свему изгледа да са доста вероватности смемо узети да је рат међу браћом био окончан пре почетка 1313 године.

Приближан terminus post quem даје нам архиепископ Никодим у поменутом запису: **Бывши оубо нѣкои распрѣ вели по искоушению стараго злодѣꙗ и разьньствоу бывшоу междоу господиномь ми прѣвысокыимь кралемь Оурошемь и междоу братомь моу кралемь Стефаномь, мнѣ же тогда соущоу игоуменоу чьстьнаго монастира светыѥ богородице Хиланьдара, иже вь Светѣи Горѣ, изволѥниѥмь ѡбою братоу и свора срьпьскыѥ земле послань быхь вь нови Римь вь царьскыи градь, тогда царьствоу правовѣрьномоу цароу кўрь Аньдроникоу Доукѣ Ангелоу Комнѣноу Палеѡлогоу и сыноу ѥго цароу кўрь Михаилоу и вьноукоу ѥго цароу кўрь Андроникоу правещоу же прѣстоль вьселеньскыи патриꙗрхоу Цариграда кўрь Нифоноу тьгда же тоу соущоу и патриарьхоу светаго града Иѥросалима кўрь Аѳанасию и антиѡхииском оу патриархоу**[63]. Цариградски патриарх Нифон дошао је на чело цркве у априлу 1310[64] и управљао њом до марта 1314 када је збачен. Мисија игумана Никодима пада дакле између та два датума. Овај временски оквир може се још донекле сузити. По испитивањима В. Мошина и М. Пурковића претходник Никодимов као игуман Хиландара, доцнији архиепископ Данило, био је на том положају још 26 маја 1310 године. Напустио је ту дужност „највероватније у другој половини 1310 или током 1311 године". Његов наследник Никодим јавља се у атонским актима августа 1312[65]. Ако је веровати казивању његовог биографа, Данило је међутим морао бити хиландарски игуман током целе 1310 и у првој четврти 1311 године: оставио је игуманство тек после победе Каталанаца над ливадиским Фрузима — 15 марта 1311 — и повукао се у карејску ћелију Св. Саве. Никодим би био изабран за хиландарског игумана после тога датума. Из Кареје је Данило отишао на позив краља Милутина у Србију и постао бањски епископ. Када је Данило приспео у Србију, дошло је до коначног обрачунавања између Милутина и Драгутина: Милутин обећава Данилу, који се нерадо одвојио од Св. Горе, да ће га пустити натраг ако се срећно врати са

[63] Стојановић, Записи и натписи I, 22.

[64] V. Laurent, La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294—1350), Revue des études bysantines VII, 1950, 149.

[65] В. Мошин — А. Пурковић, о. с. 30 Повеље са поменом игумана Данила (26 маја 1310) и игумана Никодима (август 1312) објавили су V. Mošin—A. Sovre, Dodatki h grškim listinam Hilandarja 15, 18.

похода против брата, предаје му манастир Бањску са својим благом на чување и „**самь же вьставь иде противоу братоу своіемоу на рать ѩко и не хоте**“. „**Вь ть бо годь** — наставља даље Данилов биограф — **скрьбн іего** [Милутина] **многыіе воискы іезыка татарьска и тоурьска и ѩшьска пришьдьше прѣдаше се іемоу; и сь тѣми шьдь отьіеть насилиіе вороуштиихь іего, вьса помоштию божиіею добрѣ сьврьшивь**“ [66].

Ако сведемо све досада изложено, у чему имамо као потпуно поуздане хронолошке податке само 9 август 1313 пре кога су уређени односи између Милутина и Драгутина и да је Данило био игуман манастира Хиландара 26 маја 1310, имајући на уму остале хипотетичне и више-мање неодређене наводе, последња фаза грађанског рата у Србији имала би следећи ток: краљ Милутин позива Данила себи негде после пролећа 1311, уређује његов положај у Србији, побеђује Драгутина и присиљава га на измирење. Све се то могло одиграти још током исте године, или делом или потпуно и следеће 1312. Време слања игумана Никодима у Цариград, што претставља последњи познати чин у уређивању односа међу браћом, могло је бити најкасније до марта 1314, када је смењен патриарх Нифон. Ближе би се могло одредити када бисмо поуздано знали када је Андроник III постао савладар свога деда, а нарочито када су у Цариград долазили патриарси јерусалимски и антиохиски о којима Никодим говори

---

[66] Даничић о. с. 359. У житију краља Драгутина казује се како је Милутин позвао Данила, тада игумана манастира Хиландара, да хитно дође „**сь вьсѣми чрьньци Светыіе Горы**“ Данило се одазива и долази краљу у Скопље. Одатле га Милутин шаље, „**много вѣштаниіе сьтворь сь нимь**“, своме брату „**іелико о прѣдьлежештиихь іемоу работахь**“. Данило „**сь вьсѣми изабраныими чрьньци Светиіе Горы**“ одлази Драгутину у Дебрц и враћа се Милутину „**вьса сьврьшивь, іелико хотѣниіе іего**“, затиче га на Овчем Пољу „**и вьдасть іемоу книгы іелико писаниіе брата іего и пакы іелико (* имѣ) нарѣчниі извѣшта іемоу**“. После тога Милутин са великим почастима отпушта Данила и овај се враћа на Св. Гору, напушта старешинство Хиландара и повлачи се у Кареју, у сихисторију св. Саве (ib. 43). Неки научници сматрају да се и у Драгутиновој и у Даниловој биографији уствари говори о једном истом доласку Данила у Србију на позив краља Милутина. (Ср. И. Павловић, Домаћи извори за српску историју 224, нап. 2). И сувише велика је, ипак, разлика у подацима једног и другог описа да би се ово мишљење могло без даљега прихватити: по једном Данило није више игуман Хиландара, не долази са калуђерима, не иде Драгутину и не враћа се одмах на Св. Гору већ остаје у Србији као бањски епископ; по другом Данило долази као игуман са братијом; одлази Драгутину у Дебрц, обавештава Милутина о својој мисији, враћа се у Хиландар, после чега напушта старешинство манастира и повлачи се у Кареју. Милутин би према томе у два маха позивао Данила у Србију, први пут док је још био игуман, други пут у време завршетка грађанског рата. Ст. Станојевић, Годишњица Н. Чупића 46, 18, 25 мисли да се Милутин двапута обраћао на Данила, али његов одлазак Драгутину ставља одмах после мира са Византијом 1299 г., што је сувише рано: 1304/5 био је игуман Хиландара Арсеније, а изгледа да ни после овога није Данило одмах постао игуман. Мошин-Пурковић о. с. 16 ид.

у свом запису[67]. Када бисмо то знали, могли бисмо закључивати да ли је Никодим ишао у Цариград непосредно по престанку рата у Србији или можда и нешто касније. Његовој мисији претходило је сазивање државног сабора, обавештавање Никодима у Хиландару о задатку који му је поверен, а можда у вези с тим и његов претходни одлазак у Србију.

О току преговора између Милутина и Драгутина и о томе шта је стварно утаначено новим споразумом мало се може рећи. Ми не знамо ни где је сабор одржаван. Наши домаћи писци, као и у случају Дежева, говоре сасвим неодређено о условима измирења. Сам Никодим пише како се вратио из Цариграда „приемь же оутѣшениие доуховьно и смирениие и единьство, еже единьствовати по словеси богоотьца братома вькоупѣ и вьсѣи срьпьсцѣи земли". А то би се односило на оно што је у Цариграду урађено. Каква је улога Византије у целој овој ствари, не може се ближе одредити. Да ли су цариградски двор и црква имали да буду арбитри у неким питањима или да гарантују споразум? Или им је можда само достављено шта је на сабору урађено, да би се изван Србије имао тачан текст новог уговора, ако би опет дошло до спора као после Дежева.

Од странаца можемо се једино позвати на Гијома Адама. Драгутин, казује он, са женом Катарином „роди једног сина по имену Владислава; и кад је умро, њему остави у наследство онај део краљевине који је себи задржао с погодбом да Урошу буде признато да држи други део краљевине поменутог Владислава свога синовца, ако га узме за свога вазала"[68]. Али ми већ знамо колико његово сведочанство за ово питање вреди.

Много речитије говоре о стварном односу између Драгутина и Милутина после измирења саме чињенице. Не може бити никакве сумње да је прави победник остао Милутин. Из писма Марина de Cherpa видимо да је он обуставио припремање краља Драгутина за упад у Угарску, пославши му наређење *(comandamento)* — а ту се дословно наводе речи самог Драгутина — да крене, са њиме очигледно, на Хрватску. Драгутин потврђује бањску повељу с „кралемь и самодрьж'цемь вьсѣхь срб'скиихь зем'ль и поморь'скиихь Стефаномь Оурошемь" а с том се титулом и Милутин потписује. За себе Драгутин даље каже да је „брать господина ми великаго кралꙗ Стефана Оуроша" и потписује се: „благовѣр'нь рабь Христоу Стефань прѣжде быв'ши

---

[67] Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden 34 мисли да је Андроник III постао савладар 1316 (ср. Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai 19). Неприступачно нам је Mgr. Chrysostome A. Papadopoulos, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Alexandrie 1951.

[68] Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva III, 147; Годишњица Н. Чупића XIV, 24.

крал"[69]. Најзад, и обраћање Византији у вези са постигнутим споразумом могло је ићи у прилог само Милутину. Он се поново био везао са Византијом и слао јој помоћ за борбу против Турака у Галипољу и у Малој Азији.

Колико се из досада познатих извора види, резултат борбе између браће био би овај:

а) После извесних успеха у почетку, Драгутин је био побеђен и морао је да се мири са братом под околностима које су за њега биле много неповољније. Милутин ипак није могао потпуно отстранити брата. Суделовање државног сабора при измирењу показује да је споразум вршен са гарантијом цркве и властеле и да није напросто једнострано наметнут Драгутину. Ако је црква била на страни краља Милутина, није ни она свакако била за радикално решавање спора у његову корист. Властела пак, која је у критичном тренутку сукоба изневерила Милутина, претстављала је несумњиво значајну противтежу у корист „сремског краља".

б) Драгутин је остао подређен своме брату као и пре сукоба, али под знатно тежим околностима: док је раније могао рачунати са подршком са стране, у првом реду на Угарску, та је могућност барем за извесно време ишчезла; пораз на бојном пољу лишио га је сваке наде да ће моћи оружјем постићи свој циљ. Милутинов положај био је чвршћи но икада раније од почетка његове владе.

в) Територијалних промена изгледа није било. По свој прилици задржан је status quo пре избијања сукоба. Рудник, који је неко време био под влашћу краља Милутина, опет је од краја 1312 потчињен Драгутину.

г) По питању наслеђа престола, око кога се кретао читав сукоб, не види се јасно шта је закључено. По даљем развоју догађаја судећи, изгледа да је и ту остало по старом. У Бањској повељи, коју је потврдио и Драгутин, оба брата говоре доста неодређено о будућем владаоцу. Милутин наводи као евентуалне наследнике „или ѿт сынь нашихь, или ѿт сынови или вьноучиꙗ или прѣвьноучиꙗ нашего или кого любо ѿт рода нашего или нѣкиим' соудомь божиимь и ѿт иного рода". То исто понавља и Драгутин, али он изоставља синовце: „кого из'волии вогь по нюмь и по нась господьствовати вь ѿтьчьствии нашемь, или ѿт сынь или вьноучиꙗ или прѣвьноучиꙗ нашего или кого любо ѿт рода нашего или соудомь божиюмь и ѿт иного рода". Али изгледа да Драгутиновој стилизацији не треба придавати неки нарочити значај. Наиме, оба брата у повељи говоре о себи у првом лицу једнине (ја, од мене, моји прародитељи и сл.). Само када је реч о наследницима прелазе на прво лице множине.

[69] Споменик IV, 10.

Можда, према томе, уствари кажу исто, само што је Драгутинова изјава логичнија; јер ако се већ говори о „нашим синовима, унуцима и праунуцима“, непотребан је израз „наши синовци“.

*

Последње године краља Драгутина протекле су у миру. Сасвим срдачни односи међу браћом ипак нису могли постојати. Основно питање које је затровало односе није могло бити решено тако да обе стране буду потпуно задовољене. Ако је Драгутин и успео да приликом измирења добије обећање да ће његов син наследити српски престо, све што се одиграло после Дежева давало је наслућивати да он у Милутина не може имати поверења, тим пре што је и сила била сада несумњиво на страни овога. Ми смо већ довољно привикнути да о оваквим стварима нећемо наћи код наших биографа јасно приказивање; али као да има извесних завијених индикација. Мислимо на начин како Данило излаже смрт краљице Јелене. Сам Драгутин није дошао на погреб, већ само једно изасланство његове властеле: „јер син њезин благочастиви краљ Стефан није могао приспети из даљне земље на представљење блажене и њих беше послао да виде шта је било и да му све јаве“. Тек када је прошло „неко време“ одлучио се Драгутин да посети гроб своје мајке у Грацу и затим пошао брату у Пауне, где су провели „многе дане у неисказаном весељу, *тако да су се посрамили сви они који су зло мислили и њима слични*, видећи њихову преизобилну љубав, а сви они који су их волели радовали су се у Господу неизреченом радошћу“[70]. Нама се чини да се може наслутити шта је у то време могло изазвати извесне наде оних који су „зло мислили“. Забринут за будућност своје деце, Драгутин је изгледа радио на томе да поправи односе са Угарском, пошто се Карло Роберт учврстио на престолу и савладао своје главне противнике. Јелена је умрла 8 фебруара 1314; Драгутин не долази на њен погреб; у исто време налазио се угарски краљ у Митровици и Петроварадину[71]. Можда се управо тада радило на зближавању Драгутина и Угарске о коме нам је Данило оставио сведочанство: када је ускоро после Драгутинове посете брату дошла Симонида у Београд, било је ту велико славље „и отъ оугрьскыѥ землѥ идѣахоу (* славьни и благородьни посьлани отъ своѥго кралꙗ) несоуште дары различьныѥ“[72]. Данилов текст је нажалост овде непоуздан. Од три рукописа које је Даничић за своје издање користио, само један, и то најмлађи, има речи у загради са звездицом на почетку. Тога уметка изгледа да нема ни у рукопису из Сопоћана од 1526 године, описаног од Јагића, за који Даничић није знао[73]. Ако те речи,

---

[70] Даничић о. с. 94. Превод Л. Мирковића 72.

[71] Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva IV, 133.

[72] Даничић о. с. 97.

[73] Starine V, 1873, 20.

као што по свему изгледа, не потичу од самог Данила, остаје ипак да су из Угарске долазили људи са даровима, свакако од Карла Роберта а не евентуално од његових противника с којима би још Драгутин држао. Карло је у то време већ чврсто седео на угарском престолу савладавши своје најопасније противнике; нарочито ердељски војвода Ладислав Апор с којим је Драгутин имао веза потчинио се и предао краљу круну св. Стевана. Према томе, „сремски краљ", који је још почетком августа 1313 припремао упад у Угарску, ускоро после тога измирио би се са Карлом Робертом.

Епилог дугогодишњег сукоба између Драгутина и Милутина познат нам је само из страних извора. Архиепископ Данило ограничава се на опис смрти „сремскога краља". Када је осетио да му се ближи крај, Драгутин шаље писма епископима, игуманима и „свој властели који су силни у његову отачаству" и позива их у Дебрц на „сабор отачаства његова", калуђери се, саветује своју жену Катарину, „вазљубљенога сина свога Владислава" и „по реду силне државе своје" да побожно живе и како „разоумно бранити имь землю отьчьствиꙗ своѥго". шаље писмо брату јављајући му „вьса ѥлико о прѣставлѥнии ѥго" и умире[74]. Гијом Адам нас обавештава да је Милутин после братове смрти „подигао буну на Владислава, синовца свога и господара, ухватио га, одузео му читаву краљевину и бацио га у тамницу, које се опростити не могаше докле год је Урош у животу био"[75]; да је Владислав био затворен сазнајемо и од Задранина Миха Мадијева[76]. Овде немамо према томе никаквог разлога да посумњамо у Адама. Поседање бивше Драгутинове области изискивало је очигледно и војничке операције. Може се само поставити питање како Владислав није успео да умакне. Оправдана је можда помисао да се Милутин препадом докопао његове личности. Тело Драгутиново пренесено је и сахрањено у Ђурђевим Ступовима код Раса. Није ли Милутин искористио ту прилику да Владислава затвори, ако је и он дошао са пратњом? Већ је запажена једна симптоматична разлика у Даниловом приказивању погреба краљице Јелене и погреба краља Драгутина. У првом случају Милутин „са целим сабором отачаства свога повеселивши се духовно и телесно и опет се врати свом царском престолу; а други остали разиђоше се сваки својој кући, славећи Свету Тројицу, Оца и Сина и Светога Духа и хвалећи успомену блажене Христове рабе преподобне Јелене"; у другом нема „духовног и телесног" весеља: „и када су дошли у Рас ка цркви св. мученика Христова Георгија у његов манастир и ту све обично свршише и тако гробу

[74] Даничић о. с. 50.

[75] Vjesnik III, 147; Годишњица XIV, 24.

[76] Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum III, 1748, 643.

предадоше тело овога блаженога Теоктиста монаха, некада бившег краља Стефана моћнога и самодржавнога, и ту лежи до данашњега дана"[77].

Писмо Марина de Cherpa пружа нам још један занимљив податак. Милутин је наредио своме брату да обустави припремани напад на Угарску због намераваног похода на Хрватску. О томе ћемо говорити другом приликом.

Стална неизвесност, која се протезала скоро за читаве владе краља Милутина, ко ће бити његов наследник морала се одразити не само раздором међу браћом већ и у односу Милутина и његових синова. Нужно се према томе намеће и осврт на то питање за време његове владе. Од првих наследника Стевана Немање, где се очекивало да ће промене на престолу ићи својим нормалним током, будући владалац је јасно означен већ за живота очева. Стеван Првовенчани у жичкој повељи говори о свом најстаријем сину Радославу као своме наследнику („по божиеи милости намѣстьникомь ми"), „егоже и благословисмѡ бити емоу кралю вьсе сие дрьжаве". За Уроша I је његов син Драгутин „млади краљ" (rex iunior)[78]. После Милутина Стеван Дечански крунисан је „на кралевьство вь единь дьнь сь сыномь моимь", „сь вьзлюбленьнымь сыномь кралевьства ми, младимь кралемь Стефаномь"[79]. Душанов син Урош је пре проглаcа царства био „млади краљ"[80]. Само под Милутином међутим опажамо извесне промене и колебања. Пада у очи, и то је већ запажено, да Милутин у својим повељама нарочито подвлачи своје порекло и истиче претке који су пре њега владали, свакако да би нагласио *своје* право на рашки престо[81]. Али о будућем владаоцу говори се доста неодређено. За период до његовог измирења са Византијом немамо нажалост ни једне његове повеље где би о овоме било говора. Прва датирана повеља Милутинова после овог измирења, када је већ постало јасно да ће доћи до међусобног обрачунавања и када је Милутин могао рачунати на потпору Византије, — повеља манастиру Св. Ђорђа у Скопљу од 6808: 1-IX-1299—31-VIII-1300 године —, истиче на прво место као евентуалног наследника његовог сина, затим унука и најзад некога од „сродника"[82]. Из истог времена биће и повеља Хиландару о ћелији Св. Петке у Тморанима где се помиње „или сынь кралевьства ми или соуро-

[77] Даничић о. с. 52, 93. Превод Л. Мирковића 41, 71. Ср. Н. Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку, 1940, 98.

[78] Јиречек, Историја Срба I, 183.

[79] Миклошић, Mon. Serbica 90.

[80] Зак. Спом. 657, 672.

[81] Ст. Станојевић, Студије о српској дипломатици, Глас 92, 1913, 146.

[82] Р. Грујић, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, 1936, 23.

дьникь"[83]. Када је грађански рат избио и био у пуном јеку, Милутин постаје нешто одређенији. У повељи Богородици Ртачкој издатој 1303 или 1305, свакако пре 1307 године, он додуше помиње поред сина и некога „ѡдь рода кралевьства ми", али у уводу поред себе наводи и сина Стефана[84], не наглашујући ипак изричито да је он његов наследиик: тѣмьже и азь. рабь твои Стефань Оурошь самодрьжавьныи краль срьбьски и поморьскы . . . и сь равомь твоимь а сь сыномь моимь Стефаномь" . . . Већ су поменути преговори краља Милутина са папом да одобри давање извесне области Стевану на управу. У дубровачким споменицима он се као такав спомиње од 1309 године. Давање Приморја Стевану и тежња краља Милутина да папа то легализује већ указују да је он од оца био припреман за наследника, што потврђује и један савремени попис владара са којима су Млечани општили. Ту се одмах после краља Милутина наводи Stephanus regis Urossi filius, *rex* Dioclie, Albanie, Chelmie et maritime regionis[85]. Да ова титула стварно указује на будућег дезигнираног владаоца Србије сведочи и разлика коју Млечани чине са сином краља Драгутина, који је означен само као Ladislaus filius ejus. Можда нам то исто казује и архиепископ Данило, само по свом обичају, када је у питању нека шкакљива ствар, завијено и нејасно: „и отьлоучи юмоу достоиноую чьсть дрьжавы своюе землю зетьскоую сь вьсѣми грады юю и областию ихь; вьсакою же подобою сана царьскаго почьть" . . . .[86] Остаје ипак врло значајна чињеница да за све дуге владе краља Милутина немамо ни једне једине повеље изишле из његове канцеларије где се отворено означује један од његових синова поименице као наследник или „млади краљ".

После обнављања споразума између Драгутина и Милутина положај Стевана Дечанског постаје прилично неодређен. Он додуше остаје и даље намесник у Приморју, али очигледно са њим као јединим наследником није се више рачунало. У Милутиновим повељама се сада говори као о могућем наследнику не само о сину него изричито и о синовцу[87]. Та је неизвесност свакако навела Стевана да покуша да на пречац и силом пресече све

---

[83] Споменик III, 13.

[84] Миклошич, Mon. Serbica 67. Ср. Гласник 20, 214, 220, Starine X, 1; Rački, Bogomili i patareni 423 пар. 4; Acta Albaniae I, 160.

[85] Listine I, 192. Јиречек, Историја Срба II, 14 нап. 87, ставља овај попис у време „око 1310", Klaić, Krčki knezovi Frankopani 315 нап. 45 у 1311 годину.

[86] Даничић о. с. 124.

[87] Миклошич о. с. 75: югоже изволии богь по мнѣ кралевьствовати срьбьскою землюю или сыноу моюмоу или сыновьцоу моюмоу или вьноукоу моюмоу или иномоу комоу ѡть рода моюго. Миклошич је ову повељу неодређено датирао са 1302—1321, Ковачевић, Годишњица III, 438 „око 1311". Како се у њој говори о селу Куцову, које је Андроник II у октобру 1313 даровао Хиландару, то и она спада у ово доба, значи после измирења са Драгутином а пре његове смрти (Actes de Chilan-

евентуалности и побуном дође на власт. Ако мотиви његове побуне нису јасно изражени, циљ јесте: „**достоить ти вьзети прѣстоль отьца своюго**“ — говорила му је по Данилу његова властела; „**и начеть вьзносити се мыслию своею, ꙗко да вьзметь юмоу прѣстоль юго**“[88]. И хронологија догађаја упућује нас да тражимо узрочну везу између измирења Драгутина и Милутина и Стеванове побуне. Откако је Јиречек[89] утврдио да је Стеван још у фебруару 1314 управљао Приморјем, јасно је да је он устао против оца ускоро после тога датума, и раније схватање да је његова побуна претходила измирењу Драгутина и Милутина морало је бити напуштено[90]. Време Стевановог устанка не би се могло померити много иза фебруара 1314 из два хронолошка разлога: прво, о Стевану као наменику Приморја престају све вести са тим датумом; друго, његово заточење трајало је у Цариграду око седам година и завршено је још за живота очева.

Као евентуални наследници краља Милутина нису долазили у обзир само његови синови или синови његовог брата. Никифор Грегора казује како је царица Ирена, пошто се уверила да Милутин са Симонидом неће имати деце, радила на томе да обезбеди српски престо једном од својих синова и да је Милутин на то дао свој пристанак. Прво је долазио у Србију њен млађи син Димитрије; али како му се средина није свидела, вратио се после кратког времена. Ирена је после тога позвала старијег сина Теодора из Италије, где је он наследио свога ујака монфератског кнеза Јована, и послала га Милутину за наследника. Ни овоме се, међутим, земља није допала и он оде натраг у Италију[91]. Велика је заслуга М. Ласкариса што је у песмама Манојла Фила нашао потврде да је Димитрије заиста „био одређен да влада једним народом“ и тиме отклонио сумњу у веродостојност Грегориних вести[92]. Ласкарис је указао и на тешкоће на које се наилази при покушају да се хронолошки фиксира овај долазак византиских принчева у Србију. Грегора говори о томе пре приказивања напада Каталана на Солун и њиховог пустошења Тесалије (1308—1309), а из Филовог казивања излази да је Димитрије ишао у Србију

dar 55). Миклошич о. с. 81: **югоже богь изволи по кралевьствѣ ми господьствовати србьскимь кралевьствомь или сынь мои или сыновь мои или ин кьто шть соуродникь моихь или инь кьто любо.** Ср. В. Ћоровић, Даривање Св. Никите Бањанског Хиландару, Гласник Скопског научног друштва XIX, 53. Споменик III, 14: **или сынь мои или братинѣхь ми дѣтии или ако Богь изволить, по нашихь грѣсѣхь, и вьздвигнеть шдь инога племени царьствовати по нась.**

83 Даничић о. с. 124.

89 Archiv für slav. Philologie XVII, 1895, 258.

90 Љ. Ковачевић, Годишњица Н. Чупића III, 1879, 387 доказивао је да се Дечански „бунио против оца 1310 године“.

91 Ed. Bonn. I, 243.

92 М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњевековној Србији, 1926, 73

после смрти (1308) најстаријегИрениног сина Јована. Да Грегорина хронологија није поуздана, говориле би и друге околности: по свему изгледа да је он изложио Иренину акцију у Србији одједном, не водећи строго рачуна о времену, пошто се радило о догађајима ван Византије. Пре свега он сам тврди да су Иренини планови за обезбеђивање српског престола дошли тек пошто је она стекла уверење да Симонида са Милутином неће имати деце, што је могло бити само после 1308, када је Симонида имала око 14 година; а и Пахимер, чије дело свршава са том годином, ништа не зна о свему томе. Даље, Милутин је 1308 склопио уговор са Карлом од Валоа а још 1311 имао је можда један сукоб са Византијом[93]; тек од 1312 он је опет у присним односима са Андроником II. Најзад, сам Теодор у аутобиографском изводу једног свог дела тврди да је први пут из Италије, где се налазио од септембра 1306, одлазио на исток када му је било 25 година, пошто је умрла његова мати, и да је тамо провео две године. Време његовог повратка у Италију познато је: 30 априла 1319 ставило му је дубровачко Веће умољених на расположење две галије да га из Валоне пребаце у Венецију, а 4 и 11 маја Теодорови претставници су унајмили у Дубровнику још два приватна брода у исту сврху[94]; у Венецију је приспео 10 јуна 1319[95]. Све нас то упућује да комбинацију царице Ирене са српским престолом ставимо у последње године њеног живота († 1317), после измирења Драгутина и Милутина, па и после побуне Стевана Дечанског, делом чак и после смрти краља Драгутина. То би заиста било време за које би се таква необична одлука краља Милутина могла још најбоље објаснити. Стеван Дечански био је онемогућен, Владислав можда већ у затвору. Остајао је још Милутинов син Константин. За њега имамо тек са краја владе краља Милутина извесне податке из којих се са доста сигурности може закључити да је отац рачунао са њим као својим наследником. Константин се помиње у натписима на даровима које је Милутин слао манастиру Св. Николе у Бари (1319); смрт очева затекла га је као намесника у Приморју, као што се из његовог новца кованог у Скадру види. Да ли је Константин дошао на то место одмах после Стевана Дечанског или нешто касније, не може се утврдити: непосредних савремених вести о томе немамо.

---

[93] Ib.

[94] Mon. Rag. V, 139; Шуфлај, Acta Albaniae I, 198.

[95] Muratori, Scriptores rerum Italicarum XXIII, 429: Anno Domini Millesimo trecentesimo decimonono, Indizione seconda, una Domenica, che fu alli dieci del mese di Giugno il predetto Teodoro Marchese, ritornando di Grecia, giunse, a Venezia con tutta la famiglia sua, cioè Pietro di Riparia Conte di Valperga, Francesco di Santo Giorgio, Oddone di Rozone Brandalisio di Cocconato, Giovanni di Romano, Nicolino di Santo Sebastiano, Guglielmo di Cella, Verulpho di Castiglione, Guercio d'Alfiano, Guglielmo di Santo Stefano, Nicolino Narrato, Perrucono, Nicolino di Fabrica Notajo e Franceschino Torsello Notajo. Десетог јуна 1319 била је заиста недеља.

Ако пођемо од хронолошки поузданог двогодишњег боравка Теодора у Византији, читава та епизода са одласком Корениних синова у Србију одиграла би се вероватно овако. Ирена је пред своју смрт, пошто је Дечански као наследник Милутинов онемогућен а можда и пошто је умро краљ Драгутин, покушала да обезбеди српски престо Димитрију. Када јој ово није пошло за руком, обратила се старијем сину Теодору. Његов долазак у Византију она међутим није доживела: умрла је изненада у Драми негде на почетку 1317 године. Како Грегора изричито тврди да је и Теодор одлазио у Србију, то би значило да су и његов отац Андроник II и брат Михаило IX били сагласни или барем прихватили Иренин план. У свом поменутом делу Теодор, чини нам се, прави алузије на свој одлазак у Србију и циљ који је тај одлазак имао. Како он изјављује, он је дошао на Исток cupiens videre et servire Dominis meis Imperatoribus et debite famulari ac etiam causa visitandi omnes alios parentes (Симониду?) et amicos ibidem consistentes et sentiens super hoc voluntatem et affectum dictorum dominorum meorum Imperatorum et specialiter mei patris, quod tanquam eorum praecepto venire deberem ad ipsos immense avidos me videndi et operandi meo exercitio ad eorum servitia facienda. На одлазак у Србију свакако мисли Теодор када каже да је у Византији провео две године осим времена употребљеног, по налогу царева, за неки посао који би њему имао служити на част: et Imperio praedicto circa duos annos vel immediate commoravi, absque eo quod mihi per dictos Dominos meos Imperatores injunctum fuerit, vel praeceptum, opus aliquod exercendi, quod meo honori applicaretur ut supra et ut proposueram[96].

Код наших писаца, као што се могло и очекивати, о тим плановима нема никаквог трага. Али може се поставити питање зашто се у Милутиновим повељама после измирења са братом јавља одједном и могућност наследника и „од инога рода", или „од инога племене", када су оба брата имала мушке деце па и унуке. Овако формулисану евентуалност не предвиђа нико од Немањића, ни пре ни после Милутина. Ипак не бисмо смели само из тога правити неке одређеније закључке.

У време када је Теодор Палеолог боравио у Византији имамо помена о извесној дипломатској активности између ње и Србије. У једној повељи, од јануара 1318, цара Андроника II говори се о „пречасном јеромонаху кир-Калинику, који је послан к царству ми као посланик од пређубазног сина и зета мога, преузвишеног српског краља". Калиник је, по царевим речима, „показао да се стара и да добро ради у служби царства ми, те је стекао покровитељство и благонаклоност с његове стране". Вл. Мошин, који је осветлио деловање овог калуђера-дипломате, доводи његов боравак у Цариграду са држањем краљице Симониде, која је дошавши на погреб своје мајке царице Ирене одуговлачила са повратком у Србију те изазвала подозрење Милутина. Српски

[96] Ib. 455.

краљ је слао посланство цару са претњама ако се његова жена одмах не врати[97]. Како је управо тада било актуелно и питање Теодора као евентуалног наследника српског престола, не би било искључено да је баш Калиник водио о томе преговоре. Чини нам се да би речи цара Андроника II у повељи да Калиник „добро ради у служби царства ми" пре одговарале таквом једном послу него ако је он имао само да испоручи претње краља Милутина.

*

Сукоб између Драгутина и Милутина био је, као што се показало, много замашнији и по обиму и по последицама него што се досада сматрало. Ратно стање трајало је нешто више од једног деценија и настало је ако не непосредно после измирења краља Милутина са Византијом онда ускоро после тога. Већ 1301 видимо да је Рудник прешао из Драгутинових руку у Милутинове. Вести из следећих година показују нам да борбе нису биле ограничене само на пограничне крајеве већ да су захватиле већи део земље, тако да је и Брсково било угрожавано. Захваљујући својој војној надмоћи и потпори цркве Милутин је ипак на крају остао победник, али последице унутрашњег раздора осећале су се и после закључења мира. Буна Стевана Дечанског, затварање Владислава после очеве смрти, па и борбе око престола после Милутуна биле су само његов даљи одјек, последица неизвесности која је стално владала по питању наследника. Та неизвесност омогућила је да се чине комбинације и са довођењем једног Палеолога на српски престо.

Држање краља Милутина према Византији и уопште његова спољна политика зависили су несумњиво врло много од односа према брату. Тај однос натерао га је на измирење и склапање савеза са њом и поред отпора властеле, која због тога нагиње више Драгутину и прелази на његову страну у најтежим моментима сукоба. И када Милутин тражи ослонац на Западу, то се најбоље да објаснити његовом тежњом да онемогући потпору брату са те стране, када већ више није могао рачунати на ефикасну помоћ источног царства. Свакако и офанзива Србије према Византији, која ју је учинила господарем северне Македоније, морала је бити обустављена за дуже времена. Милутин није био у могућности да искористи тежак положај Византије на почетку XIV столећа да би наставио успешно започето освајање Македоније. Византија је чак и непосредно увлачена у тај сукоб. Помоћу ње Милутин је отклонио први судар са братом. У Цариграду је и запечаћен споразум постигнут после дугогодишњег ратовања. Тамо је послат на заточење и Дечански после неуспеле побуне. С друге стране одјек ове борбе осетио се и у Босни, а можда и у Хуму. Шубићи су потисли Стевана Котромана, Драгутиновог зета, из Босне. Први војни подухват Милутинов после завршетка грађанског рата у Србији био је намењен Хрватској.

[97] B. Mošin, Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka, Историско-правни зборник, I, Сарајево 1949, 117.

MIHAILO DINIĆ

LES RELATIONS ENTRE LE ROI MILUTIN ET SON FRERE DRAGUTIN

(Résumé)

Après un règne assez court (1276—1282) et à la suite d'une malencontreuse chute de cheval, le roi Dragutin se vit obligé d'abandonner le trône à son frère puîné Milutin (1282—1321). L'ex-roi Dragutin se réserva une partie du royaume serbe (avec Rudnik, Arilje et le pays arrosé par le cours inférieur du Lim). Deux ans après (1284), en tant que beau-frère du roi Ladislav IV, il obtint de la Hongrie le Banat de la Mačva avec Belgrade et la Bosnie du Nord. A ces pays, vers 1290, il ajouta par conquête la contrée de Braničevo. Ainsi un territoire assez vaste se trouva sous sa domination, au sud du Danube et de la Save, qui resta en son pouvoir jusqu'à sa mort (1316).

Le roi Milutin, maître de la Serbie proprement dite, et son frère Dragutin ne furent pas toujours en très bons rapports durant leurs longs règnes. D'après l'accord conclu entre eux au moment de l'abdication de Dragutin (1282), il semble bien, malgré certaines divergences des sources, qu'il ait été stipulé que Milutin resterait roi de Serbie sa vie durant: après sa mort son héritier serait un des fils de son frère Dragutin. Cependant, le roi Milutin, encouragé par ses succès contre Byzance qui le rendirent maître de la Macédoine du Nord, et après la paix conclue en 1299 allié et gendre de l'empereur Andronic II, manifesta le désir d'assurer le trône à l'un de ses propres fils. La conséquence en fut une longue guerre entre les deux frères, qui dura plus de dix ans (1301—1312), pleine de vicissitudes, mais qui se termina par la victoire de Milutin, grâce aux mercenaires qu'il avait pris à son service. Dragutin fut obligé de se soumettre. Une Diète fut convoquée qui régla les différends entre les deux frères.

Byzance joua un rôle considérable dans ces discordes dynastiques en Serbie. Après la paix de 1299, Dragutin dut ajourner sa première attaque contre Milutin, celui-ci ayant reçu des subsides militaires de son beau-père Andronic II. Au cours de la guerre contre son frère, Milutin, voyant Byzance affaiblie par les attaques des Turcs en Asie-Mineure et la révolte des Catalans, lui tourna le dos et conclut une alliance avec Charles de Valois (1308) qui préparait une expédition contre Constantinople. Toutefois, Milutin ne rompit pas complètement ses relations avec Byzance: le traité d'alliance fut signé par Charles de Valois le 27 mars 1308 et ratifié par Milutin le 25 juillet; entre ces deux dates cependant, l'empereur Andronic II confirme, en mai 1308, la possession des biens à un monastère, à la prière de „son cher fils et gendre“ roi de Serbie.

La guerre civile en Serbie terminée, il fut décidé à la Diète mentionnée plus haut d'envoyer à Constantinople l'higoumène de Chilandar, Nicodème, dans une mission spéciale qui concernait le règlement des différends entre les frères. Malheuresement on ne voit pas clairement ce qu'on attendait de la cour de Byzance: la garantie de l'accord conclu ou l'arbitrage dans les points litigieux.

L'incertitude qui régnait en Serbie quant au successeur du roi Milutin avait eu encore d'autres répercussions dans les rapports serbo-byzantins. C'est à Constantinople que fut envoyé le fils de Milutin, après une insurrection manquée contre son père (1314). Une autre conséquence de cette incertitude fut le projet qu'avait formé l'impératrice Irène d'assurer le trône de Serbie à l'un de ses fils, Démètre ou Théodore. L'auteur donne une nouvelle chronologie de ce projet et fait ressortir l'importance que la guerre civile en Serbie eut indirectement pour Byzance: elle empêcha le roi Milutin de poursuivre la conquête de la Macédoine, qui fut ainsi retardée d'un quart de siècle.

Зборник радова С.А.Н XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

АЛЕКСАНДАР СОЛОВЈЕВ

КОНЧАНСКИ ПРАКТИК

А. ТЕКСТ ДОКУМЕНТА

У богатој архиви манастира Хиландара на Светој Гори налази се један значајан документ који није био ни објављен ни запажен од ранијих истраживача: В. И. Григоровича, архим. Порфирија Успенског, Димитрија Аврамовића, П. И. Севастијанова, архим. Леонида (Кавелина), Љубе Ковачевића и Вас. Кораблева, пошто су сви ти научници тражили пре свега владалачке повеље. То је попис сељака и имања метохије манастира Светога Стефана у Кончи, који спада у исту врсту докумената као и већ познати попис имања Хтетовског манастира[1] и чувени „Хиландарски практик“[2], које је у своје време издао с коментаром велики византолог Ф. И. Успенски.

Треба признати да је Кончански попис много једноставнији од прва два: не доноси занимљиве податке о пореклу сваког манастирског поседа (које можемо наћи у хтетовском попису), нема ни исцрпних података о имовини и о порезима сваког манастирског сељака (који су нарочито драгоцени у Хиландарском практику). Вероватно због те своје једноставности није на себе ни скренуо пажњу поменутих истраживача. Ипак, у наше доба све већег интересовања за социјалну историју Средњег века, вреди да се и овај документ објави као прилог за економску и

---

[1] „**Брѣвно** (= βρέβιον) **Матере Божие Хтѣтовские**“, писано средином XIV века на великом пергаменту, налази се у хиландарској архиви под бр. 95: према фотографији *П. И. Севастијанова* издао га је *Ф. И. Успенски*, Материалы для истории землевладения в XIV веке. Одесса 1883, стр. 33—39, затим *Љ. Стојановић* у Споменику 111, Б. 1890, стр. 36—40 и *В. Кораблев*, Визант. Временник, св. XIX, Приложение (Actes de Chilandar II). Петроград 1915, стр. 483—488: скраћено -*А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права. Београд 1926, стр. 129—132.

[2] Српски превод из XIV века са изгубљеног грчког оригинала, на великој пергамени у хиландарској архиви под бр. 105; према фотографији П. И. Севастијанова издао Ф. И. Успенски, Материалы стр. 18—33, *Љ. Стојановић* у Споменику 111, 40—46 и В. И. Кораблев у нав. изд. бр. 86; скраћено -*А. Соловјев*, Одабр. спом. 161—165. Ново издање практика с исцрпним коментаром приредио је *В. А. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (Б. 1939), 193—218 и датирао оригинал у 1315 годину, а превод у време цара Душана (око (1347 г.). Недавно је *Г. А. Острогорски* убедљиво доказао да је грчки оригинал био састављен 1300 г.: Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica (Праг 1948), 215—216; франц. издање: Pour l'histoire de la Féodalité byzantine, Bruxelles 1954, p. 271 sq.

правну историју Македоније, оне области где су се највише укрштавали византиски и словенски утицаји.

Попис се налази у Хиландарској архиви под бројем 96. У старом каталогу забележен је као „Запис воеводе Николи за церковь Св. Стефана у Кончи г. 6874“, иако сам попис нема датума. Овај је датум дометнут од састављача каталога[1] који је, са доста разлога, ставио тај акт у везу с хрисовуљом цара Уроша Хиландару од 9 маја 1366 г., у којој се манастир Св. Стефана спомиње као задужбина великог војводе Николе.

Документ је писан на великом четвороугластом пергаменту неправилног облика, висина је већа од ширине, леви, а нарочито десни, горњи углови доста су заокругљени.

Цео текст је исписан у четири ступца, а на полеђини налази се и пети стубац[2]. Писан је истом руком од почетка до краја, изразитом „окомито-паралелном минускулом“[3], оним канцелариским брзописом који је типичан за средину XIV века и касније доба у Србији. Нарочито се истичу дугачка слова *а*, *и*, *д*, *ж* и *у*.

Интересантан је правопис, доста упрошћен. Писац се ретко служи јатом, понегде у личним именима: Вѣтерь, Бѣловь, али поред тога чешће пише: Ветерь, Бель. Само у једном падежном облику написао је: гумнѣ, иначе доследно: при Славе, вь блате и сл. Скраћеница има мало, али се служи познатом скраћеницом: рѣ (у речима као: трѣбежь, дрѣнь, брѣсть, Трѣскавьць и сл.). Нигде нема слова: **ы**, **ѧ**, **ѫ**.

Јотација није доследно спроведена: пише час *Лубница*, час *Любница*, *Лукань* и *Люкань, аво* и *ıаво*, *Додеıева*, али *Драгиева*. Врло често јотација није ни забележена: *Смолань*, *Волень*, *Драгина* (место **Смолѥнь**, **Волѥнь**, **Драгинꙗ**), чак *Радикевь, Баловика* (м. **Радикѥвь**, **Баловикꙗ**); пише *не*, у *немь* место *нѥ*, у *нѥмь*. Омега му служи да забележи јотацију *о* (**Коѡ**, **Воѡ**, **Стаѡ**).

Писање личних имена није доследно[4]. Пише час Арсенит, час Харсенит, Фарфор и Фарфар, Каталог и Кататулог, Фаг и Офаг, Грезо и Грозо, Бодин и Боден; Глистеш, Глиштеш и Гли-

---

[1] На сличан је начин Хтетовски практик (бр. 95) забележен у каталогу погрешно као „Запис господина Оливера за церковь Богородице Хтетовске“.

[2] У првом ступцу 63 ретка, у другом 78 (р. 64—141), у трећем 78 (р. 142—219), у четвртом 81 (р. 220—299). На полеђини, у петом ступцу, само 42 ретка (р. 300—341).

[3] Служимо се терминологијом коју је увео проф. *Гр. Чремошник*, Хирографи у српској дипломатици Средњег века. Годишњак Скопског филоз. фак. IV (ск. 1940), стр. 207 сл. в. и *Вл. Мошин*, Уговор Св. Саве са светогорским прототом о земљи за виноград (са прилогом за историју српског брзописа). Гласник Држ. муз. у Сарајеву. Н. С. I, 1946, стр. 104 сл.

[4] И у српском преводу Хиландарског практика постоји слична недоследност у писању личних имена: напр. Парьцаль и Парьцель. *В. Мошин*, Белешке о Хиландарском практику. Белићев Зборник. Б. 1937, стр. 255.

штеша. Понекад су то правописне грешке, напр. Глиогрь место Глигорь; сматрамо да су Гȣр и Зур погрешке место Згур.

Имена са *-слав* пише обично са *л* (Станиславовь, Краиславовь), али налазимо и облике: Драгосавовь и Краисали (м. Краиславльи).

Слабо разликује *ч* и *ћ*: поред Радикевь пише и Радичевь. Од имена Тихона (Тихоња) придев му је Тихоневь и Тихонинь.

Падежи су му правилни, осим једног случаја: „а во стльпови у Кончу“.

За интерпункцију служи се само тачком коју ставља доста логично[1].

Доносимо текст споменика према нашем препису с оригинала који смо упоредили с фотографијама Б. Ивашенцова, која нам је Српска Академија Наука љубазно ставила на расположење[2].

+ ꙗво що даде г(о)с(поди)нь воѥвода подь с(ве)тога Стефана с(ве)тогорцемь: люди, лозиꙗ, нивиꙗ, вокиꙗ.
Воинь Никовь синь на ващине Кашакȣла (с) синовци ·в҃· кȣки а ѥдна работа. Ивань Саковь и Згȣра в҃· кȣки а ѥдна работа. Сташ Гренȣшіа Драгина ковачь, Стано Драганишевь, Драгиꙗ Тепчиꙗ, Стань Врановикь ·в҃· кȣки а ѥдна работа. Өȣдорь Грезо, Мано Пацанать на Сиракове ващине, Ѥмань ȣ братомь ·в҃· кȣки а ѥдна работа. Кош Пацанать, Михо Бадало, Кош Минановь, Манило Сташвь ·в҃· кȣки а ѥдна работа Прьве Бацовь, Василь Когариꙗновь ·в҃· кȣки а ѥдна работа Ивань Глистешь, Ивань Баловь, Михо Комань, Станьць Скȣлиꙗ ·в҃· кȣки а ѥдна работа Тихославь Вѡлень, Михо Ꙗньковик(ь), Нико Хрȣꙗвиникь Кош Глиѡгрь, Гаго ·г҃. кȣки ꙗ ѥдна работа. Ꙗно грьньчарь ·в҃ кȣки ꙗ ѥдна работа. Михо Ꙗрьхо ·в҃· кȣки ꙗ ѥдна работа. Сташ Вькоꙗдь ·в҃· кȣки а ѥдна работа. Мано Ꙗньдрониковикь, Михань Мьжотик(ь) ·в҃ кȣки а ѥ(д)на работа. Стань Комань на ващине попь Филипь попь Михо. попь Драгославь, попь Доброславь, протопопа Дѣꙗнь, Драгина Поповикь ващиникь ȣ Коньчи, и

[1] Тежили смо да сачувамо интерпункцију оригинала. Ипак смо на много места заменили тачке запетама, а на неким местима додали запете ради раздвајања личних имена.

[2] Треба нагласити да су фотографије врло корисне ради контроле преписа, али не могу заменити аутопсију. Жуте мрље на пергаменту изпадају сасвим црне на снимку, тако да се неке речи, које смо прочитали на оригиналу, на фотографији уопште не виде.

НЗ. Бележимо у округлим заградама слова додата по смислу (при развезивању скраћеница), у угластим заградама — коњектуре на слабо читљивим местима.

кепалиѥ Драгосава чл(о)в(е)кь, и сирота Хрꙋꙗна на вашине, и Гергилица сирота на вашине, Драгна сирота на вашине, Мара сир-Бадꙋне врать вашинꙋ дрьжи, Радица сирота, и вашинꙗ ѥ записана ꙋ хрисоволи. и ꙋ Деꙗна ·ѕ҃· кꙋкь. и ꙋ Коньчищи плань ·ѕ҃· кꙋкь, и ѡтрокь Драгосавовь.

+ ꙗ҆во Лꙋвница
Горго князь. Коѡ Манoиловь. Калоꙗнь, Фарьфѡрь, Станиславь, Стефань, Сташ Батень ·в҃· дима а ѥдна работа. Боихна -в҃· дима а ѥдна работа. Добре волꙗрь, попадиꙗ на вашине, Тара[на], Никола, Стань Лелѡвь -в҃ дима а ѥдна работа. Чешнвѣсь -в҃· дима а ѥдна работа. Скꙋла Добросавь, [Дра]го Батеновь -в҃ дима а ѥдна работа Робь, Герьгѡ Витомировь Владь Драгоиловь, Гериль, Бакарь Драгиꙗ, Драгнна Стрꙋминь, Мꙋрьтать Брачевикь, Вькно. Сташ Гогиновь, Сташ Мрьзꙋла, Краиславь на жреби црьковне. Лꙋканова жена з двема синьма.

+ аво ꙋ Трѣскавци що сꙋ парици
Иванько Драгѡ, Димо ковачь, Деꙗнь Миланoвикь, Лꙋкань, Добре, Драгославь Беловнкь. вь Радосавь, Герьго, Воѡ Воѡ, Димо, Добра сирота а ꙋ не синь, и дрꙋга Добра и Рата а ꙋ не синь.

+ аво Сенища.
Герьго Дедославовь, Герго Кинамель, Сташ Братиловнкь, и Налепци Михаль и брать мꙋ Драгиꙗ, Белошь, Пе . . ., Михаль и дрꙋги Калинь.

+ ꙗво лозиꙗ Коньчьска.
на Вранине селищн ·и҃і· ѡрах(ь) и три ѡскорꙋше н двѣ чрьннце н присадь, и Просѣнниково лозиѥ на Вранине селе. и Налепьчево лозиѥ при Никови а ꙋ немь чрьница, и лозиѥ Чꙋрилево при Никови, и лозиѥ Бꙋдово при Тепчии. Михаличево лозиѥ при Бадале а ꙋ немь присадь. и винꙋ Михаличево лозиѥ при грьньчари. и Ногаѥво лозиѥ а ꙋ немь г҃· крꙋше и чрьница и ѡрахь Ребрьково лозиѥ а ꙋ немь чрьница при Стаи Манoилове. и Ѡстрокꙋричино лозиѥ а ꙋ немь а҃і· чрѣшьнь н в҃ чрьници и присадь и в҃· крꙋши. и при Мьжоте лозиѥ Раꙗново и при Гергилици, а ꙋ немь в҃· чрешьни. лозиѥ Братешево при Ꙗрьхꙋ, а ꙋ немь е҃· чрѣшьнь и дробна ꙗблька. и лозиѥ Каталогово при Тꙋдорици. а ꙋ немь в҃· ѡраха и ѡскорꙋша н ·в҃· чрѣшьни и крꙋша. и лозне Тꙋдоричево при Грозови, а ꙋ немь присадь и крꙋша

и чрѣшьна. лозиѥ Фагово при Стаѡви Маноиловѹ, а ѹ немь в҃ ѡраха и г҃ чрѣшьне. Радичино лозиѥ при Кашакѹли, а ѹ немь крѹша и ѡскорѹша. и лозиѥ Бѣлово при попе Мисе. и лозиѥ Кататѹлогово при Драгине ковачи. и лозиѥ Белькѹшево при Сакови, а ѹ немь крѹша и в҃ чьриниц и ѡрахь и ꙗблька. и лозиѥ Раꙗново при Дѹце. и лозиѥ Лѹтково при попе Мисе. и винѹ лозиѥ Лѹтково при Кѹсме. и лозиѥ Белькѹшево при Глицеши. и лозиѥ Бѣлово при Драгине, а ѹ немь и҃ чрьниць, в҃ чрѣшьнь, и ѹ врьтѹ конь двора в҃ дрѣвь чрьниць. и лозиѥ Бѣжаново при Кои а ѹ немь врѹша. и лозиѥ Лѹбково при Чешивесѹ. а ѹ немь в҃ чрѣшни. лозиѥ Боготево при попѣ Филипе, а ѹ немь в҃ чрѣшьни и лозиѥ Чрьленково при попе Деꙗнь а ѹ немь д҃ чрѣшче и ꙗблька и присадь. и на гѹмние воеводине д҃ ѡраси и в҃ крѹши и г҃ ѡскорѹше. лозиѥ Станилово при попе Мисе, а ѹ немь крѹша. и лозиѥ Раꙗново при Сѹвле. и лозиѥ Влахиника при Комане. и лозиѥ Трипѹново при Скѹлии и ꙗблька. и при нимь лозиѥ Трипѹна Прибатовика, а ѹ немь крѹша и чрѣшна. лозиѥ Станилово при Згѹрѣ, а ѹ немь ѡрахь. лозиѥ Сѡфагово при попе Филипе, а ѹ немь в҃ ѡраха и крѹшька. лозиѥ Дедославово при попе Мисе лозиѥ Кокаличево при Гаи а ѹ немь ѡскорѹша. лозиѥ Чочковичино при Гагови. лозиѥ Лѹтково при Глицеши. лозиѥ Дражовичино при Иньковн. лозиѥ Ѥманичино при попе Мисе. лозиѥ Кипичелово при Минане, а ѹ немь в҃ крѹши и ѡрахь и чрьница и ꙗблька. лозиѥ Маньково при попе Деꙗне, а ѹ немь в҃ чрѣшни. лозиѥ Налепчево при грьньчари, а ѹ немь г҃ чрѣшне. и винѹ лозиѥ Маньково при Тихоне, и ѹ немь д҃ чрѣшне и чрьница. лозиѥ Кататѹлогово при Деꙗне, а ѹ немь г҃ сливе. лозиѥ Кѹково при попе Мисе, лозиѥ Влахиника при Ярьхови лозиѥ Кѹрилово при Згѹрѣ, а ѹ немь г҃ ꙗбльке. лозиѥ Дедославово при Кашакѹли лозиѥ Кипичелово при Колене. а ѹ немь в҃ чрѣшьнь. лозиѥ Драганово при Смолане, а ѹ немь г҃ чрѣшне и ꙗблька. лозиѥ Баловика при Сакови, а ѹ немь в҃ ѡраха. лозиѥ Сиракoво при Грозови а ѹ немь в҃ чрѣшни и ѡрахь и присадь и слива лозиѥ Маноматрино при Згѹре, а ѹ немь ѡрахь. Драгово лозиѥ при Драганеши ..... г҃..

(III стубац) лозиѥ Гѹрово при Глицеши, а ѹ немь в҃ чрѣшни, на дворищи д҃ ѡрахь и крѹшка, и на прешеве і҃ ѡрахь. лозиѥ Зѹрово при Тихославе. лозиѥ Станьково при Чепчини, а ѹ

нємь г҃· чрьницє. лозиѥ Раꙗново при Згȣрѣ а ȣ нємь чрѣшна. лозиѥ Зȣрово при Дȣцє, а ȣ нємь в҃· чрѣшни лозиѥ Кокаличєво, а ȣ нємь чрьница. лозиѥ Витомирово при Драганишн. лозиѥ Стєфаново при Беризимє, а ȣ нємь в҃· чрьници и в҃· крȣши и присадь и в҃· сливє и ѡрахь и в҃. чрѣшни. Тихонєво лозиѥ при попє Драгославє, а ȣ нємь в҃· чрьници и в҃. чрѣшин и ꙗблька Трипȣново лозиѥ при Дȣцє, а ȣ нємь г҃· чрьницє и крȣша. Раꙗново лозиѥ при Глищєши, а ȣ нємь в҃· чрьници и крȣша и ѡрахь. лозиѥ Славово при Глистєши. лозиѥ Бȣкȣрово при Згȣрѣ, а ȣ нємь в҃· чрѣшни. Варьдино лозиѥ, а ȣ нємь в҃· чрѣшни и чрьница. а во лозиѥ ȣ Згȣрє, що ѥ кȣпиль ȣ Доброслава Вєтра

+ аво лозиꙗ Любьничька.

лозиѥ Василєво, а ȣ нємь г҃· чрѣшни и в҃· чрьницє и ꙗблька. лозиѥ Тȣпорилово при Ровє, а ȣ нємь ѡрахь и ꙗблька. а во Гȣганичино лозиѥ при Фарьфарє, а ȣ нємь в҃· крȣшцє и присадь и ꙗблька. лозиѥ Матаново при Кои, а ȣ нємь крȣшка. лозиѥ Додєѥво при Стан, а ȣ нємь в҃· крȣши и в҃· чрьницє. лозиѥ Ꙗхово при Кои, а ȣ нимь в҃· сливє и крȣша и ѡрахь. лозиѥ Тихонино при Станилє, а ȣ нимь дрѣнь. лозиѥ Гȣстово при Стєпанє, а ȣ нємь чрьница вин̂ȣ лозиѥ Тихонєво, а ȣ нємь присадь и ѡрахь и чрьница. лозиѥ Никово при Фарьфарє, а ȣ нимь крȣша и в҃· сливь и ѡрахь. винȣ ȣ Гȣста лозиѥ при Стєпанє. лозиѥ Зȣрово при Робє, а ȣ нимь д҃· чрѣшнє и крȣша и чрьница. лозиѥ Чрьново при Банари. а ȣ нимь г҃· чрѣшни и в҃ чрьницє. лозиѥ Драгово при Шȣли. лозиѥ Костино при Банари. лозиѥ Ꙗньдрониково при Таранє, а ȣ нимь [. . . чрѣш]нє и ꙗблька. лозиѥ Прьлово при Гєр . . . . . . присадь. лозиѥ Нєгославово при . . . . . . а ȣ нємь чрѣшна лозиѥ Випичєлово при Драгинє, а ȣ нимь в҃· чрѣшни. лозиѥ Воиково подь Василєво лозиѥ. на сєлищи г҃· ѡраси. при Горговє гȣмнѣ д҃· чрьницє и Краислали градинє в҃· присада и в҃· чрьници и ѡрахь и на сєлищи кг҃· дрѣвь ѡрахь и в҃· присада и крȣшка и в҃· ѡскорȣши.

+ ꙗво стльпови ȣ Коньчȣ.

на Кальнимь рѣчищи стльпь. стльпь подь Бодиновь бродь. Василиѥва нива на Прьшєвє Дєдославова нива конь нє. воѥводинь стльпь подь Водєни Доль. нива конь Ливадина брода. трѣбєжь ѡтрока Новакова конь млина воѥводина.

нива Станилова конь Миха Барьдина нива конь млина Ярьвасланова Станилова нива конь млина Новакова. нива Наврапова на Калне реце. нива воеводина на броде Прьшевьскомь. нива Тихонева на Кралевци. Бѣлова нива на Костеньци. нива при Инови нива Кокаличева конь Деяна нива Кипичелова конь Фарьфаре. нива Гѹевичина конь Деяна. нива Станилова конь Згѹрова лоѕия. нива Бѹдилова при Кашакѹли. нива Бѣлова. тѹгере нива Кокаличева конь Кашакѹле. нива Барьдина при Гѹре. нива Белкѹшева при [С]емане нива Дражова при Смолане. трѣбежь Радичевь при Згѹре. нива при Смолане ѹ Бодене доле. нива Драженичина на Дренове. стльпь Берихнинь на Брѣстове брьде, а конь него Бетровь трѣбежь, а конь него Новаковь трѣбежь. и пакь Бѣтровь трѣбежь тѹге на Брестове брьде. Дражетинь трѣбежь при Батаце. Радикевь трѣбежь конь Кашакѹле. нива Радикева конь Згѹре. нива Прьдина конь Глищеша. Фагова нива конь Глищеша. нива Братешева при Белкогаде. Кошарева нива при Тепчии. Барьдина нива конь Бране. Радовичина нива конь Бране. Новаковь трѣбежь на гребени. Стониславовь трѣбежь при Белкогаде

(IV стубац) Браниславовь трѣбежь на гребени. Давоевь трѣбежь на гребени. Браниславовь трѣбежь при Михали. Белкѹшева нива стльпь вь Корешеве лѹзе при Гариане нива на Ѡраховице. нива Барьдина при Згѹрѣ подь Бодени доль. нива Белкѹшева конь Бране. Ногаева нива при Башари. нива Белкѹшева при Гарьяне. нива Барьдина при Згѹре на Ѡраховици, и ѡще нива Барьдина при Згѹре. нива Тѹдоричева на селищѹ. нива Бишина при Тепьчии. нива на Иниловци Братешева при Кашакѹли нива Крѹшичева на Иниловци при Славе.

\+ аво ѹ Дюбьнице.

ѹ Цери стльпь. на Планахь стльпь. и винѹ стльпь и Планахь, и винѹ стльпь на Планахь. подь Манониловѹ воденицѹ стльпь. при Ѡхрьчи стльпь. подь Рагемь стльпь. надь Рагемь стльпь. и подь Ѡхрьчевеми кѹками стльпь воеводинь кои Ѡхрьчь дрьжи и Лѹка подь воеводинѹ воденицѹ и стльпь кои дрьжи Ѡхрьчь и Драгина ливаде. стльпь на Репьномь поли, а дрьжи га Ѡхрьчь и Драго. и ѡще стльпь на Репьномь при Глищеши. стльпь подь Ракитьцемь. стльпь подь Гѡрицами.

стльпь на Чȣпине поли. нива на Ногате крьде. нива при Рове, и дрȣга при Рове. нива при Манонле в Зȣрове доле. стльпь на Сȣдинех(ь). Пелахȣева нива при Рове. нива на Гȣшчи поли при Драгови Скенина нива подь Скȣлиемь нива на Крагȣеве при Мȣрьтате. нива Малинина при Драгови Дражова нива на ...... Пелахева нива на Ѡсипцех(ь). трѣвежь Ѡсновинь на Ѡсипцех(ь). нива Вранина на Ѡсипьцех(ь). трѣвежь Богославовь при Кошви. нива Кипичелова на Ратешци при Рове. нива Скенина на Ратешци надь Ровомь. нива на Сеньıакȣ. нива конь Банара Пелахȣева. нива Лȣканова вь Костеньци при Вонхие. нива на ливаде при Горьгови. трѣвежь Ѡбрадовь на Вьгрине калищи. трѣвежь Раденовь при Кои. трѣвежь Ѡбрадовь при Драгине. Тихонева нива ȣ Брѣстове доле. нива Додеюва конь Бодена. нива Радина на ѡврьх(ь) Кралевца нива Коина подь Василево лозие. нива Лȣканова конь Драгине. нива Тихонева подь Василева лозиıа трѣвежь Верьковь конь Станислава. нива Пелахȣева на селищи. нива Додеюва надь лозиемь воеводинемь. и ѡще нива Додеюва винȣ конь Бране. нива Люканова.

\+ И винȣ ȣ Коньчи

Варьдина нива. нива ȣ Калние рѣчищи при Грозови Влькȣшева нива ȣ присади при Семаии. нива Просеникова при Влькоıаде. винȣ нива Влькȣшева при Славе. нива Просеникова при ..... винȣ нива Просеникова на Вранине селе. Ѡстрокȣричина нива при Семане. и дрȣга тȣге нива Ногаюва на Вранине селе. нива подь Вишнювь доль при Драгиши. надь Гановь доль Ѡстрокȣри[чи]на нива при Семане. Влькȣшева нива ȣ брѣста при Кашакȣли. нива Налепьчева на Коньчькомь краи при Семане. Влахиника нива на Коньчькомь поли. Просеникова нива ..... кичскомь поли при Семане. Марьıанова нива на Вранине селе Коканова нива при ..... на Дедине водици Чрьногȣнева нива. подь Братешево лозию трѣвежь Вѣтровь.

\+ ливада Малотина. ливада Харсенитова. ȣ к .... ливада. ȣ врѣста ливада. вь Жеглове влате ливада.

(V стубац) + ıаво ȣ Трѣскавци. воеводина воденица, и ѡд(-д)рȣге два дела. и ливада Новакова конь села. и селище Новаково ѡтрочко ѡсвѣнь Трѣскавца прѣма юзȣ що е с оне стране Лȣкавнице ѡд г.....а Радеша ȣ Лȣкавицȣ до кли-

сѹре и до Лѹкавице този ю било все Новаково, развѣ на томьзи поли паричько. Драгова нива. Иванова и дрѹга нива Иванова и третиѩ нива Иванова. и сироте Довре нива. стльпь Новаковь прѣма Грѹвачи. ѹ Дѹбраве нива Новакова Чрьленица и дрѹга ко(н-)не и третиѩ нива ко(н-)не. нива Новакова на Просенику. нива Новакова на Мѹхавци. нива Новакова за Трѣскавцемь и дрѹга за Трѣскавцемь надь среднемь воденицомь. Новакове ѕ̃· ниве конь срѣдне воденице, и по дьнѹ и на дьнѹ Новакова льништа. и за Трѣскавацъ воденица Новакова. нива Баранова и дрѹга на Попове врьде конь Радослава, и дрѹга конь Миле, и дрѹга конь Бѣловика. нива Драгошева на стражишти, и дрѹга конь Хране, и дрѹга на Просенику. нива Храньскова конь Иванька, и дрѹга конь Дима, и дрѹга надь воденицомь, и дрѹга конь Доврета. нива Гончева надь селомь конь Дима, и дрѹга ѹ стражишти. дрѹга конь срѣдне воденице, и дрѹга надь срѣдномь воденицомь. нива Идомирова на Просенице кон [Бе]ловика. нива Драгошева конь средьне воденице. нива Драгиева ѹ клисѹре.

+ И ѹ Лѹкнице л̃а· ѡрахь и чрѣшьнь ·д̃і· и крѹшькь присадь ·ѕ̃і· сливь д̃· и ѩблькь д̃· и ѕ̃· ѡскорѹши, чрьниць ч̃і·

В. КОМЕНТАР

1. Историски и географски подаци

Већ смо рекли да је овај документ у вези с хрисовуљом цара Уроша Хиландарској лаври од 9 маја 1366 године, где се манастир Светог Стефана у Кончи наводи као задужбина великог војводе Николе[1].

Царска повеља пружа неке податке о том иначе мало познатом манастиру. Царев рођак („многo вьзлюбленни властелинь и врать царьства ми"), велики војвода, приложио је Хиландару своју задужбину коју је био подигао на „своіеи баштинѣ записнои што моу ю записаль и оутврьдиль родитель царьства ми оу баштиноу

[1] Оригинал на хартији (печат изгубљен) у Хиландарском архиву бр. 54 Скраћен извод (према препису Љубе Ковачевића) код *Ст. Новаковића*, Законски споменици Б. 1912, стр. 445—446: скраћено и код *В. Кораблева*, Виз. Временник XIX (Петр. 1915), 530. У целини објавио *А. В. Соловјев*, Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву. Богословље г. II (Б. 1927), 291—293.

до вѣка", то јест сам цар Стефан Душан. Дакле министар Конча био је нова задужбина, основана после 1346 г., после прогласа царства[1].

Томе манастиру била су поклоњена многа села; у истој повељи набрајају се следећа села: Конча, Лубница, Трескавац, Сухидол, Дедино, Ракитац, Сеништа, „село где је седео Добросав Карбић", село пола-Тудорице, Костадинци, „село где је седео Костадин", село Негрофонти, Грков Дол, Свети Костадин **„и села ина кога се находе оу метесехь Кончкихь, мала голѣма, кьде ѥсть посадиль воѥвода отроке своѥ нынга"**.[2]

Велики војвода вероватно није имао потомства (никакви наследници нису споменути у повељи) кад је цело своје велико имање претворио у манастирску метохију и подложио Хиландару за спомен своје душе.

Видимо да се у томе раније слабо настањеном крају вршила брза колонизација. Карактеристично је што су од 14 наведених села два сасвим нова, тако да још немају ни имена, него се зову „село где је седео Доброслав" и „село где је седео Костадин". Осим тога, наводе се још нека безимена „мала и голема села", насељена од војводиних отрока, — изгледа да војвода и не зна за њихова имена.

У попису који објављујемо, а који је вероватно састављен ускоро после 1366 г., спомињу се од тог великог броја само четири села: Конча, Лубница, Трескавац и Сеништа.

Најпре се наводе црквени људи, тј. зависни сељаци у тим селима. Затим су побројани виногради и стабла у Кончи и Лубници, па и црквени „ступови"[3] у овим селима. После тога долази допунски списак црквених њива у Кончи и у Трескавцу, а на самом крају наводе се опет виногради и стабла у Лубници.

Попис је само делимичан, пошто је војвода Никола приложио манастиру више од четрнаест села. Међутим, попис бележи црквене људе само у четири села, а црквена имања у три, односно у два села (у Кончи и Лубници, а у Трескавцу непотпуно).

---

[1] Село Конча налази се у Брегалничкој области, под планином Белим Каменом близу извора Криве Лакавице; 1920 г. имало је 725 становника. Преко Конче води каравански пут из Тиквеша за Струмицу. Народна Енциклопедија II, 373. У манастиру Кончи сахрањена је после 1490 г. Катарина Кантакузина, ћерка деспота Ђурђа Бранковића и удовица грофа Улриха Цељског .*К. Јиречек*, Историја Срба II, 201.

[2] Од тих села сада су позната Конча, Лубница, Ракитац, Трескавац — сва у срезу Радовиште.

[3] „Ступ" (стльпь) или „потес" је назив за оне делове земљишта које господар (манастир или властелин) обрађује и експлоатише у својој режији, за разлику од меропашких баштина. *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави, I део. Б. 1931, стр. 55. Израз „стльпь" долази у повељама које се односе на манастирска имања у Брегалници, у Злетову, око Призрена и Пећи. Зак. Спом. 428, 679, 475, 685—690.

Нигде нису наведени порези које плаћају сељаци, што се обично наводи у византиским практицима. У специјалном смислу τὸ πρακτικόν значи катастарски акт у којем се даје опис међа или попис прихода[1], док кончански акт пружа само кратак попис сељака (без података о породицама, које налазимо у византиским практицима и у дечанским хрисовуљама), попис имања без међа, а од прихода једва спомиње понегде „работе". По томе он доста личи на трескавачке повеље, у којима су на сличан начин пописана црквена имања — свака њива посебно[2]. Пошто I трескавачка повеља сама назива свој попис: „а се катастих о метохех црковних, о нивијех и о виноградех, о задушних и о купеницах", могли бисмо наш попис назвати „Кончански катастих"[3]. Ипак византиска терминологија није толико строга. Најсличнији кончанском византиски акт је потврда имања православне епископије на Кефалонији од стране млетачког кнеза Рикарда Орсинија, 12 јула 1262 г. Ни у том ванредно дугачком акту нису наведени ни приходи ни подаци о породицама већ само многобројне ситне њиве и виногради, пошто је то вероватно незваничан попис, састављен од епископије, а не од чиновника[4]. Ипак се тај акт зове Πρακτικὸν τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς. Према томе, нећемо погрешити ако и српски акт, вероватно исто тако састављен у манастиру, назовемо „Кончански практик".

* * *

Иако непотпун и једноставан, Кончански практик пружа доста нових података за познавање аграрних односа у средњевековној Македонији, у земљи која је дуго била под византиском влашћу.

Практик наводи три врсте поклона великог војводе Хиландару: „**люде**", „**лозие**" и „**стльпове**".

---

[1] *В. Мошин* у Споменику 91, стр. 196. Г. А. Острогорски тачно вели да постоје практици различитих врста пошто практик (τὸ πρακτικόν) означава сваки попис: његова је пажња ипак усретсређена на оне са више детаља које је већ Ф. И. Успенски назвао „византийские писцовые книги". *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги. Byzantinoslavica IX, 203.

[2] *Новаковић*, Зак. спом. 664—671.

[3] Византиска реч τὸ κατάστιχον значи попис „по стиховима" (редовима). Може значити и црквени инвентар (*Данило*, Животи стр. 378), али најчешће означава земљишну књигу. У Котору и у Дубровнику био је у XIV веку catastichum нотарева књига концепата (*Јиречек*, Историја Срба III, 247). Скадарски земљишник 1416 г. зове се catastico. Од грчко-латинске речи catastichum створена је реч catastro, cadastro — катастар.

[4] *Miklosich-Müller*, Acta graeca V, 16—67. Тек при самом крају долази нешто подробнији попис сељака с породицама, раније потчињених пронијарима (стр. 66—67).

II. Црквени људи

Попис црквених људи, потчињених манастиру, почиње од села Конче. Он није довољно прецизан: код једних породица забележен је број кућа, код других није — морамо се домишљати да „Стан Коман, на баштини поп Филип, поп Михо" итд. претстављају сваки по једну кућу. Најзад, на крају пописа села Конче наводи се сасвим сумарно „у Дејана 6 кућа, и у Кончишти План 7 кућа" без имена сељака.

У томе попису пада у очи досад непознат израз „две куће а једна работа", који се понавља на много места. Овај израз потврђује: 1) да је у средњевековној Србији важило опште правило да се меропашка работа[1] тражи од куће, не од мушке главе, и 2) да су у нарочитим случајевима две куће могле да врше једну работу. У једном случају чак 3 куће врше једну работу: „Тихослав, Вољен, Михо Јанковић, Нико Хрујавинић, Којо, Глигор, Гаго — три куће а једна работа".

Оваква велика олакшица рада постојала је вероватно на многим црквеним имањима. Пошто црква није дужна да плаћа држави соће и, уопште, ослобођена је свих работа, великих и малих (чл. 26 Д. З.), — могла је да буде попустљивија према својим сељацима и да тражи од њих само половину прописаних работа, нарочито ако су у питању били нови насељеници.

Мислимо да први део пописа набраја баш ове недавно насељене „отроке што је посадио војвода" — инокосне раднике — сиротињу — који морају да се удруже „да нађу стиштника" да би могли заједнички вршити работе[2]. Такви су, например:„ Стајо Гренуша, Драгина ковач, Стано Драганишев, Драгија Тепчија, Стан Врановић — 2 куће а једна работа".

Међутим на много места истичу се прави меропси-староседеоци, груписани у велике задруге које обухватају и по две куће под једним старешином: „Војин Ников син... с синовци 2 куће а једна работа, Стајо Влкојад 2 куће а једна работа" итд.

Неки су зависни сељаци изрично споменути као баштиници („Драгиња Поповић баштиник у Кончи"), док други нису[3]. Чак

[1] Уп. неодлучно мишљење *Ст. Новаковића*, *Село*, стр. 216 и Законик, стр. 188. *Тарановски* (по Влајинцу) каже нешто јасније: „одређено је било, колико је радног времена свака кућа меропашка била дужна да да господару". *Историја* I, 55. У повељи цара Душана о метохији Св. Петра Коришког вели се „да работаю всакь ки ю одѣльнь, два дьни од недѣли" (*А. Соловјев* у *Гласнику Скоп. Н. Др.* II, стр. 29).

[2] „И син с отцем да седи, оженив се, три годишта; кои трех годишта да поступи у особну работу цркви. Ако ли је јединак, да му игумен да стиштника кога разуме" (Повеља краља Владислава манастиру Богородице Бистричке на Лиму из г. 1234—1243, *Љ. Стојановић*, *Споменик* III, 6; *Новаковић*, *Зак. Спом.* 590; *А. Соловјев*, *Од. Спом.* 29). Та се одредба односи на сокалнике (манастирске слуге) и на попове. За меропхе нема овакве одредбе: они могу и даље да живе и раде у великим задругама.

[3] У једном случају изгледа да се меропашка задружна породица настанила на туђој баштини („Војин Ников син на баштине Кашакула") Кашакул је могао своју баштину да прода или да завешта, према чл. 174 Д. З.

и поједине сироте жене седе на својим баштинама („сирота Хруса на баштини, Гергилица сирота"), за сироту Радицу речено је да је „баштина њена записана у хрисоволи"[1]. Ови подаци доказују да се члан 174 Д. З. о земљанима заиста односи на меропхе; зависни људи, које је војвода поклонио манастиру, ипак имају своје баштине, своје наследне земље.

У заједничким кућама наведеним на почетку списка претпостављамо да станују ослобођеници, бивши отроци (и сокалници), који су недавно „посађени" на земљу[2]. Па и на крају пописа села Конче изрично су споменути „кепалије Драгослава човек" и „отрок Драгосавов", тј. роб истог кефалије који су добили по комад земље и постају аграрни робови.

Како израчунати укупан број кућа у Кончи? На почетку имамо 25 кућа (са 34 имена). Затим 11 имена, за која претпостављамо да свако од њих означава засебну кућу. На крају је забележено сумарно 13 кућа, без имена, и „отрок Драгослав", који опет мора да претставља једну кућу.

Изгледа да је цело село Конча имало 25+11+14=50 кућа; од тог броја било је 5 поповских кућа, међу њима чак једног протопопа Дејана. Велики број сеоских попова забележен је и у дечанским хрисовуљама, које је проучавао Ст. Новаковић, али је у селу Кончи број попова релативно још већи[3].

У селу Лубници је попис сељака спроведен мало друкчије. Опет су на почетку сиромашне куће које дају попола работе. Интересантно је што се ту место „куће" наводи старословенски назив „дим" који има исто значење („два дима а једна работа"). У српским правним споменицима нисмо досад наилазили на израз „дим", али је позната „димнина" (у повељама од г. 1300 до 1356) и „надимице", тј. од куће[4]. Иначе је овај израз добро познат у старом руском, пољском, чешком и хрватском праву[5]. У византиском праву звао се сличан порез τὸ καπνικόν, касније: καπνολογία[6].

---

[1] Тешко је помислити да би сирота жена добила лично хрисовуљу од цара; ова реченица значи вероватно да је њена баштина била забележена између осталих у некој манастирској хрисовуљи.

[2] О отроцима (робовима) и сокалницима (манастирским слугама) и о правној сличности између њих в. подробније: *А. Соловјев, Сокалници и отроци у упоредној-историској светлости*, Гласник Скопског Научног Друштва, књ. XIX (1938), стр. 103—132.

[3] У Дечанској метохији има највише попова: село Грмочел броји на 90 кућа 8 попова, село Крастављани на 50 кућа 4 попа; у осталим селима број попова је мањи, тако да просечно на 1 попа долази 20 кућа. *Ст. Новаковић, Село.* Глас XXIV, 248—250.

[4] *Зак. Спом.* 609, 614, 407, 680, 696, 707, 709, 310, 759; надимица — ів. 696.

[5] У најстаријем руском летопису наводи се како су у IX в. источнословенска племена плаћала порез „оть дыма" (веверицу или новац). У пољском праву познат је dymowy, у чешком — podîmné. *H. Jireček*, Prove 64 i 251. *Mažuranić*, Prinosi, str. 237; подимни дукат плаћају цетински Власи г. 1436.

[6] *Соловјев и Мошин, Грчке повеље српских владара*, Б. 1936, стр. 451—452. Од речи καπνός, која баш значи „дим"; уп. Jus Graeco-Romanum III, 323.

Међу становницима ових кућа споменута су и Горго кнез и Добро бољар. Ово је јасан пример деградације некад значајних звања. У XII веку кнез је био пре свега члан владалачке куће (кнез Мирослав). По Душановом Законику „кнез“ је управник града (чл. 141), али може бити и сеоски, вероватно влашки старешина (чл. 146). У селу Лубници кнез је старешина, али није узет од имућних сељака — баштиника, него од сиромашних, бивших бескућника, црквених слугу — посадника, који ушесторо врше једну работу.

Исто тако је и *бољар* који је у Бугарској (па некад и у Србији и Босни XIII века) означавао властелина, спао постепено на положај црквеног властеличића, а затим се приближио црквеном сељаку[1]. Добре бољар седи на својој баштини, али зависан је као и поп и попадија. Најбољи пример овакве деградације пружа нам податак Лимске повеље о одбеглим манастирским бољарима, који су (око г. 1320) интервенцијом игумановом били враћени на своја стара огњишта али „у отрочко име“, тј. деградирани на степен неслободних манастирских отрока[2].

После 12 имена сељака, од којих први носи карактеристично име „Роб“, вели се: „на жреби црковном“. Највероватније је да су то 12 безељаша (отрока или сокалника) — манастирских слугу, који су добили сваки по један „ждреб“ земље од манастира. Али није искључено ни да су сва дванаесторица добили један већи ждреб за заједничку обраду и исхрану.

Реч „ждреб“ (од старослов. **жрѣбии**) вероватно је означавала у почетку земљишну парцелу добивену при подели општинске земље коцком. У српским средњевековним споменицима она означава, пре свега, посед који је сеоски поп добио од манастира[3]. Сада видимо да су и манастирске слуге добијале своје парцеле, своје „ждребове“.

После тих имена споменута је „Луканова жена з двема синама“, тј. удовица са два сина која држи баштину свог умрлог мужа Лукана[4]).

---

[1] Док у Московској Русији до XVII в. назив „бојар“ остаје само за горњи слој аристократије, у Литавској Русији врши се исти процес деградације: „бољари путни“ спадају од слободних владаочевих слугу све ниже, у ред слободних (па и зависних) сељака; уп. *Тарановски*, Историја I, 42.

[2] *Р. Грујић*, Једна доцнија интерполација у хрисовуљи краља Владислава... Гл. Ск. Н. Др. XIII, 200—202; уп. „отрочко име“ као најјачи израз баштинског права у повељи 1357 г. Одабр. Спом. 160.

[3] У Дечанској хрисовуљи „поповсци синови кто книгу изучи, да стоји с оцем на својем ждребију“ (*Новак*., Зак. Спом. Б. 51), у Арханђеловској хрисовуљи „поп Трошан и брат му Толоје и Прибоје с својим ждребијем“ и „поп Хранислав Епископовић и Поточак са всим својим ждребијем и с купљеницама“ (ів. 687). И у хрватским споменицима често се наводи „ждриб“, „ждрибеница“ као сељачки посед. *Mažuranić*, Prinosi, str. 1702—1703.

[4] Уп. у Светостефанској хрисовуљи чл. 31: „А сирота која има мала сина, да си држи все село догде јеј син подрасте“ (Одабр. Спом. 95).

Треће је село Трескавац; ту је попис још краћи. После речи: „а во су парици" наводи се 12 имена: Иванко, Драго, Димо ковач, Дејан Милановић, Лукан, Добре, Драгослав Беловић, Радослав, Герго, Војо, Којо, Димо. Очевидно је да свако име означава једну потпуну паричку (тј. меропашку) кућу. Није изрично споменуто да ли те меропашке куће врше целу работу или само пола работе. Ипак можемо претпоставити да је смањење работа у селима Кончи и Лубници била изузетна мера изазвана недавним насељавањем. Пошто се у Лубници и Трескавцу наводе нормалне паричке куће староседелаца[1], можемо сматрати да за њих важи опште правило „једна работа од дима", тим пре што изузетак није наглашен.

При крају се опет наводе три сироте-удовице: „Добра сирота а у ње син; и друга Добре; и Рата а у ње син". Та друга Добре нема сина: на њу се примењује вероватно други став чл. 31 Светостефанске хрисовуље: „ако ли не има сина (сирота), да си држи селиште и врт и најбољу главну њиву си".

У четвртом селу Сеништима попис је још краћи: само 9 имена, за која нема никаквих података, и то „Герго Дедојанов, Герго Кинамел, Стајо Братиловић, и Налепци Михаљ и брат му Драгија, Белош, Пе(тар), Михаљ и други Калин". Највероватније је да и та имена означавају нормалне паричке куће назване само по старешинама, и да „Налепци Михаљ и брат му Драгија" са својим потомством живе у задрузи, у једној кући. Дакле, у Сеништима налазимо осам паричких кућа (или седам, ако „Михаља и другог Калина" рачунамо као једну кућу)[2].

Ни за те куће није наглашено да „два дима" врше једну работу. Можемо сматрати, дакле, да је од њих манастир тражио нормалну работу, од сваког дима понаособ.

III. Црквени виногради

Попис „лозија"[3] то јест винограда врло је интересантан нарочито по томе што се у нему спомињу многобројне воћке. Досада нисмо видели ништа слично у споменицима српског права; само

---

[1] Интересантно је што се типично византиска реч „парик" (πάροικος) среће само у јужним областима српске државе: код Призрена, у Скопљу, на бугарској граници и у Струмичкој области (Одабр. Спом. 13, 76, 110, 164). Можемо рећи да је она више македонска него српска. У чисто српским областима долази прастара грчка реч „меропс" (μέροψ још код Хомера), иначе непозната византиским изворима. Погрешна аналогија (дуси/дух, ораси/орах метоси/метох) утицала је на то да се у српском језику од множине „меропси" створи једнина „меропхь", касније „меропьхь" (место „меропсь").

[2] Нејасно је зашто се наглашава „други Калин" када први није споменут.

[3] Реч „лозије" позната је већ из акта по којем св. Сава купује виноград у Кареји г. 1228 (али српски је текст превод из XVII века са грчког оригинала), в. *Вл. Мошин,* Уговор св. Саве са светогорским протатом о земљи за виноград. Гласник Држ. музеја у Сарајеву Н. С. св. I, Сар. 1946, стр. 81—122), у оригиналном уговару краља Радослава г. 1234 с Дубровником (Одаб. Спом. 26—27) и т. д. У Македонији су се виногради рачунали на „вретена" напр. „лозије два вретена" у повељи из Штипа 1388 г. (Зак. Спом. 766).

у српском преводу византиског „Хиландарског практика" из г. 1300 наводе се у паричким баштинама виногради а понекад и воћке: „лозије 8 каблом и унутр 6 круша"[1]. Треба споменути да и византиски чиновници, који обично тачно пописују површину земљишта и сваку главу стоке да би према томе израчунали порез у новцу, доста ретко спомињу воћке[2]. Једино маслине наводе се доста често у практицима и у уговорима о продаји земљишта[3], понекад и „жиродно дрвеће" — храстови[4], али јабуке, крушке и друге воћке спомињу се сасвим изузетно.

Међутим Кончански практик, који није званичан акт него попис извршен од игумана (или економа), има сличности са Кефалониским практиком из г. 1262 који је био поднет на потврду млетачком кнезу[5]. Оба практика имају нарочити одељак „лозија" (= ἀμπέλια), у којем су виногради обележени само именом власника (тадашњег или бившег) и суседа, без ознаке површине. Али док Кефалониски практик само изузетно спомиње поједине воћке, Кончански практик набраја различита стабла: орахе, оскоруше, јабуке, крушке, трешње, шљиве, чрнице, присаде. Попис је врло прецизан, бележи свако посебно стабло, чак и једну „дробну јабуку".

Сви ти виногради и воћке вероватно не припадају манастиру, него појединим сељацима који имају да од њих дају манастиру десетак.

Треба обратити пажњу на једну чињеницу: свако је имање забележено по имену власника и по имену суседа („лозије Братешино при Арху", „Налепчево лозије при Никови" и сл.)[6]. Међу именима тих суседа налазимо скоро сва имена црквених сељака[7], наведена у попису кућа у Кончи (Нико, Тепчија, Бадала, Грнчар, Мжота, Архо, Грозо, поп Миха, Драгиња ковач, Глиштеша, Чешибес, поп Филип, поп Дејан и т. сл.). Међутим имена власника винограда су сва нова, њих нема у попису црквених сељака (Просеник, Чурило, Михалица, Ногај, Ребрак, Острокурица, Рајан,

---

[1] Још „лозије на месте туждим", „виноград од отачаства си јего 3 каблом, внутр 2 круши ... и другоје лозије от прикије каблу и пол" (Одабр. спом. 161—162). Из задњег примера јасно је да речи „виноград" и „лозије" имају исто значење.

[2] *А. П. Каждан*, Аграрные отношения в Византии, стр. 46—47 наводи неколико примера за смокве, орахе и кестенове и само један, и то из житија за крушку.

[3] Многобројни су уговори о продаји маслина у актима ман. Лемвиотисе, код Смирне. *A. Gr.* IV, passim.

[4] δρυάς τρεῖς, *A, Gr.* IV, 98; βαλανιδέα δένδρα — *Соловјев-Мошин*, Грчке повеље, стр. 408.

[5] *A. Gr.* V, 16—67.

[6] Слично у Кефалониском практику: ἀμπέλι τοῦ Ὑδρομύλου τὸ πλησίον ἀμπελίου τοῦ Δρεπάνου итд. A. Gr. V, 40 сл.

[7] Извесно неслагање долази отуда што је у попису сељака у Кончи било сумарно наведено — „у Дејана 6 кућа и у Кончишти 7 кућа", услед чега се вероватно појављују нека имена суседа којих нема у попису кончанских сељака.

Братеш, Каталог итд.). Не можемо веровати да су свих 60 власника лозија били чланови баш оних 13 кућа у Кончи које су споменуте сумарно. Треба тражити друго објашњење. Јесу ли то имена пређашних власника који су та имања поклонила цркви (као у Хтетовском практику) или можда имена црквених слугу којима је игуман поверио обрађивање појединих винограда? Остављамо то питање отворено.

У сваком случају треба скренути пажњу на велики развитак виноградарства. У самом селу Кончи (које броји 50 кућа) наведено је 69 винограда а у њима — 57 ораха, 72 трешње, 41 чрнице, 21 крушка, 10 јабука, 9 оскоруша и само 4 шљиве и 4 присада[1], свега 221 стабло. У селу Лубници (са 14 кућа) наводи се 20 винограда, са 31 орахом, 14 трешања, 17 чрница, 15 крушака, 4 јабуке, 2 оскоруше, 2 шљиве — свега 85 стабала.

За села Трескавац и Сеништа нема података о виноградима

IV. Манастирска земљишта

Трећи део катастиха је попис црквених „ступова" и њива. Израз „стльпь" означава ону њиву која директно припада феудалном земљопоседнику (манастиру или властелину) и обрађује се у његовој режији, помоћу његових слугу или отрока[2].

Неки од кончанских „ступова" припадају само цркви и стога се означавају сасвим кратко, само према месту где се налазе („на Калном речишту стлп, стлп под Бодинов брод" итд.). Али други ступови носе лична имена. Понекад је јасно да су то имена пређашњих власника који су тај комад земље поклонили манастиру. Например, „војеводин стлп под Водени дол" означава њиву коју је војвода Никола поклонио манастиру, исто као и „војеводина воденица" у Трескавцу, „стлп војеводин који Охрч држи", „њива војеводина".

Ипак понегде видимо јасно да су то имена оних манастирских (или бивших властеоских) слугу и робова који су тек недавно „посађени" на земљу: например, „требеж отрока Новакова", „Ветров требеж", „Крајиславов требеж на гребени" и сл.

Треба да се зауставимо на томе изразу „требеж". Он говори о коришћењу земљишта добивеног крчењем шуме за земљорадњу,

---

[1] „Присад" означава садницe — шљиве. У средњевековним споменицима тај израз јавља се само у I Трескавачкој повељи: „на присадски пут". Зак. Спом. 655.

[2] Израз „стльпь" познат је у повељама 1331, 1353, 1349, 1355 г. и у Цетињској хрисовуљи 1485 г. Зак. Спом. 475, 679, 428, 431, 685 -690, 779—780. Уп. *Тарановски*, Историја српског права I, 55. Јеремија Гагић пише 1833 г. Вуку Караџићу: „Ступ" није опредељена мера земље, него је један простор очишћене — отребљене земље од камена и истим камењем ограђене; оваковиx земаља међу камењем има од пола до 2 јутра величине и без разлике зову се у Црној Гори: „ступ — ступови". Starine XIV (1882), 207.

начину врло распрострањеном код средњевековних Словена. Доста је навести многобројна топографска имена, као Теребовль (у Русији XI века), Trzebinia у Шлеској, Требиње, Требиште, Требош, Трепча (Трѣбьча) у Југославији[1].

У вези с тим вреди споменути да се недавно претресало питање да ли је тај начин земљорадње био познат у византиској држави. У својој расправи о византиском сељаштву и словенској колонизацији Е. Е. Липшиц изнела је мишљење да је у Византији у доба кад је донет „Номос георгикос", тј. у VIII веку, био познат систем земљорадње помоћу крчења шума (подсечная или лядная система полевого хозяйства), што се изражавало глаголом νεώσειν -крчити и именицом νέωμα -крчевина[2]. Ипак су М. Сјузјумов и А. П. Каждан критиковали то мишљење и сматрали да се споменути изрази, који се најчешће сретају у „Геопоници" — компилацији из античких извора, не могу применити на Византију[3] А. П. Каждан једва допушта, на основу цитата из житија св. Ирине Кападокиске, да се у Византији X века понегде (може бити у Кападокији) још очувао наведени систем земљорадње[4].

Међутим, подаци из Македоније доказују да је у XIV веку тај систем био доста познат у тој земљи, која је раније била део византиске царевине, те можемо тврдити да је он тамо био познат и од XI—XIII века, у доба византиске владавине.

Податак о требежу у Македонији можемо наћи у давно објављеној повељи цара Душана манастиру у Габрову од 21 маја 1349 г. Ту се наводи како је дијак Драгоје „улезао више Габрова у Беласици у растребљен грм зидати дом божји", а поводом нових нива („које је растребио около земле") вели се: „или буде што јак приселити слободне луде цркви, и тизи да работају цркви"[5].

Дакле, требеж на манастирском имању састоји се из крчења шуме и из досељавања људи који ће нове њиве обрађивати као парици за господара (манастир). Дијак Драгоје може да досели „слободне луде", ἐλευθέρους, тј. бескућнике[6].

---

[1] „Без броја су имена места, рудина, вода с тим кореном у свези", вели Вл. Мажуранић, Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik, стр. 1462.

[2] *Е. Э. Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация. Визант. сборник, М-Л. 1945, стр. 111.

[3] *М. Я. Сюзюмов*, Проблемы иконоборчества. Уч. зап. Свердловского пединститута IV (1948), 61; *А. П. Каждан*, Известия АН СССР, серия истории и фил. V (1948), бр. 1, 116.

[4] *А. П. Каждан*, Аграрные отношения, стр. 41—42.

[5] Повеља у Руском манастиру на Светој Гори (текст исправљен према оригиналу); уп. нетачно издање J. Шафарика у Гласнику 24, 236 и *Ст. Новаковића*, Зак. спом. 758.

[6] О елевтерима в. *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, стр. 270—286 и *исти*, Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији. Зборник Филоз. фак. Београдског унив. I (1949) 45 сл. и *А. П. Каждан*, Аграрные отношения. стр. 134—136.

Из Кончанског практика видимо да су војвода Никола и његов властелин Новак чинили то исто помоћу својих отрока (робља). У практику се наводи читав низ требежа у селу Кончи:

1) требеж отрока Новакова кон млина војеводина,
2) стлп Верихин, а кон њега Ветров требеж,
3) а кон њега Новаков требеж,
4) и пак Ветров требеж,
5) Дражетин требеж,
6) Радичев требеж,
7) Новаков требеж на гребени,
8) Стојиславов требеж при Влкојаде,
9) Крајиславов требеж на гребени,
10) Дабојев требеж на гребени,
11) Крајиславов требеж при Михали, и при крају
12) требеж Ветров.

Дакле, у Кончи има 12 требежа, од којих су 3 Новакова, 2 Крајиславова и 3 Ветрова. Отроци који су посађени на земљу да требе шуму, нису стекли право својине на требеж: он се сматра црквеном својином исто као и други „ступови". Отрок има на требежу само право уживања.

Уопште све оно што је отрок стекао сматра се за манастирску баштину, док је паричко имање — својина парика, који је само дужан да врши работе манастиру[1]. За такво тумачење аграрних односа врло је значајан текст у нашем катастиху, у опису села Трескавца: „и селиште Новаково отрочко освен (изван) Трескавца према селу... до клисуре и до (реке) Лукавице, то-зи је било все Новаково, *разве* на том-зи поли паричко". Оно што је припадало Новаковом отроку, све је црквено, и селиште и њиве, изузев оних њива које су паричке — те се сматрају за паричку баштину.

Поред требежа главно манастирско богатство су „њиве" и „ступови". У Кончи је наведено 60 њива, скоро све са именом власника („Васиљева њива, Дедославова њива, њива Стајилова" итд.); врло су ретки случајеви када се њива наводи само са топографском ознаком („њива кон Ливадна брода, њива при Сакови", тј. која граничи са Саковом, „при Гаријане њива на Ораховици"). Осим тога, спомињу се 5 ступова: „на Каљним речишти стлп", „стлп под Бодинов брод", „војеводин стлп", „стлп Верихнин на Брестове брде", „стлп в Корешеве лузе".

Могло би изгледати да је постојала извесна разлика између „њиве" и „ступа". Ипак, наслов на почетку одељка је општи: „А во стлпи у Кончу". Дакле, и њиве и ступови и требежи уједињени су под општим називом „стлп", који означава сваку манастирску њиву.

[1] Уп. *В. Мошин*, Δουλικὸν ζευγάριον. К вопросу о серважѣ в Византіи. Seminarium Kondakovianum X (1938).

На крају пописа Кончанских ступова наводи се још 5 ливада. Опет све оне носе имена бивших власника или садашњих уживалаца („ливада Калотина“, „ливада Харсенитова“), док су три означене само топографски („ у ракли“, „у бреста“, „в Жаглове блате“).

Попис црквених имања у селу Лубници је стилизован мало друкчије: на почетку су наведени само „ступови“, 15 на броју. Ти ступови већим делом носе само ознаку места без имена уживалаца: „у Цери стлп, на планах стлп, и вину (тј. опет) стлп на Планах“ итд.

Интересантни су ипак следећи наводи: „при Охрчи стлп... и под Охрчевеми кућами стлп војеводин који Охрч држи и Лука под војеводину воденицу, и стлп који држи Охрч и Драго ливади, стлп на Репном пољи а држи га Охрч и Драго“. Видимо да је Охрч био угледан сељак, старешина велике задруге која је била настањена у неколико кућа. Охрч је, поред своје баштинске земље, још узимао у закуп манастирску земљу („држао“). Тако је узео три ступа, али у заједници: први с неким Луком, а други и трећи с Драгом. Није јасно јесу ли то чланови његове задруге или старешине других; сматрамо да је друга претпоставка вероватнија. Изгледа, исто, да су и Охрч и Лука и Драго слободни сељаци-земљани, јер нису споменути у доста прецизном попису манастирских сељака у Лубници[1].

У Лубници су најпре споменути „ступови“ (16 њих), затим „њиве“ а између њих „требежи“; њива има 29 а требежа 6:

1) требеж Основин на Осипцех,
2) требеж Богославов при Којови,
3) требеж Обрадов на Вгрине калишти,
4) требеж Раденов при Које,
5) требеж Обрадов при Драгиње,
6) требеж Берков кон Станислава.

Опет се та имена: Основа, Богослав, Обрад, Раден, Берко не наводе међу именима манастирских сељака-парика у Лубници, тако да и овде можемо претпоставити да су то биле манастирске слуге (отроци или сокалници) којима је био одређен рад на требежу.

Што се тиче њива, уз многе од 29 њих помињу се иста имена: 1) „Пелахујева њива при Робе, 2) Пелахујева њива на Осипцех, 3) њива кон Банара Пелахујева, 4) њива Пелахујева на селишти“. Исто тако 4 Додејеве њиве, 2 Тихоњеве њиве, 2 Скенине њиве, 2 Бранине, 2 Луканове. Види се да је било имућнијих сељака који су обрађивали по неколико њива.

После тога долази допунски попис црквених њива у Кончи под насловом: „И вину (опет) у Кончи“. Наводи се 18 њива и 1 требеж — Ветров. Међу њивама опет их има по неколико са

---

[1] О слободним сељацима в. *Тарановски*, Историја I, 50—51 и *А. Соловјев*, Једна српска жупа за време царства, Гласник Ск. Н. Др. III (1928), 25 сл. Израз „Земљани“ познат је чл. 174 Д. З.

истим именом: 4 њиве Просеникове, 3 Влкушеве, 3 Острокуричине; неке, пак, припадају сељацима који су били споменути као власници њива у првом попису.

На крају се наводе ливаде (у Кончи), опет две са именима пређашњих власника Калоте и Харсенита, а три само са топографским подацима.

Попис манастирских имања у селу Трескавцу помиње на почетку „војводину воденицу и од друге два дела" (деоба власништва над млином и воденицом позната је од старине), а затим опет ливаде, ступове и њиве. У овом попису истиче се доста велики комплекс имања које је припадало неком Новаку, вероватно властеличићу. Ту спада 1) ливада Новакова, 2) селиште Новаково отрочко, што можемо објаснити као „насеобину Новакових отрока" са земљиштем које се протеже од реке Лукавице до клисуре, 3) Новаков „стлп", 4) девет Новакових њива, 5) Новакова ланишта и 6) Новакоав воденица. Треба да се потсетимо да је и у селу Кончи споменут Новаков млин и 3 требежа Новакова (вероватно, његових отрока). Може се закључити да је Новак био властеличић војводе Николе, и да је поред њега играо главну улогу у тим селима и у њиховој колонизацији.

* * *

Попис имања манастира Конче приказује процес колонизације у једној шумској области. Не много раније, пре 1366 г., ту се вероватно налазило мало село Конча, а и старо, напуштено село Кончишта. У првоме селу било је неких 20—30 кућа парика-староседелаца. Војвода Никола је сазидао манастир, поставио воденицу, почео да досељава бескућнике „слободне уљуде" и своје отроке и фаворизирао крчење шума (12 требежа у самој Кончи). Помоћу сокалника и отрока обрадио је 60 њива-„стлпова". После г. 1366, кад је село Конча прешло у манастирске руке, у њему има 50 кућа, 69 винограда, 221 стабло манастирских воћака и 83 манастирске њиве. Манастир води велико напредно газдинство и чини олакшице сељацима, тражећи од нових досељеника само 1/2 работе од дима, а у једном случају чак 1/3 работе.

Попис имања Кончанске метохије, чији значај нисмо могли да исцрпемо у овом коментару, може се још више искористити за расветљавање аграрних прилика у средњевековној Македонији.

Он се односи на јужну област Душанове државе и у томе је близак Хиландарском практику, који се односи на села у Струмској области. И ова бивша византиска област, у којој је насељено претежно словенско становништво (са нешто грчког живља), била је под снажним утицајем византиског државног и аграрног уређења.

За етнографске студије врло су интересантна многобројна лична имена и презимена (око 200) међу којима има сасвим нових, досад непознатих надимака.

С. ЛИЧНА ИМЕНА У КОНЧАНСКОМ ПРАКТИКУ

Сељаци	Суседи	Њиве	Лозија
	1. Село Конча		
Андрониковић Мано	Арбаслан		
Архо Михо	Архо		
Бадало Михо	Бадало		
Балов Иван			Баловић
	Баран		
Бацов Прве			
	Беризима	Бел — 2 пута	Бел
			Богош
		Братеш — 2 пута	Братеш
		Будило	Буд
			Букур
сир-Вадуне брат		Варда — 7 п.	Варда
Васиљ Когаријанов		Васиљ	
		Верихна	
		Ветер — 2 п.	Ветер Доброслав
Витомиров Герго			Витомир
		Виша	
		Влахиња	Влахињић — 2 п.
Влкојад	Влкојад — 2 п.	Влкуш — 6 п.	Влкуш — 2 п.
Војин Ников			
Вољен	Вољен		
Врановић Стан	Врана — 3 п.		Врана
Гаго	Гаго — 2 п.		
	Гајо		
	Гаријан		
Гергилица	Гергилица		
Глигор			
Глиштеш Иван	Глиштеша — 7 п.		
Гренуша Стајо			
Грнчар Јано	Грнчар		
Грозо Тудор	Грозо — 3 п.		Гујевица
	Гур		Гур
		Дабоје	
		Дедослав	Дедослав
	Дејан — 2 п.		
Дејан протопоп	Дејан поп — 2 п.		
Доброслав поп			Доброслав Ветер
Драган уљар	Драганиш — 2 п.		Драган
Драгија Тепчија			
Драгиња ковач	Драгиња ковач — 2 п.		
Драгиња Поповић			
Драгослав поп	Драгослав поп	Дражета	
Драгославов отрок		Дражо	
		Дражовица	Дражовица
	Дука — 3 п.		
Згура	Згур — 7 п.		Згур
			Зур (исти?) — 2 п.
Иван Балов			
Иван Глистеш			
Иван Саков			
Јанко Грнчар	Јанко (и Јако)		

Сељаци	Суседи	Њиве	Лозија
Јанковић Михо			
Калојован Фарфар			Јеманица
		Калота	
			Каталог (Кататулог)
Кашакул	Кашакул		
		Кипичело	Кипичело — 2 п.
Когаријанов Басиљ			
Којо	Којо		
Којо Минанов			
Којо Пацанат			
		Кокалица	Кокалица — 2 п.
Коман Михо	Коман	Коман	
Коман Стан			
		Кошар	
		Крајислав — 2 п.	
		Крушица	Кук
	Кусма		Курило
			Лубко
			Лутко — 3 п.
Мано Андроников			Манко — 2 п.
Маноило Стајов	Маноило Стајов		Маноматра
Манота			
Маро брат сир-Вадуне		Маријан	
Мжота Михал	Мжота		
Минанов Којо	Минан		
Михал Мжотић	Михал		Михалица — 2 п.
Михо Архо			
Михо Бадало			
Михо Јанковић			
Михо Коман			
Михо поп	Михо поп — 4 п.		
		Наврап	
		Налепац	Налепац
Нико Хрујавинић	Нико		
Ников Воин			
		Нога	Нога
		Острокурица	Острокурица—3 п.
			Офаг (уп. Фаг)
Пацанат Којо			
Прве Бацов			Прибатовић Трипун
		Просеник	Просеник — 4 п.
		Радић (Радић) — 2 п.	
Радица сирота			Радица
		Радовица	Рајан — 2 п.
	Ратац		
			Ребрак
Саков Иван	Сак — 2 п.		
Семан	Семан — 6 п.		
Сирак			Сирак
Скулија Станош	Скулија		
	Слав		Слав
	Смољан — 2 п.		
Стајо Гренуша		Стајило — 2 п.	Стајило — 2 п.
Стајо Маноилов	Стајо Маноилов		
Стан Врановић			Станко

Сељаци	Суседи	Њиве	Лозија
Стан Коман			
Станац Скулија			
Стано Драганишев			Стефан
Сублов Тудориц	Субло		
Тепчија Драгиња	Тепчија		
			Тихо
	Тихон	Тихон	Тихон
Тихослав Волен	Тихослав		
			Трипун — 2 п.
Тудор Грезо			(Прибатовић)
Тудориц Сублов	Тудориц	Тудориц	Тудориц
		Фаг	Фаг (уп. Офаг)
Фарфар Калојан	Фарфар		
Филип поп			
		Харсенит	
Хрујавинић Нико		(уп. Арсенит)	
Хруса сирота			
Цанат (уп. Пацанат)			
	Чепчија (уп.		
	Тепчија)		Чочковица
	Чешибес		
		Чрногун	Чрленко
			Чурило
2. Село Лубница			
Банар	Банар — 2 п.		Андроник
Батен Стајо			
Батенов Драго			Бах
		Берко	
		Богослав	
Брачевић Муртат	Боден		
	Васиљ		Васиљ
Витомиров Герго			
Влад Драгојанов			
Влкно			
Војихна	Војихна	Војин	Војко
	Врана	Врана — 2 п.	
Герго Витомиров			
Герил	Герил		
	Глиштеша		
Гогиновић Стајо			
Горго кнез	Горго		Гуганица
			Густ — 2 п.
Добре Бољар			
Доброслав		Додеје — 2 п.	Додеје
Драгија			
Драгиња Струмин	Драгиња		
Драго Батенов	Драго	Драго — 2 п.	Драго
		Дражо	
			Зур
Калојан Фарфара			
		Кипичело	Кипичело
Којо Мзноилов	Којо — 2 п.		

Сељаци	Суседи	Њиве	Лозија
Крајислав	Крајислав		Коста
Лелов Стан		Лука	
Лрканова жена		Лукан — 2 п.	
Маноилов Којо	Маноило		
		Мали . . .	Матан
Мрзула Стајо			
Муртат Брачевић	Муртат		
			Негослав
Никола			
		Обрад	
		Основа	
	Охрч		
попадија		Пелахуј — 4 п.	
			Прдаљ
Роб	Роб — 6 п.	Радин	
Скула	Скулија	Скена — 2 п.	
Стајо Батен	Стајо		
Стајо Гогинов			
Стајо Мрзула			
Стано Лелов	Станило		
Станислав	Станислав		
Стефан	Степан — 2 п.		
Тарана	Тарана		
		Тихон — 2 п.	Тихона — 2 п.
			Тупорило
Фарфара Калојан—2 п.	Фарфара — 2 п.		
Чешибес			
			Чрно
	Шула		

3. Село Трескавац

Беловић Драгослав	Беловић		
		Богдан	
Војо			
Герго			
		Гојко	
Димо	Димо — 2 п.		
Димо ковач			
		Дмитрац	
Добра сирота		Добра сирота	
друга Добра			
Добре	Добре		
Драго		Драго	
Драгослав Беловић		Драгош — 2 п.	
		Драјко	
Иван Михановић		Иван — 3 п.	
Иванко	Иванко		
		Јадомир	
Којо			
Лукан			
Милановић Иван			
	Мило		

Сељаци	Суседи	Њиве	
Радослав	Радослав		
Рата с сином	Хране	Хранко	

4. Село Сениште

Белош			
Братиловић Стајо			
Герго Дедославов			
Герго Кинамел			
Дедославов Герго			
Драгија Налепац			
Калин			
Кинамел Герго			
Михал Налепац			
Михал Пе...			
Налепци браћа			
Стајо Братиловић			

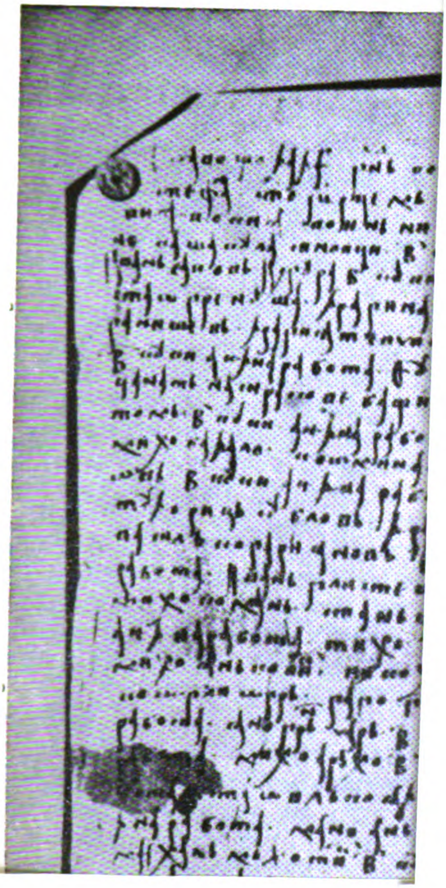

ALEXANDRE SOLOVIEV

LE PRAKTIKON DU MONASTÈRE DE KONČA

(Résumé)

Tandis que l'histoire de Byzance dispose d'un nombre considérable de *praktika* officiels, récemment étudiés dans l'oeuvre de G. Ostrogorsky, l'histoire du droit serbe n'en possède point, et il paraît que l'Etat serbe ne connaissait point de recensements officiels. Le fameux praktikon serbe de Chilandar n'est que la traduction d'un acte byzantin de l'an 1300; le „brĕvno" (βρέβιον) de Notre Dame de Htetovo et les chrysobulles de Dečani et de Treskavac n'apportent que des données insuffisantes, fournies par les moines mêmes.

L'auteur de ces lignes publie un document des archives de Chilandar (№ 96), resté inédit jusqu'à présent. C'est l'inventaire des biens du monastère de St. Etienne de Konča en Macédoine. Ce monastère fut fondé sous le règne d'Etienne Dušan par son parent, le grand voïvode Nicolas, ce qui nous est connu d'un chrysobulle de 1366 déjà publié. Le praktikon en question reflète des coutumes byzantines en Macédoine, mais il est moins explicite que les praktika byzantins du Mont Athos. Il parle très peu des paysans et de leurs redevances, et ressemble sous ce point au praktikon de l'évêché de Céphalonie de l'an 1262 (Acta Graeca V, p. 16—67).

Le document embrasse trois sortes de biens donnés par le grand voïvode:

I) „les hommes" (les parèques): on y voit de grandes familles occupant deux - trois maisons, et des ménages de 5—6 personnes aux noms divers, formant un „feu", qui sont sûrement des „eleutheroi". La mention: „deux feux — une corvée" démontre que le monastère allégeait sensiblement les redevances de ses parèques;

II) „les vignes", qui sont très nombreuses; on y compte en outre une quantité d'arbres fruitiers — pommiers, poiriers, cerisiers etc., ce qu'on ne trouve presque pas dans les actes byzantins;

III) „les champs" du monastère, parmi lesquels sont mentionnés 18 „trebeži" (terrains boisés défrichés), ce qui prouve que ce système d'agriculture était usité en Macédoine au XIV siècle, et probablement plus tôt, sous la domination byzantine.

Ce praktikon démontre une grande activité du nouveau monastère qui fonde de nouveaux villages, appelle des paysans prolétarisés pour les caser, en allégeant leurs corvées, fait défricher des terres boisées et planter des vignes et des arbres fruitiers en grande quantité.

Ce document (rédigé par les moines vers 1366) donne aussi un grand nombre de noms propres qu'il serait intéressant d'étudier, car on y peut trouver, à côté de noms slaves (macédoniens) assez de noms grecs et valaques.

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

ИВАН ПОПОВИЋ

ГРЧКО-СРПСКЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ СТУДИЈЕ II

— Грчке позајмице у савременом српскохрватском језику —

У прошлом броју овог часописа објавио сам етимолошки рад о новогрчким позајмицама у српском језику[1]. Овде сада износим допуне и, у мањој мери, исправке.

У погледу скраћеница упућујем на поменути чланак*.

dòksat m. „балкон и сл." (в. RJA). По Србији раширено *doksat*, Тимок (СЕЗ LV, 407), Млава (СЕЗ V, 269), Шумадија (СЕЗ XV, 140), Ибарска Долина (СЕЗ VI, 583; LVI, 241). Од грчког τοξάτον (:τόξον „лук"), измењеног према δόξα (уп. δοξάρι ‖ τοξάρι), како то убедљиво показује Боасен. В. код њега детаљно о томе (RES XXI, 172—173), и поређење са фр. *gloire*: *gloriette*.

kanàvac m. "пешкир, марама" и сл. (в. RJA). Може бити или од н. грч. καννάβι(ον) или од млет. *cánava* (= тал. *cánape*); уп. *canevaccio* (в. Vasm., s. v. kanava). Облик који налазимо у RJA због акцента ће се сводити на тал. *caneváccio* (на млетачки облик), док ће напр. косовско *kanâvac*, *kal̦âvac* вероватно одговарати грчкоме καννάβι. У последњем случају *-ac* би био домаћи наставак, независан од тал. *-accio*. Чињеница је, у сваком случају, да је реч врло раширена и у Србији (уп. *kanavac* осим Косова још и у Левчу и Темнићу и у Белици, СЕЗ VII, 3; LVI, 23; у Срезу студеничком, око Крушевца, у Блацу и др. — А), тако да се, поред талијанског језика, мора узети и новогрчки као извор наше речи.

klìstīr m. „иригатор" (Р—К). Од н. грч. κλυστήρι(ον). Тако и у макед. и буг. (Tax., Млад.).

kokòna m. „газда; јунак" (СЕЗ XXXII, 113). Можда од κοκκῶνα, са заменом *-ona* нашим суфиксом *-oña*. Али значење не допушта поузданост; напр. у макед. јез. *kokona* f. значи само „грађанка" (уп. Tax., s. v.), као и у грчком.

krivạc m. „врло хладан источни ветар", по народном схватању долази „из ледено море", Заглавак у ист. Србији (СЕЗ XX, 11, 168),

[1] Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, Зборн. Виз. инст. II, 199—237.

* Материјал који овде доносим као нов — нисам употребио у хронолошкој студији (Гр.-срп. лингв. ст. III) која је објављена у истој овој свесци.

krivac „јак ветар, лети доноси кишу, а зими снег", у Шумадији (СЕЗ VIII, 397), *krivac* „неки ветар", у Хрватској, који се зове и *krîvī vjȅtar* (Вук). — Вероватно од κρύος; κρυώνω „ледити се" итд. Можда доста старо због *-v-* између υ и ο, ω (тј. *üo*); народна етимологија могла је, наравно, доцније издвојити придев *kriv*.

kukùļica f. „врста капе"; у Рисну „плетеница косе искићена иглама" (Вук). Као и ст. срп. *kukulь* „калуђерска капуљача", од ср. грч. κουκούλλι(ον). По мојем мишљењу *ļ* (а не *l*) упућује на грчки језик као извор (али о томе другде).

lâmba f. „фабричка петролејска лампа", Косово (Елез., s. v.), *lámba* „id.", око Призрена (СДЗ VIII, 249), *lâmba* „петролејска лампа", Војводина (по мојим белешкама). Од н. грч. λάμπα као и буг. *lámba* (Млад., s. v.), алб. *lambë* (Мајер, EW, 232). Упор. ст. срп. *lambada*, буг. *lambada* итд. од косих падежа исте именице, такође са н. грч. изговором -μπ- као *-mb-* (в. Berneker, SEW. s. v. lampada).

laüta f. „виолина", око Зајечара, *laüta, lavüta* „id.", Тимочка Крајина и Књажевац (ЗТК I, 137; СДЗ I, 392), *lautâr* „виолиниста", Ресава (А), *lautár* „id"., Књажевац, *plautáš* „id"., Пирот (СДЗ I, 392, 395). — Романска реч (уп. тал. *liuto* итд.), која нам је дошла из н. грч. јез.: λαοῦτα, λαοῦτο, λαγοῦτο; λαγουτάρις (в. Мајера, Ngr. St. IV, 42), као и алб. *lahutë* (Cor., 90). Није јасна варијанта *plautáš* (ако је добро забележена!); можда према *flauta*, са *f* > *p*.

líksur m. „прождрљив лењивац", *líksurka* f. „жена са истим таквим особинама", Врање (А). Као макед. *liksur* „лаком, ненасит човек" (Скопље), од грч. λείξουρος (в. Тах., s. v.).

lívâđe n. (!) „ливада", око Крушевца (А). То је уствари основна варијанта, узајмљена непосредно од λιβάδι(ον) (уп. Vasm.), док је уобичајено с.-х., *livada* f., како се обично мисли, аугментатив.

màndija f. „врацбина", *zamandíjati* „засенити очи, занети", Црна Гора (А), *zamandíjati* „преварити, обманути" (СКЗ XXXII, бр. 215, стр. 88). — По Н. Јоклу се алб. *mangjí, mengjí* итд. „врацбина" не изводи од μαγεία нити од лат. *magia*, него од грчког μάγγανον, од којег је и рум. *a mângâlà* „урвачати" (Indogerm. Forsch. XLIV, 24—29). Јоклова етимологија је формално беспрекорна, тако да би онда и с.-х. *mandija* ваљало изводити из грчког преко албанског језика. Али се ипак морамо упитати није ли *mandija,* бар у нашем језику, постало просто од *mađija* < μαγεία, развитком „патолошког" *-n-* с обзиром на мистични смисао ове речи.

martúr m. „сведок", Тимочка Крајина (ЗТК I, 138), од μάρτυρας „id". — Упор. и дакорум. *martur*, буг. *mạrtor*, макед. *martir* „id". (G. Pascu, Rumänische Elemente in den Balkansprachen, Biblioteca dell'Archivum Romanicum, ser. II, vol. 9, Genève 1924, стр. 63; Тах., s. v.). — Српскохрватски и румунски облик изводе се од грчког облика у којем υ има вредност *ü*; македонски из онога са υ = *i*.

okâļke f. pl. „наочари", Врање (СДЗ I, 369; II, 104), *okâļke* „id.", Крушевац (А). — То је тал. *occhiale* „id.", примљено посред-

ством н. грч. κιάλι (напр. Атина) (уп. Мајер, Ngr, St. IV, 35), а затим измењено по нашој народној етимологији. Према домаћем ȍko добивено је наново почетно *o-*; а кад је додато dem. *-ka*, могло се *-aļka* схватити као суфикс за nomen instrumenti. Ово последње се потврђује самосталним образовањем *očila* n. pl. „id.", опет у ист. Србији (Тимок, СДЗ I, 394), где је на *oči* додат такође суфикс сличног значења. — Новогрчко посредство се закључује из појаве *ļ* (а не *l*) и из географије облика *okaļke.*

orisnica f. „суђаја" (материјал в. код мене, Нгр. и срргр. поз., у овом истом часопису, књ. II, s. v.). Ја сам погрешно извео ову реч од χαρίζω „даровати" м. од ὁρίζω „одредити, определити" (в. Miklosich, EW, s. v.).

oriz m. „пиринач" (в. Vasm.). — Додајем још ове потврде: Заглавак (СЕЗ XX, 91), Лужница и Нишава (СЕЗ XVI, 209), *orîz* Прчањ у Боци (Štok., 241).

pelihor, *pelinhor* m. „врт, забран" и сл., у Црној Гори (Vasm., s. v. perivolj). Фазмер вели да није сигурно да се реч своди на ср. грч. περιβόλι(ον), тојест да није сигурно је ли у вези са ст. срп. *perivolь*, с.-х. *perivoj* итд., иако је он склон да ипак види везу (s. v. perivolj). Ја ћу додати да је можда περιβόλι(ον) > *peli(h)or* измењено под утицајем περίορος, * περίορον, које је у ст. срп. језику дало *periorь* у значењу „међа" (в. Vasm., s. v. periorь). Што се значења тиче, смисао „међа, граница" врло лако прелази у смисао „земљиште, двориште" и сл., за шта упор. *sinor* = а) „међа атарска", б) „сам атар" (в. код мене, Нгр. и срргр. поз., s. v.), затим ист. срб. *metó*, *mitó* „сеоски атар" (ibid.) према Вуковом *mȅteh* „граница"; даље с.-х. *ȍgrada* и руско *огород*; албанско *gardh* „плот" и нем. *Garten* „врт"; напослетку и слов. *ńiva*, које је Вајан недавно довео у везу са *iva*, *ivica* (RES XXII, 191—193). Имали бисмо, дакле, овде укрштање *perior*×*perivol-*, са секундарним *-h-* развијеним као „хиперурбанизам" (за ово последње Vasm., s. v. perivolj).

sȉguran adj., Косово (Елез. II, 222), а тако и у књижевном језику (Р—К) и у Приморју (Вук). Вук вели да је реч *sȉguran* у употреби углавном у Приморју, а тако и *sigúrati* „спремати" (s. v. v.), тако да би се сводила непосредно на млет. *şeguràr* (= тал. *sigurare*). Али је *sȉguran*, vb. *osigùrati* врло уобичајено и у Београду, а осим тога се налази и у источној Србији *siguram se, sigurâu se* 3 pl. (СДЗ I, 132 и регистар). Због тога се мора претпоставити да реч није дошла само непосредно из талијанског, него такође и посредством новогрчког језика, јер у њему постоји млетачка позајмица σιγοῦρος adj., σιγουράρω vb.

skama f. „врста ковачке клупице", Крушевац (СЕЗ XLII, 210). Очигледно је у вези са *skamija* итд. „клупа", које се изводи од σκαμνί(ον) (в. Vasm., s. v. skamija); мада облик није јасан. Можда је женски род настао према *klúpa*, *stòlica* и сл. У сваком случају, позајмица је грчка, јер се *skama* не може свести ни на тал. *scagno* нити на рум. *scamn.*

stràtor m. „биљка amaranthus peniculatus“, *tràtor* „id.“ (Вук), *strátor* „id.“ Пирот (СДЗ I, 357), *strator* „цвеће црвене боје, петлова креста“, Бољевац (СЕЗ XIV, 41), „неко баштенско цвеће“, Тимочка Крајина (ЗТК IV, 78), *strtorak* „врста цвећа“, Левач и Темнић (СЕЗ XXXII, 20). — Заједно са буг. *strátur*, *slátur* итд. и словенач. *trátor*, од н. грч. народског σταθώρι (-θούρι,-θόρι(ον), како показује Р. Бернар (RES XXIII, 162—163). Појава *-r-* иза *st-* је секундарна (l. c.).

stùhāć m. „некакав дух као вила или ђаво“, Херцеговина (Вук), *zdùhāč* „видовит човек; бесан во“, Црна Гора, *zdūha* „id.“ (све код Вука), *zduhač* „неки вампир“, Ријечка Нахија у Ц. Г. (СЕЗ XV, 700), „видовит човек или животиња“, Кучи у Ц. Г. (СЕЗ XLVIII, 277—279), *zduvač* „видовит ловац; омађијано говече“, Колашин у Ц. Г. (М. Влаховић, Лов у Колашину, пос. изд. Етн. муз., Београд 1933, стр. 8, 53), *stuvać*, *stuva* „змај и сл.“, Херцеговина и област између Дрине и мора; у Србији реч има само фигуративно погрдно значење (С. Тројановић, СЕЗ XVII, 159—161), *zdùhļiv* adj. „пргав, махнит“, Херцеговина (А), *stuvļiv* „видовит“, Херцеговина (СЕЗ XII, 179), *stùha* „вештица“ или сл., Херцеговина (А), *stua* „блесава жена“, Шумадија (А). — Како је показао Н. Јокл, српскохрватска реч се изводи од στοιχεῖον; али из географских и гласовних разлога (*zd-*!) не непосредно, него посредством албанског гег. *stuhī* („олуја“), *stihī* „утвара“ итд. (Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen, Berlin-Leipzig 1923, стр. 81—86). Упор. како Скок модификује морфолошку и фонетску анализу Јоклову, прихватајући основну поставку (Барићев Архив I, 222). Веза са *duchъ*, *duchati* је, дабоме, секундарна, по народној етимологији. — Непосредно из грчког је, разуме се, ст. срп. *stihija* (Vasm., s. v.) и македонско *стија*, *стихија* (в. Тах.).

suntulija f. „провалија, амбис“, Морача у Црној Гори (А). Реч је очигледно идентична са макед. *sindilija* „id.“, које се изводи од συντέλεια (в. Тах., s. v.). Али се с.-х. *nt* за н. грч. ντ (тј. *-nd-*) не може разумети као гласовна замена, већ је у питању контаминација са индигеним слов. *sunǫti* > *súnuti*, од којег, уосталом, имамо и макед. *sunatica* „земља која клизи, раседа се“ (Макед. јазик II, 47). Завршетак *-ulija* м. *-ilija* такође није гласовно добивен, него измењен путем укрштања с каквом ономатопејом; упор. алб. *sutullue* „срушити, оборити“ (Cor., 188), црногорско *suturīsāt* „сломити“ (СДЗ IX, 549).

trpan m. „врста српа“, на Косову у споменику из 1764 г. (Елез. II, 341). Елезовић указује на н. грч. δρεπάνι „id.“; али при непосредном зајмљењу из новогрчког не би било јасно ни *t-* за δ- нити — како мислим другом приликом показати — *n* за ν(ι). Овде имамо грчку реч која је Србима дошла преко турског *tεrpan* „id.“, узајмљеног из грчког δρεπάνι, δερπάνι = δρέπανον (в. Мајера, Ngr. St. II, 93).

vlka f. „суд за мерење жита од 20 ока“, Бачка (Вук); и по мојем бележењу у Бачкој *vlka* „id.“ (напр. у говору села Силбаша и Господинаца). — Фазмер је ст. сл. *vika* извео од грч. βύκα (Греко-слав. этюды, II, Изв. отдѣл. рус. яз. и слов. XII, s. v. **викия**); ја бих — упркос географији — извео и српскохрватску реч из истог извора; а што и у мађарском језику налазимо *vika*, то само значи да је грчка реч ушла и у мађарски језик, свакако српским посредством.

IVAN POPOVIĆ

MOTS GRECS EN SERBO-CROATE MODERNE

(r é s u m é)

L'article représente un complément du glossaire étymologique publié par le même auteur dans le IIe tome de cette revue (pp. 199—237).

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV
Institut d'Études byzantines, № 3.

ИВАН ПОПОВИЋ

ГРЧКО-СРПСКЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ СТУДИЈЕ III

— Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику —

1. У лингвистичкој литератури је досад довољно писано о византиским и новогрчким позајмицама у српскохрватском језику[1], тако да сматрам да је сазрело време за претрес хронологије тих позајмица.

Нажалост, испитивање ове хронологије је врло мучан посао, који нам је, срећом, јако олакшан Фазмеровим анализама појединих гласовних и морфолошких појава ових позајмица, анализама где је овај научник подвргао оштрој и прецизној критици све иоле важније појаве[2]. Истина, у много случајева изгледало би да нам је средњевековна старина извесних речи обезбеђена већ самим тим што су оне сачуване у старосрпским текстовима, које је Фазмер у овом правцу детаљно и систематски обрадио. Међутим, иако су такве књишке речи улазиле у народни језик, ипак сама чињеница да се нека реч јавља у старим текстовима — још не мора значити да је она постојала и у српским средњевековним народним дијалектима.

Грчки језик је у Средњем веку у културном животу Срба заузимао отприлике оно место које данас заузима француски језик, тојест то је био ондашњи језик цивилизације и културе. И као што данас има у књижевном српском језику или бар у усменом језику образованих људи обиље француских речи — потпуно туђих нашим народним говорима (упор. например *анса̑мбл*, *а̀мбле̄м*, *апропо̑*, *да́ма*, *еки̏па̄ж*, *жа̀бо̄*, *ко̀ље̄* < *collier*, *мани̏кӣр*, *ма̏ржа*, *мили̏је̄*, < *milieu*, *па̀нда̄н*, *пласи́рати*, *пре̏стӣж*, *ша̀нса*, *шансо́на*, *ша̏рм* итд.), тако је исто у Средњем веку било и морало бити књишких грчких речи које никад нису ушле у лексички фонд народних

[1] Литературу в. код M. Vasmera, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandl. der Preuss. Akad., Phil.-hist. Kl. 3, затим у различитим радовима П. Скока, а у најновије време у мојем етимолошком раду Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, Зборн. радова САН XXXVI / Визант. институт књ. 2, стр. 199—237.

[2] о. с., I део, стр. 1—7, 10—13 и 18—39.

дијалеката; упор.; **аиръ** „ваздух“ = ἀήρ, **архистратигъ** = ἀρχιστράτηγος, **ароматъ** = ἀρώματα pl., **авгѹстии** (епитет за краљицу) = αὐγουστή, **демонь**, **демонолить** = δαίμων, δαιμονόλιθος, **деспина** „госпођа“ = δέσποινα, **диадима** „круна“ = διάδημα, **дись** „Запад“ = δύσις, **доместикъ** (једна висока титула) = δομέστικος, **дѹка** = δούκας[1], и тако даље.

Према томе, дакле, ако желимо да уђемо у хронологију грчких речи, мораћемо тежиште ставити на речи народског карактера, мораћемо, то јест, напустити чисто филолошки метод и обратити се и лингвистичким средствима. Лингвистичка анализа је, пак, овде често немогућа, јер некада ни гласовни лик неке речи ни њено образовање итд. не одају време њеног уласка у српски језик; мада има и приличан број случајева у којима је таква анализа са већом или мањом прецизношћу — могућна. А пре но што се упустим у различите лингвистичке операције које ту хронологију треба да нам покажу, потсетићу на то да српско-грчки додир не мора почињати од првих српских писаних текстова (тј. од XII века), него захвата и ранија времена, теориски од доласка Срба на Балкан, када се зајмљење вршило усменим путем. Ја ћу, дакле, у основу ове своје студије ставити народни речнички материјал, и савремени и реконструисани стари, допуњавајући га подацима из нашег старог књижевног језика тамо где нам ови последњи могу помоћи.

Као што је познато, досад је већ са великим успехом испитана хронологија грчких елемената у једном другом балканском језику — арбанаском; Тумбово испитивање тих грчких позајмица[2] дало је сјајне резултате. Међутим у случају словенских језика, па дакле и српског, јављају се много веће тешкоће. Да би се извршила анализа позајмица из једног језика у неком другом, потребно је да бар један од њих — или језик-давалац или језик-прималац — касније еволуира, тако да се хронологија на основу тих разлика може лако утврдити. Данас знамо, например, да у арбанаским речима грчког порекла у случају дубоке старине за β стоји *b*, а у новијим епохама *v*[3]. Нажалост, кад су у питању грчке позајмице у српском језику (а то важи и за бугарски итд.), онда тако јасних симптома имамо много мање. Ако апстрахујемо оне малобројне грчке позајмице у српском језику које су још ако не прасловенске („urslavisch“) а оно бар општесловенске („gemeinslavisch“), и које су ушле још у античко време у словенске језике (упор. ниже, § 21), — онда нам остаје балкански

---

[1] Уколико не назначим друкчије, лексички материјал из старосрпског језика наводим према поменутом Фазмеровом делу (s. v. v.), а савремени материјал или са истог извора или из свога рада „Нгр. и сргр. позајм.“ (s. v. v.).

[2] A. Thumb, Altgriechische Elemente des Albanesischen, Indogermanische Forschungen XXVI, 1—20.

[3] Thumb, o. c., 12.

материјал, који пружа врло мало критерија за оцењивање преслојавања у балканским епохама српског језика, то јест баш у оно време кад су нам улазиле византиске и новогрчке позајмице. А ево зашто. Преживевши низ промена у старој постојбини и непосредно после покрета у нову домовину, словенски језици су затим постали дубоко конзервативни, тако да се у историско време у њима догађа врло мало гласовних и других промена. Па чак и кад таквих промена има, утицај система нам често онемогућава рад, јер руши оно што је еволуција створила. Тако, например, у речима *âнђео* (gen. *âнђела*), *ђäвō* (*ђäвола*) = ἄγγελος, διάβολος наместо грчкога -λ- стоји у номинативу *-о*; међутим иако знамо да је *-л* прешло у *-о* вероватно у XIV веку*, из тога не бисмо смели (да немамо других доказа) закључивати да су те грчке речи ушле у српски језик пре XIV века, пошто је по односу *во—вола* итд. и **анђел—анђела* могло бити измењено. И тако даље.

С друге стране стоји сам грчки језик, који је такође све важније гласовне промене које су му дале „новогрчки" лик насупрот античкоме — преживео давно пре византиске епохе, још крајем Старог века. И промена β, δ, γ од *b*, *d*, *g* до *ƀ*, *đ*, *g̮*, и промена φ, ϑ, χ од *ph*, *th*, *kh* до *f*, *þ*, *ch*, и углавном соноризација ντ, ντ, μπ у *ng*, *nd*, *mb* и итацизам ($\eta > i$) и еволуција -ιος, -ιον > -ις, -ι(ν) итд. — све су то процеси извршени много пре српско-грчког балканског контакта[1]. Затим је у еволуцији настала извесна, да тако кажем, пауза, и она је трајала све до најновијег времена, када су у новогрчким дијалектима настале разноврсне промене, које међутим већ више нису могле захватити српске позајмице из грчког језика (или су их захватиле у незнатној мери; упор. § 20).

Па ипак у српском лексичком материјалу византиског и новогрчког порекла има и грађе која нам може пружити хронолошке податке. Само је увек потребно водити рачуна о разним путевима којима су те речи могле к нама долазити: некипут су грчке речи улазиле у стари српски књижевни језик (или у писани језик цркве из времена турске окупације), па се у књ. језику задржале до данас — дакле као књишке речи, у другим случајевима су прешле такве првобитно књишке речи у народне говоре итд[2]; трећи пут је посредовао цинцарски елеменат итд. Поред тога, нарочито не треба губити из вида да је било поднављања, то јест уласка једне исте речи у више махова: некипут њен друк-

---

* Тај се датум добива приближно не само из примера у споменицима већ и из теорије развитка српских дијалеката.

[1] В. K. Brugmann — A. Thumb, Griechische Grammatik⁴ (München 1913), passim; A. Meillet, Aperçu d'une histoire de la Langue grecque⁴ (Paris 1935), IIIe partie, стр. 241 и даље; затим разне приручнике који третирају грчки језик византиске епохе.

[2] В. о томе код мене, Нгр. и сргр. поз., I део, стр. 199—202.

чији лик то и сам показује; другипут се то не може утврдити*. Зато се морамо обратити појединачним цртама, користећи понаособ све оно што нам у хронолошкој анализи може помоћи.

2. Прелазим, дакле, на лингвистичку анализу.

Разуме се да ће најстарије бити оне грчке позајмице у нашем језику (оне пребалканске одавде изузимам) за које можемо показати да су ушле у њега у време кад су још постојале неке појаве које је српски језик наследио из прасловенске епохе и за извесно време још сачувао током свог живота на Балкану.

Ту у првом реду долазе, наравно, назализација, процес т. зв. метатезе ликвида и развитак полугласника, па ћу ја са њима и почети.

Као што истиче и Фазмер, мало је примера у којима за грчку групу вокал + назални сугласник пред сугласником (ον, αμ итд.) налазимо срп. назале * ѧ, * ѫ, resp. њихове данашње рефлексе *е*, *у*. Али таквих примера ипак има. Сигуран пример те врсте је ст. срп. **Фрѫгъ** „Франак", које се у споменицима јавља још од XIII века, и које се због својег *-г* не своди непосредно на ср. лат. *Francus*, него преко ср. гр. Φράγκος (тј. фонетски транскрибовано *frángos*), са исправним старосрпским * ѫ за туђе *an*, и затим са *у* за ѫ. Наставак овог средњевековног етника живи у данашњем топониму *Фрушка Гора*[1], за коју нас К. Јиречек обавештава да је у XII веку постала боравиште талијанских Франака после разорења Милана 1162 године[2]. Реч је, како се види, очувана у народној употреби до данас; али упркос дубокој старини иницијално *ф-* се није развило нормално (упор. ниже, § 5), што се очигледно има објаснити очуваном књишком традицијом и утицајима из фрушкогорских манастира. Али и савремени топоним се своди на *Фруг* позајмљено из грчког, како показује придев *фрушка*; од романскога облика би се очекивало једино **фручка*, чега уствари нема.

Још једна грчка позајмица садржи ѫ за -ουμ-, -υμ-. То је савремено српско *шӯпа̄н* „бубањ", *шӯпанција* „добошар" (у источној Србији),које се изводи од τύμπανον, управо од новијег τούμπανον. Ја сам српско *шӯпан* упоредио са макед. облицима *шо̄пан*, *ша̄пан*, и извео закључак да одавде имамо нормалан гласовни развитак, уз резерву да је грчко *-(m) b-* замењено са *-(m) p-* под утицајем разних ономатопејских израза као *шӯпкаши* и сл.[3] Сада сматрам

* Врло је тешко, практички најчешће немогуће, утврдити случајеве где је цинцарски служио као посредник. Због тога овај принципски случај морамо, нажалост, третирати као непосредне позајмице, што ипак у културноисториском погледу није нарочито погрешно.

[1] Vasmer, Die griech. Lehnw., s. v. и стр. 20.

[2] K. Jireček, Geschichte der Serben I, 191.

[3] Нгр. и сргр. поз., s. v.

да је та резерва сувишна, зато што и у старословенским (дакле старомакедонским) текстовима налазимо облик **тѫпанъ**[1], са правилним **ѫ** за ουμ. Штавише, у старословенском налазимо и пример **кѫпона** за ср. гр. χαμπάνα (од. ром.)[2], где такође за ср. грч. -μπ- стоји * *-mp-*, а не *-mb-*. Ово нам показује да је -μπ- у то време кад су те позајмице ушле у јужнословенске језике — ако не још гласило заиста *-mp-*, а оно бар на словенско уво остављало акустички утисак *-mp-* или *-mbᵖ-* или сл. Према томе, дакле, савремено срп. *шупан*, макед. *шопан*, *шапан* претставља врло стару византиску позајмицу развијену сасвим правилно по гласовним законима. Што се тиче ст. срп. облика **тѵмпань, тимьпань, тѵмпань**, они претстављају враћање на грчке облике и, разуме се, књишког су карактера, па нису могли спречити онај нормални развитак у народном језику.

Мање су сигурни примери са срп. * **ѧ** за грчку групу вок. + назал. сугл. На првом месту, сонатни *п*, *т* уопште у позајмицама играју врло сложену улогу[3]; а, осим тога, ни примери који нам стоје на расположењу нису етимолошки беспрекорни. Један такав пример би био можда ст. срп. облик **цѧгарь** „обућар" (XIII в.), који се изводи од ср. грч. τσαγγάρις, τζαγγάρις. Сумњу у нормалан развитак групе αν > * **ѧ** побуђује чињеница да налазимо, опет у XIII веку, и касније, и облик **цьнгарь** (упор. § 4), а такође и то што за αν иначе не стоји **ѧ**, него **ѫ**, тамо где су прилике поуздане (упор. напред Φράγκος > * **Фрѫгь**).

Други такав пример би могао бити и ст. срп. облик **сєптєврь** и **сєктєврь** за σεπτέμβρι(ος), и друга имена месеци која садрже *-br-*[4]. Али је у оваквим случајевима -μ-, поред тога што је могло испасти на исти начин као и -ν- у **цѧгарь**, могло бити елиминисано и наслањањем по народној етимологији на *октобар*, где *-м-* није изворно; а да је таквог мешања са *октобар* заиста било и иначе, показује горе наведена варијанта **сєктєврь** својим *-к-*.

Иначе налазимо чак и у доста старим позајмицама очувану групу вок. + назал. сугл.: *анђео* = ἄγγελος, *кòндӣр* = χροντῆρι итд., а то уопште важи и за старосрпски материјал: **аггєль** (код св. Саве), **триандафиль** = τριαντάφυλλον (XIV—XV), и тако даље. То није

---

[1] Фасмеръ, Греко-славянскиіе этюды II. Извѣст. Отдѣл. рус. яз. и слов. Имп. акад. наукъ XII/2, стр. 203.

[2] Ibid.

[3] Упор. М. Будимира у његовом реферату на Лингв. конгресу у Фиренци, рад ми је, нажалост, остао неприступачан. — Уосталом, ст. срп. **Костадинь** | **Констандинь** (XIV в.) = Κωνσταντῖνος и сл. (Фазмер, Die griech. Lehnw., 29—30).

[4] Упор. Фазмера, Die griech. Lehnw., 20.

никакво чудо, јер се ово последње налази увелико већ и у старословенским текстовима. У старословенском налазимо, што је разумљиво, више примера за ѫ него у старосрпском: упор., осим **тѫпанъ** и **кѫпона**, још: **дрѫгарь** = δρουγγάρις, **полѫга** = παλάγκα, **свѫгарь** = σφουγγάρι(ον) и др., али већ и: **камъвана** = **кѫпона**, **ламъвада**, **сфоунъгато** итд.[1]

Као што се из овога види, мали је број грчких позајмица које су ушле у старосрпски језик у доба док је у њему још постојала словенска назализација (или је бар мали број очуван); али их ипак има неколико; примери **Фрѫгь** и савр. *тупан* су потпуно сигурни. Ако, пак, узмемо да су назали *ѫ, *ѧ већ замењени са ѹ, є у најстаријем српском споменику Мирослављевом јеванђељу (XII век)[2], онда примере **Фрѹгь** итд. морамо пласирати у прошлост прилично дубљу од XII века и писаних споменика[3].

3. Прелазим сада на јужнословенску метатезу ликвида. То је компликован процес, и он се вршио у етапама. У време доласка Јужних Словена на Балкан он још није био завршен. То показује и старословенски језик, где поред група **ра**, **ла** итд. за **ar*, **al* итд. (**врана**, **злато**; **врѣгъ**, **млѣко** итд.) налазимо још и очувано старије стање: **золъта**, **алъкати** || **лакати**, **ал'дии** || **ладии** и сл.[4]; а то се може пратитити и у словенским позајмицама у грчком[5] и арбанаском језику (али о томе другом приликом). Исто то важи и за наш језик: тако ром. позајмице са оваквом гласовном групом бивају данас у њему замењене са *ра*ˣ: уп. *Arbe* > *Раб* итд. Зато је разумљиво да „метатезу ликвида“ треба очекивати и у раним византиским позајмицама у српском језику. И стварно то и налазимо у малом броју случајева.

У старосрпском имамо добро потврђен облик **мраморь** (код Теодосија, Данила и др.), одакле данашње *мра̏мо̄р* и *бра̏мо̄р*, које се може извести од ср. (н.) грч. μάρμαρον без посредства лат. *marmor*, такође узајмљеног од грчког[6].

---

[1] Фазмер, Гр.-сл. II, 203.

[2] Ст. М. Кульбакин, Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу, пос. изд. СКА LII (1925), стр. 22—23 и 97.

[3] Као што је познато, постојање назалних вокала добро је документовано за све ј. слов. језике из првог времена њиховог балканског живота. Упор. наше *Неретва* од ром. *Narenta* итд.; затим за Словене у Грчкој в. Weigand, Balkan-Archiv IV, 1—45 и Фазмер, Die Slaven in Griechenland, Abhandl. der Preuss. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. Nr. 12 (Берлин 1941), стр. 272—275; за Словене у Румунији в. код мене у Јужносл. фил. XVIII, 328—333 (и наведену лит.); за Словене у Мађарској упор. O. Asbóth, Јагићев зборн., 235 и д.

[4] Кульбакин, Старословенска граматика (1930), 44—45.

[5] Материјал в. код Vasmera, Die Slaven in Griechenland, стр. 287—290 (нарочито 289).

[6] Упор. Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v.

Исто тако се и од ср. грч. μάρτι(ο)ς (упор. н. грч. μάρτης) јавило ст. срп. * *мраШь* „март месец". Истина, у ст. срп. текстовима немамо за то потврде, него налазимо само књишке (или позније) облике без метатезе: **мартии**, gen. **марта**; а од овог последњег типа је и савремено (код Вука и др.) *мӑрШ*. Али се облик * *мраШь* да̑ реконструисати према придеву *мраШӣњи* (тј. *mart-in-jь*) очуваном у нашим говорима (у истом значењу „мартовски"). У ист. Србији (у једној сватовској песми из Књажевца) налазимо тај придев:

Девóјко, штó си се очмáла;
Кáмо ти *мраШӣње* нóчи;
Кáмо ти петрóве жéг'е;
Штó ни си радéла?[1]
— — — — — — — —

Географија иде у прилог овом тумачењу — из грчког; гласовни разлози, уосталом, искључују могућност свођења на лат. *martius*, које је у Приморју, уосталом, дало само *мӑрач*, *мӑраџ* (упор. тал. *marzo*)[2].

У сваком случају, примери **мраморь** = *мрамор* и adj. *мраШињи* (= μαρμ-, μαρτ-) јасно упућују на епоху када је још постојала група * *ар*[ь] или сл. за позније *ра*, дакле на време знатно раније од првих наших писаних текстова (пре XII в.).

Иначе у ст. срп. споменицима по правилу налазимо **ар(ь)** за позније узајмљено грчко αρ, ορ итд. + сугл.: **арьхидиıакь** = ἀρχιδιάκος итд., где **ь** означава само графију, а никако старо, ранобалканско стање[4], што излази из чињенице да се врло често пише и **ар**, **ор** итд. без **ь**: **архимандрить** (поред **арьхи-**), **скорфиа** = σκορπίος итд. Уосталом и данас налазимо: *кàШарка* од κατάρτι(ον), *ӑрнӣсаШ* „отерати", од ἄρνησι(ς) итд., дакле са *ар* = αρ итд.

Као и у случају назала, тако и овде можемо утврдити да има примера који упућују на време пре почетака српске средње-

---

[1] Песму је забележио А. Белић (СДЗб. I, 658). — У књижевном језику би гласило: „Девојко, што си се успавала? / Где су ти [прошле] мартовске ноћи, / Где су ти [прошле] петровске [јулске] жеге? Шта си нам [за све то време] радила?...". — Како се види, јулским врућинама се контрапонирају зимске хладноће; а из метричких разлога су можда *јануар* и *фебруар* уступили место *марШу*.

[2] Упор. W. Meyer-Lübke, Romanisches etymol. Wörterbuch², s. v. martius; M. G. Bartoli, Das Dalmatische II, 253 и 295; В. Томановић, Јужносл. фил. XIV, 114; Б. Милетић, Срп. дијал. зб. IX, 369.

[3] В. Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v.

[4] Упор. Фазмера, Die griech. Lehnw., 20—21 и Zeitschr. f. slav. Phil. I, 156 и д.

вековне књижевности и формирања феудалних држава; али, као и тамо, тих примера је врло мало; сви остали случајеви су познији од њих.

4. Приближна старина се има очекивати и за случајеве у којима бисмо могли констатовати срп. *ь* (од *ь*, *ъ*) за грчко *i* (од ι, η, οι, ει, υ) или *ü*, *u* (од υ, οι). Прилике су међутим врло компликоване.

На првом се месту мора констатовати да се за грчко ι (тј. *i*) и у српском и у старословенском језику обично налази само **и**. Упор. срп. *аризујем* = **харизати** (χαρίζω), *àсӣида* = **аспида** (ἀσπίδα), *дӣнāр* = **динаръ** (δηνάριον) итд.; ст. сл. тако исто[1]. Такође и **оу**, **ꙋ** за грчко ου: *васӯљ* = **фасꙋль** (φασούλι(ον), *клùсура* = **клисꙋра** (κλεισούρα), *мỳсӣаћ* = pl. **мꙋстаке** (μουστάκι), *ћӣӣур* = **кипꙋрия** (κηπουρία), а тако и у ст. сл.[2]

Па ипак, има и случајева где за грчко *i* (*u*) стоји ст. срп. **ь** (> **а**, савр. срп. *а*). Ја ћу их овде продискутовати сваки понаособ, јер је то за моју сврху неопходно.

Најсигурнији, и то са два јера у исти мах, пример јесте по мојем мишљењу савремено *ӣàмјан*, *ӣàмљан*, *ӣàмњан* = ср. грч. ϑυμίαμα. У старосрпском језику имамо **тьминань**; **тьмıань**, **тамѣн**. Са српског гледишта је ирелевантно да ли је грчко υ у ϑυμίαμα имало изговор *ü*, *u*, које је прво дало **ъ*, па касније *ь*, или је већ гласило *i*, па то *i* прешло у *ь*. Главно је да је ст. срп. полугласник дошао да замени средњегрчки високи вокал (било *i* или *u*, *ü*). Истина, има етимолога који полугласник објашњавају контаминацијом грчке речи са индигеним придевом *ӣáман* (= прасл. *tьmьnъ*); али то, прво, мени због значења не изгледа вероватно, а осим тога је и непотребно. Јер и у старословенском језику се налази такође **тьмиıанъ**, са **ть**-, а поред тога има и староруско **тьмьıанъ**, које Фазмер с правом узима као првобитни облик[3]. Од грчкога *þümiama* морало се заиста добити слов. **tĭmĭįama* > **tьmьjama*, па даље дисимилацијом **tьmьjana*. Мушки род *tьmьjanъ* је затим добивен или наслањањем на корадикалну домаћу реч *dymъ* (**дымъ**) или можда *čadь*, или је још у грчком могуће претпоставити и једно *ϑυμιάμιον n., како узима Фазмер[4]. Како сведочи руски пример **тьмьıанъ**, стварно су документована оба полугласника, тојест један за υ (овде > *i*), а други за ι. Овај други је, разуме се, у старосрпском језику испао пре првих писаних

---

[1] В. Фазмера, Гр.-слав. II, s. **И**-.

[2] ibid.

[3] Греко-сл. II, s. v.

[4] l. c.

текстова, тако да се акценат пренео на следећи слог (тј. *tьmьjanь*) > *tьmjánь*; упор. *шàмјан* од *шамjа̏н*). Затим је дошло до вокализације првога јера, пошто је било у тзв. јаком положају. Уосталом, правилну вокализацију имамо и у савр. макед. *шемјан*[1] = ст. сл. **ѳѥмиꙗнъ** (са књишким ѳ-), док је према ст. сл. групи *-ij-* (за *-ьj-*) — данас и у македонском, као и у српском, остало само *-j-*. Што се тиче Вукове варијанте *шѝмјан*, она је, наравно, преузета из грчког или преправљена према грчкоме супстрату позније, свакако још у Средњем веку, како показује идентично ст. срп. **тимиꙗнь** (код Доментијана), **тимиꙗмь, димиꙗнь**, са чиме уп и савр. макед. *шимен*[2].

Ово је, дакле, пример где у грчкој речи имамо развијене полугласнике у оба положаја: у јаком (*ь > a*) и у слабом (*ь* испада).

Леп пример са срп. *ь* (> *a*) за грчко ι имали бисмо у срп. *па̏пар* „бибер", у ист. Србији *попе́р*, *по́пар*[3], затим *па̏прика*, косов *попри̏ка*[4], ист. срб. *попри́ка*[5], ако се сме сводити непосредно на грч. πιπέρι (ст. грч. πέπερι). Што се тиче полугласничког порекла српскога *a* (одакле у ист. Србији секундарно *o* услед лабијализације), он нам је посведочен црногорским *па̏па̑р*[6]. Међутим није искључено ни посредство латинскога *piper*, које је такође евентуално могло дати исти српски тип[7]. У сваком случају, врло је могуће, и чак вероватније, да је у Србији дакле на истоку наше језичке територије, реч узајмљена и непосредно од Византинаца, и то, као што се види, веома давно. Гласовни разлози се ни у ком случају не противе тумачењу непосредно од πιπέρι; ερ је и иначе у грчким позајмицама давало срп. *ьр* (> *ар*), за шта упор. у овом §, ниже. Нарочито је важно да *папар* значи културну биљку, као и *шамјан*, и као још неке друге грчке позајмице које иду у стари слој (упор. ниже, § 7). А познато нам је од Тумба да су и Арбанаси баш у најстаријем слоју грчких позајмица (још у античко време) примили велики број назива културних биљака[8], што је у вези са ширењем нарочито префињеније медитеранске кухиње међу ондашње балканске „варваре". Кад је то тако, онда је и *папар* зацело дошао ако не једино из средњегрчког језика, а оно свакако и из њега, приближно истовремено кад и из романског. Иначе се већ у ст. срп. налази и потпуно разумљив рецентнији облик **пиперь** (XIV, XV в.), од којег имамо и савремено ист.

---

[1] А. Таховски, Грчки зборови во македонскиот народен говор (Скопје 1951), s. v. тимен.

[2] Таховски, l. c.

[3] Белић, СДЗб. I, 79, 82.

[4] Гл. Елезовић, Речн. кос.-мет. дијал. II, 107

[5] Белић, СДЗб. I, 82

[6] Б. Милетић, СД Зб. IX, 228, 265, 266.

[7] Фасмер, Die griech. Lehnw., s. v. piper.

[8] Тумб, IF XXVI, 19.

срб. *пипе́р* (Тимок), исто онако као што имамо напоредо *та̀мјан* и *тѝмјан.* Зајмљење ове речи вршило се такође у више махова[1]. Облик *попе́р* је контаминација старијег и млађег облика.

Исти је случај и са народским облицима *Дмитар, Гмитар, Митар* од Δημήτριος, где је η под акцентом дало **и**, а неакцентовано *ь. Упор. ст. сл. **Дьмитръ** из истог извора, за које А. Вајан нарочито истиче ту двоструку замену[2].

Исти такав случај бисмо имали и у ст. срп. **снаксарь** „врста зборника светачких житија“ = συναξάρι(ο)ν; облик са **сн-** (напоредо са **син-**) јавља се у много примера у Хиландарском и Студеничком типику, дакле рано. Међутим Фазмер наслућује овде могућност неке аналогије или још пре секундарне редукције[3]; а осим тога је ово чисто црквени термин, непознат народном језику. Зато пример није нарочито поуздан; али ипак истичем да је чест, и то у XII—XIII веку, дакле у време првих споменика.

Скок би хтео и дубровачки назив рибе *по̀ла̄нда* = παλαμύδα извести непосредно из грчког језика[4]. Теориски је то могуће, таквих непосредних позајмица у нашем Приморју има (упор. ниже, § 18). Али их има, прво, мало; а, друго, ако се *по̀ла̄нда* не може сводити на тал. *palamida* (јер ово даје само *пала̀мида*), гласовно би могуће било изводити *поланда* и стародалматским посредством. Зато овај пример за грч. υ > **ь* не значи много.

Као што видимо, и овде, исто као и у случају назализације и метатезе ликвида (упор. напред, §§ 2, 3), имамо случајева где смо добили српски полугласник (*ь*) од грчког *i* (евентуално и *ӣ, и*). Али је и овде број примера мален. У сваком случају, речи са *i* > *ь* показују врло дубоку старину, јер иначе и у старосрпском и у старословенском језику грчко *i* остаје по правилу као **и**.[5]

У старосрпском језику поред овога налазимо и нешто друго: полугласник **ь** на месту других грчких вокала — онда кад су ти вокали у суседству соната: ἱερομόναχος > **юрьмонахь**, νομοκανών > **номоканьнь** и сл.[6] Овако добивен нови полугласник био је по својој гласовној вредности једнак са старим *ь*, јер се заменио

[1] Вршило се и у новије доба. Тако се у Црној Гори налази и облик *певе̏р* добивен посредством млетачког *pèvere* (Милетић, l. c.) и књ. срп. *бѝбер*, добивено преко турског *biber, büber* (Фазмер, о. с., 11); затим су грађени компромисни облици као *па̏вер* (Милетић) итд.

[2] A. Vaillant, Vieux bulgare et roman de Bulgarie (Bulletin linguistique XIV, Bucureşti 1946, стр. пос. от. 13—14).

[3] Die griech. Lehnw., 19—20.

[4] Naša pomorska i ribarska terminologija (Сплит 1933), 11.

[5] Напротив је у словенском материјалу новогрчкога језика (примљеном од Македонаца) сасвим обична појава да ь прелази у ι (и ъ у ου) — дакле је тај контакт, наравно, старији (уп. Фазмера, Die Slaven in Griechenland, стр. 278—282).

[6] Фазмер, Die Griech. Lehnw., 18—19.

касније, као и овај, са *a*. Упор. у XIV в. од ἡγούμενος ст. срп. **игѹмьнь** (пуно примера), што није пука графија, јер и данас налазимо *ѝгуман*, *јѐгуман* (поред **игѹмень** > *игумен*), *игумàнија* (поред *игуменија*, ст. срп. **игѹмениıа**). Исти је случај и са српским *кàлуђар* (поред *кàлуђер*) од καλόγερος, где нам се *-ар* од **-ьрь** потврђује старохрватским *koludar*, *kaludrica*. У овом последњем случају на старину указује и чињеница да је овај грчки црквени термин био у употреби и код наших католика, да је, дакле, ушао у наш језик у дубокој прошлости (уп. § 18), у време византиских мисија по Приморју и хрватским земљама, пре него што је, бар у значењу калуђерице, тамо завладао романски термин *дӯвна* (= *domina*).

Сличан је случај очигледно и са савременим поморским термином *сидро*, који се изводи од ср. грч. σίδερο(ν) (< σίδηρος) „гвожђе", pl. σίδερα „ланац" (упор. и н. грч. σίδερα)[1]. У романским језицима термин није потврђен, тако да он претставља један од ретких поморских термина који су нам дошли непосредно од Византинаца док су још њихови поморци пловили Јадраном; да је позајмица новија, из Новог века, то искључује и чињеница што Србима у ужем смислу и Македонцима — није позната[2]. Новостворени полугласник **ь* (**сидьро*) био је овде у т. зв. слабом положају, те није прешао у *a* него је испао, што нимало не смета овој комбинацији.

Исто имамо и у *коситар* (gen. *-тра*), које се јавља напоредо са *кòситер*, од κασσίτερος. И *коситар* (< *коситьрь*) садржи овакво **ь* за грч. ε; наслањања на раширени суфикс *-ар* (gen. *-ара*) овде није било, тако да нам је срећом и овај пример сачуван. О томе да је у наш језик ушао давно, сведочи, уосталом, и наше *ко-* за грчко κα- (в. § 6).

Тај наставак *-ар* (< *-ьрь*) налазимо, напослетку, и у *папар*, уколико се стварно изводи непосредно од πιπέρι; а ја мислим да се изводи (упор. напред у овом истом одељку).

За све ове примере који показују *ь* у грчким позајмицама можемо рећи да претстављају случајеве велике старине.

Нарочито су стари примери *тàмјан* = **тьмиıань** и *пàпар*, а можда и **сиаксарь**, ако се сме гласовно нормално сводити на συναξάρι(ον). Они потичу из оног времена кад у старосрпском језику још није било високих кратких вокала **и**, **ѹ** (*ĭ*, *ŭ*), што је, како знамо, прасловенско наслеђе. Можемо их, дакле, ставити теориски у време између досељења и отприлике XI века.

---

[1] Упор. Фазмера, Die griech. Lehnw., 18—19.

[2] Само у јужномакедонским говорима налазимо данас сасвим рецентно *шидеро n.*; али оно није ни у каквој вези с поморском терминологијом, већ значи само „гвожђе, пегла" (Таховски, Грч. зб. во мак. н. г., s. v.).

Млађи могу бити неки од примера где се јавља секундарно *ь* за грчке средње вокале. То видимо из примера *сӣдро* < **сидьро*, *игуман* < **игѹмьнь**, *калуђар* < * *калуђьрь*, *косиӣар* < **косиӣьрь*, где у истим речима већ налазимо *и* и *у* (тј. *i*, *u*) — које није више прелазило у *ь* (*ъ*). Али иако су несумњиво млађи од оних првих, ипак падају неоспорно у Средњи век, и то у прву половину историске епохе (тј. негде у средину између XII века и турске окупације), због тога што се у првим нашим споменицима полугласник **ь** још чувао без замене[1], а тек се отприлике у XIII веку почео замењивати са *a*, *e* (тј. *e*^{a})[2] (сем оних дијалеката који га и данас чувају, наравно).

Пре него што закључим овај одељак, морам истаћи да у ову последњу групу не долазе примери као *ӣр̥ӣеза* за τραπέζα (τράπεζα), тојест они где се редукцијом вокала примљеног из грчког — добило вокално *р̥* (упор. и *цр̥га* < τσέργα, *ӣр̥ћија* < προικίο(ν) итд.). Ови примери могу бити и сасвим нови, како показује *цр̥га*, које је дошло грчким посредством из т у р с к о г језика. Само тамо где је *р* (*н*, *м*) сугласничког карактера — може се говорити о средњевековном процесу, јер је само тамо могло доћи до развитка с т в а р н о г (и писмено документованог) полугласника.

5. Прелазим сада даље.

Знатну старину, без икакве сумње Средњи век, показују оне грчке речи у српском језику у којима за φ стоји *ӣ*, а не *в* (уколико су књишке, онда може бити и графички сачувано *ф*). Како се види у примерима које наводи Фазмер[3] у старосрпским текстовима за грчко φ стоји или књишко **ф** или народско **п**, али никада (сем једног отступања, упор. ниже) — **в**. Упореди: **штипань** = Στέφανος; **пелонь** (поред **фелонь**) = φαιλόνι(ον), φαινόλης, **перварь**, **прьварь** (поред **февр**)= φεβρουάρι(ο)ς, **пиникь** (поред **финикь**) = φοίνιξ, *Еӣраӣ* = Εὐφράτης, **пилѹсопь** (поред **философь**), **трапь** „гроб" = τράφος, **паносъ** (поред **фань фаносъ**), = φανός, **дапиновь** (XIV в). adj. (поред **дафиновь** од **дафна**) = δάφνη, *Триӣун* (XIII в.) = Τρύφων[4]; на такву старину, према томе, упућују и савремени облици *Пӥлиӣ*, у Лици (поред рецентнијега *Вӥлиӣ* и књишкога *Фӥлиӣ*) = — Φίλιππος, *Сӣјеӣан* (у нар. песмама, као име владара: *Шћеӣан*), *Триӣун* (напр. данас у Котору)*, католичко *Јѐсиӣ* = Ἰωσήφ (*Josef*

---

[1] В. Куљбакина, Палеогр. и јез. испит. о Миросл. јев., 101—102.

[2] Примере в. у књизи Љ. С т о ј а н о в и ћ а, Старе српске повеље и писма (Београд 1929), passim.

[3] Die griech. Lehnw., 26.

[4] Тако и у Мир. јеванђ., в. Куљбакина, стр. 103.

* По мојем сазнању.

итд., са -*е*-, дошло је са запада), *нāфора* (код Вука) = ἀναφορά (ст. срп. само књишки **анафора**), *пāнос*, у Хрватској (на старину упућује и географија; уп. § 18) = φανός, *трāп* = τράφος, *пàсуљ* (ст. срп. само **фасѹль**) = φασούλι(ον), а можда и косовско *цāпат* „црћи", од ψοφῶ[1]; само је ово последње експресивна реч, која је могла изменити *ф* (или **в*) < φ наслањањем на *крèпати* „id." = *crepare*, тако да није сигурна у овим операцијама[2]. Како смо већ видели, књишким се утицајем очувало *ф*- и у несумњиво врло старој позајмици *Фруг*- „Франак" (упор. напред, § 2); да је развитак текао нормално, очекивали бисмо обавезно *п*- за φ-.

Немам потребе нарочито наглашавати старину замене туђега *f* словенским *p*: то је и старословенска појава[3] и иначе својствена старијим слојевима свих словенских језика[4].

Једино отступање у старом српском језику претстављала би замена φ са **в** у групи σφ > **св** (никад **сп**!): **свигьмень**, **свимень** (XIV в.) = (Ε)σφιγμένου; али и старословенски језик, који иначе никако не зна за φ > **в** (сем једног јединог примера)[5], има за групу σφ редовно **св** (наравно, поред **сф**): **власвимиѣ**, **власвимисати** = βλασφημία, **свѫгарь** = σφουγγάρι(ον)[6]. То има свог разлога; али то нема за ову моју сврху даљег значаја, тако да не мислим овде улазити у анализу те појаве. Главно је да у старосрпском језику иначе по правилу стоји **п** за φ.

Промена φ > *п* значи, дакле, дубоку старину; али, како се види, не онолико дубоку колико појава **ь**; **ѫ**, **ѧ** и **ра** (за αρ). Према томе, иако су и примери са φ > *п* могли настати у врло дубокој прошлости, знатно пре првих српских писаних текстова, — ипак нам они не могу гарантовати онако далеку прошлост као раније поменуте појаве, јер је процес у овом случају трајао и у прво историско време (са српског гледишта), кроз целу старосрпску књижевност. За понеки од примера можемо и поуздано рећи да, иако пада у Средњи век, ипак није много старији од писаних споменика: тако **первърь** „фебруар" због групе -**ер**- (а не *-**рѣ**-), *Трипун* због очуваног -ων (тј. без преласка у *-**ѫ**), **пиникь** због **и** = ι и сл., иако је овде могло бити и реакције, преправљања, под утицајем грчких правописних образаца и нашег система.

---

[1] В. код мене, Нгр. и сргр. поз., s. v.

[2] Приморско *cîpal*, *ćîfal* (име рибе) очигледно, већ и због иницијалног *c*- (|| *ć*-), о чему упор. § 11. не изводи се непосредно од κέφαλος, него преко лат. *cephalus*, resp. тал. *cefalo* (упор. литературу о овој речи код Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v.).

[3] В. Фазмер, Гр.-слав. II, 204—205, A. Vaillant, Manuel du Vieux Slave, 75.

[4] A. Frinta, Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky „v" ve slovanštině..., Rozpravy Čes. Akad., Tř. III, Čislo 42, passim.

[5] A. Vaillant, Grammaire comparée des Langues slaves I (Paris—Lyon 1950), 27

[6] Куљбакин, Ст. сл. грам., 67; Vaillant, Man. du V. sl. 75; Фазмер, Гр.-сл. II, 203.

Што се тиче нових позајмица, у њима за φ стоји српско *в* (поред *ф*, наравно): *васуљ*, *васуљица* (поред старијег *пасуљ*), *велија* „кришка" (врло раширена реч) = н. грч. φελλί, *вурња*, *вуруна* (поред *фурња*, *фурма* итд.) = φούρνα, φουρνιά, *давина* (ст. срп. дапин-), *изогравено* „украшено" = ζωγραφίζω, *јевтин* (поред *јефтин*) = εὐθηνός (тј. *efþinós*), *навора* (поред старијег *напора*) = ἀναφορά, *ровит*, *ровитано јаје*: αὐγά ρουφητά, *Стеван* (старије *Стјепан*), *трандовиље* = τραντάφυλλο(ν); тако и *цивун* = σίφων, али помешано с индигеним *цев*.

Приближна хронологија промене φ > *в* може се одредити на овај начин. С једне стране, она у нашој средњевековној књижевности није документована (осим у случају групе σφ > св). С друге стране, у млетачким и турским позајмицама у српском језику, које почињу улазити почетком Новога века, *f* прелази у *в*, никад у *п*. Например у црногорском црмничком говору то имамо врло доследно: а) талијанске позајм.: *бативорга* = млет. *batifògo*, *виурин* = млет. *fiorin*, *Францез* = млет. *Franceze*, *вркадела* = млет. *forcadela*, *вурминада* = млет. *fulminada*, *гаро[в]ан* = *garòfano*, *деверенца* = *differenza*; б) турске позајм.: *вишек* = *fišeq*, *евендија* = *efendi*, *совра* = *sofra* итд. Напротив, у истом говору у старијим, балканскороманским, и у грчким позајмицама налази се *п* за *f* (напр. *напора*)[1]. То исто важи свакако и за већину других наших говора; само ствар још није систематски сређена. Једино неки локални босански говори малог пространства (а то је територија која овде слабо долази у обзир) наставили су, из разлога данас још непознатих, да туђе (и секундарно домаће) *ф* замењују са *п*[2].

У XVII веку већ имамо свакако забележено евтино (Црнојевићи) за н. грч. *efþinós*; али је terminus ante quem non зацело и дубље у прошлости.

У сваком случају, може се рећи да грчке позајмице са φ > *п* припадају епоси Средњег века, иако могу бити и прилично позне — до његовог краја —, док оне са φ > *в* иду у Нови век, у време фанариотских утицаја. Али се и до данас, као што видимо, сачувало доста примера са *п* за φ који су ушли у народне говоре још у Средњем веку (упор. напред *панос*, *пасуљ*, *Јосип*, *Стјепан* итд.).

6. Можда још дубљу старину него промена φ > *п* — иако не толику као у случају очуваног полугласника, назализације и прелаза **ar* > *ра* — обезбеђује нам промена грчкога α у *о* у оним случајевима кад је српском уву то α изгледало кратко[3].

---

[1] Б. Милетић, Црмнички говор, СДЗб IX, 359—362.

[2] M. Rešetar, Der štokavische Dialekt, Schriften der Balkankommission (Wien 1900), 116.

[3] О слов. *ŏ* за индоевр. *ă*, *ŏ*, *ə* уопште в. A. Meillet, Le slave commun² (Paris 1934), 51—53; P. Kretschmer, Die slavische Vertretung von indogerman. *o*, Јагићев Archiv XXVII, 228—240.

Зато у низу примера имамо за *α* српско *о*. О замени туђега *а* словенским *о* уопште је доста писано; али је остало још да се одреде услови под којима се та промена вршила. М. Џ. Бартоли, например, у своме класичном раду о томе и сличним питањима[1] долази до закључка да је слов. *ŏ* постало од „арискo-европског" *ă* и *ŏ* и од ненаглашеног романског, грчког и германског *ā*[2]. Што се тиче српског *о* (*ŏ*) за грчко *α*, и Фазмер овако вели: „Das griech. *α* wird in den meisten Entlehnungen durch skr. *a* wiedergegeben. Nur in einer kleinen Anzahl von Fällen findet sich dafür skr. *o*", па затим додаје: „Anscheinend handelt es sich dabei um ältere Entlehnungen, in denen ursprünglich unbetontes* griech. *α* durch skr. *o* wiedergegeben wurde, weil seine kurze Aussprache es von dem früher langen skr. *a* unterschied"[3]. Међутим он допушта и промену наглашенога *α* у срп. *о*[4], а то заиста и налазимо у једној старој позајмици: ст. срп. **стовна** (XVI в.), данашње *сто̏мна, сто̏вна* од στάμνα, где акценат на првом слогу не долази у сумњу. Ја више примера нисам могао наћи; али их је у старословенском језику било: **дрокъ** < δράχος, **плока** < πλάκα итд.[5]. То није чудо, јер се може утврдити да је баш у доба почетка првих словенских писаних споменика процес прелаза *ă* у *ŏ* био у дејству, и то без обзира на место акцента[6]. Зато смо у пребалканској епоси могли добити општеслов. *komŏra* (> срп. *ко̀мора*) од превизант. καμάρα[7].

Иначе се може рећи да, осим у овом примеру, за балканску епоху српског језика важи правило да се промена *α* > *о* врши заиста само изван акцента, и то у једном одређеном броју случајева. Бар у савременом српском народном језику налазимо ове примере за то: *Јеро̀сим* = Γεράσιμος, *комӣла̄вка*, у Босни (први пример у XVIII в.) = καμηλαύκιον, *ковад* у XV в. (поред *ка̏ва̄д*) „врста одела" = καβάδης итд., *ко̀сите̄р*, *косита̄р* = κασσίτερος, *котоба́нити се* „бити уображен" (од ст. срп. **котопанъ**): κατεπάνος, ист. срб. *ма́ностӣр* = ср. грч. μαναστήρι(ον), н. грч. μαναστήρι (Вуков облик *мо̏настӣр* може бити од књишког μοναστήριον), *пи̏нокот* „пекарска даска" = πινακωτή, *пара̀сто̄с*, косов. *пара̏сто̄с* = ср. грч. παράστασι(ς), можда и *ко̀ма̄рда* (од XIV в.) у Дубр. „рибарска тезга, радња" ако се изводи од ср. грч. καμάρδα „врста шатора",

---

[1] M. G. Bartoli, Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche, Јагићев Зборник, 30—60.

[2] о. с., 56.

* Истичем ја.

[3] Die griech. Lehnw., 18.

[4] о. с., 3.

[5] Фазмер, Гр.-слав. II, 202.

[6] Упор. Кречмера, l. c.

[7] В. Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v.

и *йолӥнда* (риба) у Дубровнику и Боци, ако је непосредно узајмљено од ср. грч. (н. грч.) παλαμύδα (-ίδα); међутим *пойадија*, косов. *йойадӥја* ≠ н. грч. παπαδιά (упор. ст. срп. **попадиꙗ**) могло је добити *о* м. првога *а* наслањањем на старије *йой*, које није грчка позајмица[1]. Упор. и ст. срп. **голиꙗ** = γαλέα, **моистрь** = μαγίστρος, **платонь** = πλάτανος итд.

Несумњиво је пример *сшо̏мна* врло стар, због промене акцентованога *а* у *о*. Могуће је да спада у оне најстарије и доста ретке слојеве из времена првих додира Срба са Грцима. У сваком случају, ушао је у српски језик сигурно пре првих писаних споменика, дакле знатно пре XII века, то јест у оно доба кад су у старословенски језик улазиле ране византиске позајмице или, другим речима, убрзо после досељења Јужних Словена на Балкан. Чињеница да -αμ- није дало -**ѫ**- у овоме примеру иако је стар — објашњава се лако тиме што иза μ следује опет назални сонант: ν > *н*. Ја сматрам да је ово исти случај као у старинским облицима dat. pl. типа **дѹбров[ь]чамь[ь]** (< * *-amъ*), где је група *нм* спречила назализацију. Старина ове позајмице излази, поред тога, и отуд што је она уопште јако раширена у свим балканским језицима[2].

Знатне су старине и оне позајмице са α > *о* ван акцента; процес промене је очигледно ван акцента трајао дуже, можда до у историско време (тј. XII век и даље); али није испунио цео Средњи век, а до Новога века никако није допро. То, уосталом, излази и отуд што већ и у старословенском језику имамо пуно примера и за неакцентовано **о** од грч. α, а да о акцентованоме и не говоримо[3]. Не може бити сумње у то да међу тим многобројним примерима има и правих народских облика. То значи да примери са *а* > *о* ван акцента такође означавају прилично дубоку старину, иако не онолику као што је случај са *сшо̏мна* = στάμνα.

Иначе — чим је напустио процес α > *ȍ* под акцентом, наш језик је још у Средњем веку, зацело још пре првих писаних споменика, почео замењивати α са *а* (док је неакцентовано α још давало за известан период *о*): упор. ст. срп. **тьмиꙗнь, тамиꙗнь** = θυμίαμα, **тѹмпань, тимьпань, тѵмпань** = τύμπανον, **дафна, дафиновь, дапиновь** = δάφνη, **трапь** (XIV в.) = τράφος, ***сисамь** (**сисамово масло**; XIV—XV), **вапсати** (са дериватима) = βάπτω итд., **диꙗволь, ливада** = λιβάδι (-α), **магюрь** = μάγερος, **плака** = πλάκα итд., а о савременом српском језику и да не говоримо: *ша̏мјан* (од *шамја̑-н*) = θυμίαμα, *шра̏й* = τράφος, *ђа̏вō*, *ва̏йчем* = βάπτω; *а̏ро* = voc. χάρο, *дисӓзи* = δισάκκι, *ма̏ље* = μαλλιά pl.. *месаљ* = μεσάλι, *йра̏с* = πράσον, *ши̏гањ* (од *шига̏њ*) = τηγάνι(ον), итд., итд. Не треба, ипак, губити

[1] Упор. Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v. попадија.

[2] В. код мене, Нгр. и сргр. поз., s. v. стомна.

[3] В. код Фазмера, Гр.-слав. II, s. **а**- у глосару и passim.

из вида да је понегде књишки утицај, враћање на обрасце из грчких текстова, могао вратити *а* м. **о*; али се то никако не може узети за цело мноштво ових примера. Према томе, дакле, многи од њих већ иду у познији Средњи век, то јест вероватно у време почетка књижевног језика и феудалних српских држава.

Најзад, има још и у Средњем веку и примера са **а** за неакцентовано *α*: ***пасѹль** (упор. **фасѹль**); пример није потврђен у ст. срп. текстовима, али нам је обезбеђен савременим *пасуљ* < *пасуљ* = φασούλι(ον), где *п-* за φ- указује на Средњи век (упор. напред, § 5); **панось (фанось)** = φανός; **каньдило** (много примера) = κανδήλα итд. А поготову имамо *α* = *а* у рецентнијим позајмицама; ја нећу новодити све примере који се могу констатовати, већ само неколико њих из савременог језика ради илустрације: *ангарија* = ἀγγαρεία, *васуљ* = φασούλι, *залисим* „пропаднем итд." = ζαλίζω, *кдкало* = κόκκαλον, *мајстор* (упор. ст. срп. **маисторь**, поред **моисторь**) = н. грч. μαΐστορας, *паламида* „нека трава" = παλαμύδι, *парасина* „запуштен виноград" = aor. παρείασα (παρεάω), *паспаљ* = πασπάλι, *самар* = σα(γ)μάρι(ον), *скамија* = σκαμνία и сл.

За питање односа грч. *α* : срп. *о* ван акцента може се рећи уопште то: да су наравно оне са *о* = *α* старије, а оне са *а* = *α* — млађе, и да ове последње падају у време вероватно почевши нешто после првих писаних споменика (тј. после XII в.) па даље до најновијих времена.

Међутим су и оне са *α* = *о* улазиле у доста разна времена. Тако например неке од њих можемо по другим знацима (по другим гласовним особинама) ставити у ранију прошлост него друге. Тако је *коситар* > κασσίτερος ушло у време док је још постојао полугласник (упор. § 4); *пасуљ* = φασούλι(ον), *панос* (од *панос*) = φανός, упркос своме *а* за *α*, указују на приличну старину због *п* = φ итд.

У сваком случају, могу се учинити ове две констатације: 1) Промена *α* > *о* ван акцента (а поготову под акцентом) — сигуран је знак Средњег века, и то не позног Средњег века, а задире сигурно и у (са српског гледишта) преисториску балканску епоху. 2) У Новом веку промена *α* > *о* се не јавља ни ван акцента (а поготову не под акцентом), иако *α* > *а* може бити и знатно старије од турске епохе и падати, дакле, и у другу половину (или нешто и раније) нашег историског периода, тј. у време кулминације нашег средњевековног феудализма.

Пре него што закључим овај одељак, морам, коректности метода ради, поменути и то да је за нас ирелевантно је ли грчко *α* пореклом од *α* кратког или дугог*: у време балканских српско-грчких односа (а зацело и знатно раније) грчки вокали уопште су се сви квалитативно изједначили, на тај начин што су се дуги вокали

* Дуго од сажимања, наравно.

скратили[1]. Упор. о слов. *о* за дуго и кратко *α* већ поменуту студију Бартолијеву[2] и оно што говори Фазмер о тој супституцији[3].

7. По мојем мишљењу и појава *ѣ*-а у грчким позајмицама у српском језику има значаја при дискусији ове хронологије, пошто се у неким случајевима може поуздано доказати да је она гласовног карактера (док је у другима само графичка или аналошка). Такво поуздано утврђено *ѣ* указује такође на доста дубоку старину. Истина, ми данас још не можемо с поузданошћу рећи до којег се времена *ѣ* чувало у нашим индигеним речима; али је поуздано да у XII веку мешања *ѣ* са другим вокалима још није било, бар не у великим географским размерама[4], иако се оно, како изгледа, у разним говорима убрзо после тога већ почело замењивати. Приближно би се за ово последње могао узети као датум XIII век, иако, наравно, са пуно опрезности[5]. Тешкоћа баш и јесте у томе да се утврди у старим текстовима да ли је ѣ у њима још сачувало своју специфичну гласовну вредност. Али у неким случајевима грчких позајмица то нам потврђују савремени народни облици. Ја ћу узети да анализирам материјал који нам стоји на расположењу.

Како истиче Фазмер, питање је уопште врло тешко[6]. У неким се случајевима ст. срп. ѣ у грчким позајмицама може објаснити и просто неком аналогијом. Тако зацело у ст. срп. **прѣторь** = πραιτώριον, **прѣзвитерь** = πρεσβύτερος имамо морфолошку замену грчког πρε-, πραι- нашим суфиксом *прѣ-*[7], а како се то *прѣ-*, даље, са своје стране, у српским дијалектима меша са *при-* (које је такође старо!). могло се добити и *припсати* „добро стајати" (о оделу), у Крушевцу, praes. *прйпше* „изгледа", на Косову — од грч. πρέπω, можда уз сарадњу и грчког περι-[8]. У случајевима као *кòндијер* (поред *кòндӣр*) за κροντήρι(ον) и сл. имамо после са познатим специјалним развитком нашег завршетка: уп. домаће *пàстијер*: *пàстӣр* и сл. Тако и *пу̏тијер* (поред *пу̏тӣр*) за ποτήρι(ον), ст. срп. **потирь**. Па и данашње дијал. јекавкаско *пу̏ћерица* „врста суда", у Црној Гори, објашњава се секундарном појавом *ѣ*-а према

[1] О новогрчком квантитету код Тумба, Handbuch der neugriechischen Volkssprache² (Strassburg 1910), 25—26.

[2] l. c.

[3] Die griech. Lehnw., 18.

[4] В. Куљбакина, Палеогр. и јез. испитивања о Мир. јеванђ., 97—101, нарочито 100.

[5] За материјал упућујем на Љ. Стојановића, Ст. срп. повеље и писма.

[6] Die griech. Lehnw., 19.

[7] l. c.

[8] Слично је слов. **per* по грчкој нар. етимологији замењено са περι- у пелопонеском топониму Περιγάρδι — ако је то слов. **Pergordъ:* срп. *Преграда*, пољ. *Przegroda* и сл. (Фазмер, Die Slaven in Griechenland, 144).

основноме *йуШијер* (тј. ē: ĕ)[1], и не указује никако на ѣ које би се објашњавало каквим грчким вокалом.

Међутим има и случајева који јасно показују да је извесна грчка реч ушла у српски језик још у оно средњевековно време кад је у српском постојало ѣ као засебна фонема, дакле најдаље у рано историско време (тј. око XII—XIII в.). Имамо, наиме, ст. срп. **анатѣма** (XIII в.), **анаѳѣма** (у Хиланд. типику) — поред **анатема**, **анаѳема** (напр. код Теодосија) — за грчко *ἀνάθεμα*. Да, међутим, овде ѣ за грчко ε није само празна графија, него да означава реалан изговор, показује данашње јекавскво (црногорско) *ана́ћема*, које се јавља напоредо са јекавским (Вуковим), очигледно засебно узајмљеним, *а̀наШема*. У ст. срп. **анатѣма** је, дакле, ѣ имало реалну вредност.

Без икакве је сумње исти случај и са ст. срп. ономастиком **Стѣфанъ** (полов. XIII в.)[2], које се јавља напоредо са књишкијим **Стефанъ**, за грч. Στέφανος. И овде нам је реалан изговор ѣ-а потврђен савременим рефлексима. Напоредо са српским (тј. србијанским и војвођанским) *СШѐва̑н* (са рецентнијим φ > в — можда из црквеног језика) имамо архаичније у западнијим крајевима очувано *СШјѐпа̑н* (*Шћѐпа̑н*) код јекаваца и *СШѝпа̑н* код икаваца. Чињеница је, дакле, и овде да се у ст. срп. примеру **Стѣфанъ** (**СШѣпанъ*) слово ѣ заиста тако и изговарало.

Тако исто имамо ѣ и у ст. срп. речи **свѣкло*, од ср. грч. σεῦκλο(ν), н. грч. σεῦκλο, σέσκουλο, σέσκλα, σεύκουλα, очуваној у изразу **свѣкловь коренъ** (XIV—XV в.). Истина, XIV—XV в. је већ доба кад је ѣ замењено (о чему вероватно сведочи и графија **коренъ** м. **корѣнъ**), а и појава ѣ-а могла је настати по народној етимологији, везивањем са речју **цвѣтъ**, како узима Фазмер[3], али да је ѣ заиста тако изговарано онда кад је реч први пут ушла у наш језик, показује нам икавско *цикла, циква* (од **цвикла* итд.) према *цвѐкла*. Да је реч могла ући у наш језик давно, излазило би већ и из тога што спада у категорију термина за културне биљке (упор. напред, § 4). А што код јекаваца не налазимо одговарајући јекавски облик — томе је свакако узрок поднављање, поновно зајмљење.

Кад, дакле, ствари стоје тако, онда можемо прихватити без тешкоћа помисао да се и у неким другим ст. срп. речима грчког порекла у којима је забележено — ѣ заиста тако и изговарало, управо да се изговарало у прво време. Истина, пример **кѣлиꙗ** (поред обичнијег и раније забележеног **келиꙗ** — XII—XIV) = κελλί(ον)

---

[1] В. код мене, Нгр. и сргр. поз., s. v. пуђерица.

[2] Фазмер, Die griech. Lehnw., 26.

[3] Die griech. Lehnw., s. v.

итд., забележен чак у XV веку, за ово питање нема вредности, а нема је ни стари пример **мѣрьтикь** = ср. грч. μερτικόν, јер је овде народна етимологија довела грчку реч у везу са индигеним *мѣра*. Али се озбиљан чини пример **кѹмѣркь** из XIII в. (поред варij. **кѹмерькь, кѹмеркь** у спом.), од κουμέρκιον (< *commercium*). Овде је **ѣ** заиста могло бити гласовна замена грчкога ε. Могуће је да је тај случај, тојест гласовна замена, и у ст. срп. **стѣма** (поред **стема**) „капа, дијадема" = στέμμα и сл.

Што се тиче севернодалматинског *љевада* према општем *лѝвада* (= λιβάδι итд.), то је очигледно само т. зв. погрешна регресија, честа на јекавско-икавској дијалекатској граници (упор. домаће *мјеш* м. *миш* итд. у тим крајевима). Напротив, ја не бих могао тако схватити тројаки тип *пѐдепсати* ‖ *педјепсати* ‖ *педипсати*, subst. *педепс* ‖ *педјепс* ‖ *педипс*, од аор. (ἐ)παίδεψα итд. (παιδέυω), subst. ср. грч., н. грч. παίδεψι (< παίδευσις). Овде је развитак исувише правилан и распрострањен географски да бисмо смели оспоравати некадашњи облик **педѣп(ь)сати*, са *ѣ* за грч. ε. Упор. и старохрватско *pedipsati*, сачувано у разним текстовима, Реч се, нажалост, не налази у текстовима пре XIV века (упор. у XIV в. у Дубровнику **педепсати**, идентично с Вуковим *пѐдепсати*, са *-е-*); али се без нарочитог ризика сме претпоставити.

С друге стране, пример **кѹмѣркь** = κουμέρκιον (XIII в.) показује да се *ѣ* за грч. ε јављало и онда кад је већ престао био процес метатезе ликвида, јер да је реч ушла у време док је он важио, морали бисмо добити облик **кумрѣкь* или можда **кьмрѣкь*, а тога нема.

У сваком случају, види се јасно да је у ранијим епохама српско-грчког балканског додира грчко ε могло давати и *ѣ* (поред *е*). На дубоку старину *ѣ*-а за ε указује, уосталом, и икавско (католичко) *Стӣпāн* = Στέφανος, које је очигледно ушло у оно време кад су још Византинци вршили мисионарске послове и код Хрвата. Могуће је да и * **свѣкло** = σεῦκλο(ν), због категорије којој припада појам, такође собом значи далеку старину.

По мишљењу неких слависта српско *ѣ* за ср., н. грч. ε означава д у г изговор вокала (познато је, наиме, да је словенско *ě* постало или од *ē* или од дифтонга *oi̯*, *ai̯*, *əi̯*). Такво мишљење је погрешно. Пре свега, грчко ε се своди само на индоевропско **ĕ*, а никако на **ē* (које је дало η), тако да је ε одискона кратко. Осим тога, као што је већ било речи напред (в. § 6) и као што лепо показује Фазмер, и да није тога, већ у византиско време грчки дуги вокали су се били сви скратили[1], што се види баш отуд да по правилу (од којег има незнатних отступања) н а

---

[1] Још знатно пре почетка наше ере скраћивање је уствари било завршено (литература о томе код Фазмера, Die Slaven in Griechenland, 236).

сваком средњегрчком и новогрчком вокалу, па био он по пореклу дуг или кратак, стоји кратак српски акценат или неакцентована краткоћа[1]. Напр.: *а̀влија* < *авлӣја* = αὐλή, *ду̏лија* < *ду̑лӣја* = δουλεία, *пӣзма* = πεῖσμα, *плӣма* = πλήμη, *тӣгањ* < *тӣга̑њ* = τηγάνι(ον), *тӣтор* = κτήτωρ итд. итд., и ако се и јави дужење, оно је настало секундарно, у вези са сонантима, на интерном српском плану[2]. То, дакле, значи да се не може говорити о српском „дугом *ē*" као посреднику између грч. ε и ст. срп. *ѣ*. У питању је уствари не квантитет, него квалитет грчкога ε (и нашега *ѣ*). Другим речима, грчко ε било је уже од српскога *е*; и док је нашем језику стајало на расположењу *ѣ*, тј. *ẹ* („затворено" *е*) — дотле се он овим последњим, као погоднијим, служио да га супституише грчком вокалу. А да је српско *ѣ* било врло затворен вокал реда *е* (тј. не $е^а$ или *е*, него $е^и$ или $и^е$), то јасније но ишта показује развитак групе ѣ*ј* у јекавским и западним екавским говорима. Упор. *grě̈jati* > *гри̏јати* итд. код јекаваца, и код екаваца у западној Србији, делу Војводине и у Славонији, и врло оштроумне Решетареве мисли о томе[3]; али о томе детаљно говорим на другом месту.

У новијим грчким позајмицама јавља се колебање између *е* и *и* за ε, што такође потврђује закључак да је грч. ε друкчије, затвореније од српскога *е*: упор. *трики̏ри* „свећњак са три крака" = н. грч. τρικέρι, *тромӣрит* „постити на известан начин" = *τριημερίζω (:τριημερία) итд.

Све речено нам показује да је *ѣ* у првом раздобљу српског живота на Балкану — па до у почетак историске епохе (приближно до XIII века) постојало као засебна фонема, и да је оно по гласовној вредности било отприлике *ẹ* или $и^е$, које се лепо могло супституисати средњегрчком ε (αι)[4]. Како се види, овај закључак има значаја и за средњегрчку фонетику и нарочито за историску фонетику српског језика уопште.

8. Досад смо оперисали стално са српским гласовима који су супституисани грчким; сада ћемо имати прилике да размотримо еволуцију неких грчких фонема које су — својим варијацијама — могле давати разне замене у српском језику.

Узимам прво грчко υ (и η, οι). Познато је да је грчко υ и до данас у неким говорима сачувало гласовну вредност *и* или *ӥ*:

[1] Die griech. Lehnw., 22 и даље.

[2] Ibid.

[3] Der štok. Dial., 13—17.

[4] Сасвим је друкчији случај са старословенским ѣ. Оно је, напротив, било широко, отворено *е* (тј. $е^а$ или *ä*) — в. Куљбакина, Ст. сл. грам., 18—19, — и зато је оно у грчким позајмицама замењивало оно ε које је у извесним положајима било широко (εα > ѣ), а каткад је стајало и за α — в. Фазмера, Гр.-слав. II, 202—203.

напр. μουστρί < μυστρίον, ξουρίζω < ξυρίζω, χουσός < χρυσός и сл.[1]. Међутим, већина српских речи грчког порекла сведочи о томе да те позајмице нису узимане из таквих говора са *ӥ*, *u* за υ (и уопште недостају у тим позајмицама разне новогрчке дијалекатске специфичности, упор. § 20), сем у случајевима кад су такве речи постале опште у ср. и н. грчком (књижевном) језику, као што је случај са *му̏ста̄ћ* = μουστάκι (< μύσταξ), * *тӱ̏мпань* = τούμπανον (< τύμπανον) и сл. Иначе за υ, као и у новогрчкој κοινή, стоји *i* (сем у најстаријим позајмицама, наравно, где имамо *ь*):*ји̏нка* „левак": χύνω (и алб. језик, који иначе познаје и *ӥ* и *u* < *i*, овде има *hinkë*, *hingë*), *ӣилица* = πύλη, *сти̏пса* итд. ← στύψη, *сѝнор* = σύνορο(ν) итд.; примера има много. То углавном у истој мери важи и за старосрпски језик: **синорь, стипсь, миро** (поред графичког **мνро**) за μύρο(ν) итд.

Зато мислим да треба схватити као старину случајеве у којима нађемо *у* (ст. срп. **ȣ**) за оно ср. грч., н. грч. υ (οι, η) које данас једино дијалекатски даје *u*, *ӥ*. Овамо очигледно иде ст. срп. **крȣсиволь, крȣсивои, хрȣсовои** (све у XIV в.), данашње *крусо̀вољ*, *крусо̀вуљ* (Црна Гора, Котор) од χρυσόβουλλον. Исто то важи и за ст. срп. * **панагюрь** (**на панагюри**, 1345 — поред **панагирь**, 1322), данашње *па̏нађӯр* (поред *пана(ј)ир*)[2] — од н. грч. παναγύρι (= πανηγύρι).

Хронологију је овде тешко прецизирати, јер изговор *ӥ*, *u* за υ живи и данас, како се види, дијалекатски; вероватно у прве векове српске историске епохе је средњегрчки изговор υ = *ӥ*, *u* морао бити раширенији него што је данас[3]. На тај начин анализа ових српских речи грчког порекла има извесног значаја за грчку историску фонетику, иако у датом случају нисмо у могућности да будемо прецизнији.

9. Отприлике тај исти степен сигурности нам пружа једна друга грчка гласовна особина: еволуција акцента. Како је познато, у новогрчком језику се са наглашенога ί, έ пред вокалом — у многим говорима пренео акценат на тај следећи вокал, док се првобитно наглашено ι, ε редуковало у *i̯*. Добило се дакле од ία, έα и сл. ново ιά, εά (тј. фонетски забележено *i̯a* итд. у оба случаја): νιός „нов", μηλιά „jabуково дрво", χωριό „село", ποιός (тј.

[1] Уп. Тумб., Handb. der ngr. Volksspr., 5; Кречмер, Der heutige lesbische Dialekt verglichen mit den übrigen nordgriechischen Mundarten, Schriften der Balkankommission (Wien 1905), 95—100 и тамо наведену литературу. — Словенско *ы* је у старим позајмицама давало грчко *ӥ*, *u* (в. Фазмера, Die Slaven in Griechenland, 276—278).

[2] За ово последње ја сам претпоставио посредство турског *panajьr* — Нгр. и сргр. поз., s. v. панађур; али то није неопходно.

[3] Упор. опрезност с којом Фазмер анализира ову гласовну појаву — Die griech. Lehnw., 19.

pįos) „који“, ἐκκλησιά „црква“, βασιλιάς „краљ“ итд.[1] Тако би примери који показују старо стање ствари припадали дубљој старини, а примери са пренетим акцентом — новогрчку епоху (тј. Нови век). Нажалост, закључак није тако сигуран због тога што и данас има новогрчких народних говора који показују старији тип, тј. νέος, а не νεός итд.; истина, то су уствари архаичнији, јужногрчки говори, који не долазе у обзир као жаришта одакле је српски језик примао грчке позајмице: део града Атине, говор Егине, нека кикладска острва, неки говори на Пелопонезу, затим говори грчких насеобина у Малој Азији и у јужној Италији[2]; али, с друге стране, старим типом се одликује и καθαρεύουσα и њена ортоепија, која д о л а з и у о б з и р као извор за наш језик. Зато овде не можемо постићи апсолутну поузданост. Али ја ипак мислим да би — с обзиром на велику раширеност акценатског типа ιά (< ία) у новогрчким говорима, и то баш у северним новогрчким говорима — ипак требало очекивати и у српском језику овакве примере, кад би се са овако рецентним позајмицама могло рачунати. Међутим тога — нема (или готово нема). И пример *йой̀адија* (косов. *йойадӥја*) не може се сводити на новогрчко παπαδιά, него на старије παπαδία, о чему сведочи, уосталом, и ст. срп. **попадиꙗ**; да је српски облик начињен од παπαδιά са пренетим акцентом (тј, *papadįá*), он би морао гласити **йойађа̏* resp. *йойа̀ђа*, тојест *dį* би се јотовало као у *ђа̑к* < διᾶκος итд. (**дьꙗкъ** је књишко!); и у македонском језику поред старијег (или књишког) *йойадија* — стварно налазимо облик *йойаг'а*[3] = παπαδιά. Али у српском језику тога нема. Ни у *мирд̀ђија* = μυρωδία (а не μυρωδιά) немамо *ђ* за јотовано δι, јер бисмо онда морали добити т р о с л о ж н о **мирд̀ђа* < **мироћа̏*, него се *ђ* м. *д* објашњава из г р ч к и х и н т е р н и х с р е д с т а в а, такозваном појавом „капацизма“, тј. мешањем изворнога κ: τ, γ: δ — место типа μυρωδιά (μυρωδία), који важи за κοινή, супстрат од којег је начињен српски облик је дијалекатско μυρωγία (< μυρωγιά). „Капацизам“ је иначе раширен у новогрчким говорима: напр, на Криту βούγι (м. βούδι), γιά (м. διά), на Кастелоризу καρύγια (м. καρύδια) или, још, на Карпатосу γίγλα (м. βίγλα), γήσαλον (м. βήσαλον)[4]. Појава је врло обична и у северноновогрчким говорима[5]. Иначе се јавља и српско *мирд̀дија*, које боље одговара типу познатом у κοινή-у[6].

Тако исто имамо и цео остали низ примера који показују старо стање: ст. срп. **голиꙗ** = γαλέα (од γαλεά би било **гоља*),

---

[1] Тумб., Handb. d. ngr. Volksspr., 8—9.

[2] Тумб, Handb. d. ngr. Volksspr., 9.

[3] Таховски, Грч. зб. во мак. нар. говор, s. v. попадија.

[4] G. M e y e r. Neugriechische Studien III, Stzb. d. Wien kais. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Cl. 132/Abh. III, стр. 47—48.

[5] Кречмер, Der heutige lesbische Dialekt, 143—148.

[6] Упор. такође и народно *Пелд̀дија* (поред књишког и изворног *Пела̀гија*) = Πελαγία, Фазмер, Die griech. Lehnw., 26.

лаћимйја (ст. срп. **лакиниы, лакимиы**) = λαχινία (а не н. грч. λαχινιά, које би дало **лаћињā* > **лаћиња* resp. **лаћимја, *лаћимља*), *мàђије* = μαγεία, *скорйја* (уп. у другом знач. ст. **скуриы**) = σχουρία (а не н. грч. σχουριά), *скòрпија* (ст. срп. **скорьпии**) = σχορπίος (а не н. грч. σχορπιός), Поготову то важи за црквене и књишке термине: *литўргија*, *нўрија* ‖ *нурйја* = ἐνορία, *метàнија*, *епàрхија*, *парўсија* = παρουσία и сл., затим *ђакòнија* = διαχονία, *хàртија*. То је поуздано.

Само је непоуздано питање датирања ових случајева. Речи овога формалног и акценатског типа могле су улазити у српски језик од доласка Срба на Балкан (тојест, наравно, и пре тога) па вероватно до дубоко у турску епоху, искључујући одавде само сасвим ново време, али и то са горњом резервом (упор. § 20)

Напротив, може се констатовати само један пример — па ни он не сигуран — где налазимо новогрчку метатонију: косовско *тропљйка*, *дропљика* [акценат?] = δδρωπιχιά (од старијег ὑδρωπιχία). Значило би да је позајмица врло нова. Нажалост, реч је деформисана народном етимологијом[1]; али мала раширеност њена (дубровачко *трўпика*, са друкчијим акцентом, дошло је западним посредством, преко лат. типа *hydrópica*) — заиста наводи на закључак да је позајмица сасвим нова, можда јој нема ни двеста година. Да је узајмљен облик без метатоније, морало би се добити **дропикйја*, **друпићйја* или сл.

10. Исто је тако, ако не и више, недовољно поуздана за утврђивање старине супституција ср. грч., н. грч. γ, χ пред палаталним вокалима.

Прво γι (γε). На први поглед би се могло мислити да γι у млађим позајмицама даје *i̯i*, а у старијима **g'i* > срп. *ђи* (resp. γε > *i̯e*; *ђе*). То се слаже и са старословенским приликама: тамо имамо, као је познато, специјално глагољско слово за палатално грчко γ (различито, дакле, од *i̯*)[2]. Али се налази и неколико старих примера са *i̯* за палатално γ. Један је од њих ст. срп. **моисторь** (код св. Саве, Доментијана и др.); **моистрь** (у Требињу 1186), **маисторь** (XV в. у Дубровнику), које као да се не своди на ср. грч. μαγίστωρ, μάγιστρος него на н. грч. μαΐστορας. Само по мом мишљењу пример није сигуран, јер је и н. грч. μαΐστορας и ст. срп. **моистрь** итд., данашње *мâјстор* могло бити укрштено са тал. *maestro*.

Други такав пример је име *Јерòсим* = Γεράσιμος[3], где такође *а* > *о* указује евентуално на старину; али је овде могло бити наслањања на *Је(в)рòсима* = Εὐφροσύνη, и *о* м. *а* добивено отуд.

У приморскоме католичкоме имену *Јўрај* (*-рја*) = *Ђўрађ* = Γεώργιος промена γ > *ј* заснива се на супституцији штокавском

[1] В. код мене, Нгр. и сргр. поз., s. v. тропљика.
[2] В. Куљбакин, Ст. сл. грам., 5.
[3] В. Фазмера, Die griech. Lehnw., 18.

ђ чакавског *ј*, и нема нема везе са грчком фонетиком; реч је иначе — с обзиром на употребу код католика — очигледно стара (упор. § 18).

Затим се јавља у позном Средњем веку и у турској епоси и пример: **истерна** „цистерна" (више примера), који би на први поглед могао бити од γιστέρνα (κιστέρνα) < лат. *cisterna*. Међутим је могуће и извођење од грчког βιστέρνα, које је, са своје стране, позајмица из словенског: од *bistĕrna* (упор. у Приморју *бистијерна*), које се своди на романско *cisterna* итд.[1]. Грчко се βιστέρνα налази, уосталом, и у македонском језику као новије *виштерна*[2].

Како се види, дакле, нема ниједног сигурног примера са срп. *ј* за палатално γ у Средњем веку. Напротив, у старосрпском језику, као и у старословенском, по правилу се јављају графије **ꙉ, г, г̑, д, д̑** (тојест *ђ*) за γ пред палаталним вокалима: **магнстръ** (упор. у нар. песмама *мађистор*) за μάγιστρος, μαγίστωρ; затим: **аггелъ** (код св. Саве) = *анђео* (ἄγγελος), **архангелъ** (XIV в.) = *ăрханђео, ăранђел, ăрандил* (= ἀρχάγγελος), **гюргию** итд. = *Ђурађ, Ђорђе* (Γεώργιος), **еванꙉелие** = *јеванђеље* (εὐαγγέλιον), **калѹгеръ, калоꙉеръ колѹдар** = *калуђер* итд. (καλόγερος), **литѹргиꙗ, летѹрдиꙗ** (XV в.) = *литурђија, летурђија*, тимоч. *летурџија* (λειτουργία), **магюръ** (пуно примера, до XVII в.) = *мађер* (μάγερος), **магистникъ, магесникъ** „чаробник" : *мађије* (μαγεία), **панагиръ, на панагюри** (оба у XIV в.) : *панађур* (поред облика са -*ј*-, уп. ниже; н. грч. παναγύρι од (πανηγύρι), **протогюръ** (XV в.) = косов. *протођер* (πρωτόγερος), **синьгнлиꙗ, синьгелиꙗ** = косов. *синђелија* (σιγγίλιον), **итд.**

Из свега овога излази да је нормална замена за γ' у Средњем веку била само *ђ* (граф. **г, д ꙉ** итд.), а да се са *ј* ипак мора рачунати тек у Новом веку. То значи да се и наведени примери из савременог српског језика (као *анђео* = ἄγγελος) имају објашњавати с т в а р н и м некадашњим изговором γ' као *g'* (а не *ј*)[3]. Уосталом, да је **г** (на месту којег данас налазимо *ђ*, а не *г*) к њ и ш к о, само транскрипција за γ, без обзира на грчки изговор, онда бисмо морали имати и д а н а с у живом језику *г*, а не *ђ*, као што бива пред задњим вокалима (*гостара* = γάστρα, *авгутар* = αὐγοτάραχο, *црга* = τσέργα итд.). Ако код Вука налазимо напр. *панагија* = Παναγία, то је под утицајем графије; народни облик је *панађија*, итд.

Због овога последњег се и не може у *гумати* „купити на гомилу" и сл. од γέμω, γιομίζω итд. узимати *г* као гласовна замена за γ(ε), γ(ι). Зато ја модификујем овде оно што сам рекао о ети-

---

[1] В. нарочито Кречмера, Der heutige lesb. Dial., 432; затим Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v. истерна. — Овом речју се мислим засебно другде позабавити.

[2] Таховски, о. с., s. v. стерна.

[3] Мада се дијалекатски јавља γ > *ј* и још у антици (али ван Балкана: Јонија, Италија, Египат): ὀλίος < ὀλίγος и сл. (A. Meillet, Aperçu d'une Histoire de la langue grecque[4] Paris 1935, 293).

мологији те речи[1], и то тако: да ваља поћи од именице γόμος. Упор., уосталом, и румунско *ğит* „гомила“ итд., алб. *kит* „товар“ и сл. Из истог се разлога мора и *ӥгало, ингало* „морска обала“ — одвојити од αἰγιαλός, које би могло дати само **еђало*, **јеђало* или сл.[2]

Напослетку, косовско *аџијазма* „света водица“ = ἁγίασμα добило је своје *џ* (место очекиваног *ђ*) због везе по народној етимологији са *(х)аџија*, како то убедљиво запажа Фазмер. Напротив је ст. срп. **агиазма** (XVII в.) ближе грчкоме супстрату (тј. изг. *ađi(į)azma*).

Сасвим су рецентни примери са *ј* (resp. ∅) за γ(ι), γ(ε).

Нова, рецентна позајмица те врсте — иако црквеног порекла — јесте *пана̀ија*, хиперурбанистичко *пана̀хија* „славско жито“ (Вук), *панаӥја* „id.“ (Косово) = Παναγία, насупрот већ помињаноме *пана̀ђија*, узајмљеном раније.

И примери *панајир, панаир* и *панајур* би могли бити исте такве рецентне позајмице (употребљавају се у источној Србији) уколико се изводе непосредно од παναγύρι, као ст. српски облици (упор. напред), а не преко турског *panajer*. Са гласовног гледишта могуће је по мојем мишљењу и посредно и непосредно зајмљење; али веза сајма са црквеним празницима као да говори против турског посредства.

Не може се рећи да ли *на́лоња* „наслон за књигу у цркви“ = ἀναλόγι(ον), са *на-* по народној етимологији, како тумачи Фазмер, — треба сводити на старије **аналођа* или на новије **аналоја*; јасно је само толико да је и завршетак измењен по народној етимологији, мешањем са *на̀слањати* (: *на́сло̀н*).

Ако сведемо судбину палаталнога γ(ι), γ(ε) у српском језику, можемо рећи да је његова замена са *ђ* карактеристика целога Средњег века, а свакако и почетка Новога (упор. *зиђ* = ζύγι у источној Србији, које није потврђено у ст. срп. текстовима, па је, и с обзиром на географију, вероватно ново). Само у најновијим позајмицама јавља се *ј* за γ' — и то у мало случајева; очигледно је у питању епоха пропадања турске власти.

11. Узимам сада судбину сугласника κ(ι), κ(ε).

Његова судбина у српском језику није сасвим јасна.

Истина, данас за њега налазимо у савременим речима обично *ћ*, па била реч црквеног порекла или не: *ко̀раћ* (Црна Гора) = κοράκι(ον), *лаћимӥја* = λακινία, *му̏стаћ* (Србија, Црна Гора), *прићија*, *пр̀ћија* (широко распрострањено; употребљава се и у Дубровнику) = προικί(ον), *спа̀наћ*, *спана̏ћ* = σπανάκι(ον), *ћѐлија* = κελλί(ον) итд.,

[1] У Нгр. и сргр. поз., s. v.

[2] И Фазмер сумња у ову везу (s. v. игало).

ћердисати „упропастити“ = κερδίζω, *ћёсар* = καῖσαρ *ћӣвот* = κιβώτι(ον), *ћӣпур*, „врт“ = κηπουρία *ћӣр*, *ћӣрица* = κῦρ итд. Изгледа да то важи и за Средњи век, иако за κ обично налазимо ст. срп. графију **к**[1]. Можда на *ћ* = **к** упућује графија **кѣлиш** у XV веку, тј. у време када **ѣ** није више могло означавати специјалан изговор вокала *ě*. Свакако упор. у XVI в. **ћердосати** (од κέρδος; уп. κερδίζω), са већ поузданим *ћ* за κ(ε).

Због тога и нишко *мусшакаш* adj. „бркат“ (: μουστάκι) мора бити објашњено македонским и пиротским изговором *к'* = κ(ι), које је палаталније од *ћ* али које има друкчију фонолошку вредност (тј. корелацију са веларом *к*). У говорима источне Србије *к'* (од *ћ*) измешало се са *к'* насталим од *к* пред палаталним вокалима. Зато је тамо било природно да се према *мусшаћи* (тј. уствари *мусшак'и*) начини *мусшакаш*.

Али би остало да се објасне други примери — не многобројни — са *к* за κ.

У случају *шройљйка*, *дройљика* (Косово) = δδρωπικιά — имамо аналошку појаву, замену завршетка домаћим суфиксом *-ика* (уосталом, та се реч и иначе није развила нормално, уп. § 9).

У речи *кѐдар* (у нар. песмама) = κέδρος свакако је *к* књишког порекла (уп. ст. срп. **кєдръ**), што није тешко схватити, јер је то медитеранско дрво, које у највећем делу наше земље не расте. У *кѐдар* = κέδρος имамо исти случај као у *панȁгија* = Παναγία.

Али *дикела*, *дикйља* (Приморје и Црна Гора) = δίκελλα изгледа као народна реч, а у крајевима где се употребљава нема начина да се *к* гласовно објасни из *ћ*. Изгледа због тога да је реч узајмљена у време док се палаталност у κ(ε) још није осећала. Другим речима, могуће је да је та реч ушла у наш језик пре оне епохе у којој налазимо κ > *ћ*, то јест врло рано. О старини њеној говори и географија (упор. ниже, § 18), а можда и промена облика. Али свакако је ипак ушла после оног времена кад је *ĭ* давало *ь*, и исто тако у време кад је палатализација *k* > *č*, *c* већ била угашена. Судећи по томе, реч је нешто старија од наших првих споменика (тј. од XII в.); али много старија не може бити.

Због *ц* за κ(ε) ваљаће и приморско *цйпо*, *цйпал* (риба) — Дубровник, чакавски говори (од XVI в.) изводити од κέφαλος посредно, преко балкансколатинског *cephalus*, исто онако као што се крчко *ћифал* „id.“ изводи вероватно од талиј. *cefalo*[2]. Ако бисмо се, пак, одлучили за непосредно зајмљење од Грка, онда би то била најстарија средњегрчка позајмица коју можемо констатовати, једина са прастаром словенском променом *k* > *c*,

---

[1] Упор. Фазмера, Die griech. Lehnw., 31 и у глосару s. *ć*-, *к*-.

[2] Упор. Фазмера (s. v. ципал) и тамо наведену лит.

која је иначе била жива још на почетку балканске епохе, како сведоче романски елементи у нашем језику (напр. *Цавтат* = *Civitate(m)* и сл.; уп. ниже, § 21). Али нема гласовних разлога који би могли доказати да ова позајмица није прошла кроз романска уста. Зато се на њу не смемо у овим комбинацијама ни ослањати, све док се не би нашао који поузданији пример да ово подупре; ствар је несигурна утолико више што је мало грчких речи у употреби **само** у Приморју за које се сме тврдити да су дошле непосредно од Византинаца (упор. § 18).

12. Кад сам овако продискутовао материјал који се односи на мање или више старе грчке позајмице у нашем језику, то јест кад сам разлучио ранобалканске, ранофеудалне и уопште средњевековне позајмице од осталог материјала, могу сада прећи на оне новије, да бисмо видели шта се у **томе** погледу може ближе прецизирати.

Пре свега, већ смо утврдили са поузданошћу да су позајмице са φ > *в* (а не *п*) сигурно нове, то јест нове утолико што се не јављају у Средњем веку, већ тек од почетка Новога века. Њихов terminus ante quem non јесте време уласка млетачких и турских позајмица у српски језик.

Разуме се да су оне речи које још чувају *ф* за грчко φ (и уопште туђе *f*) сасвим нове; то су најчешће подновљене раније позајмице у амбијенту где је услед познавања туђег језика из којег се зајми — њихов изворни облик познат, тако да се стално врши реакција против домаћих гласовних закона[1].

13. Исту такву горњу границу имају, сасвим природно, и оне новогрчке позајмице које су талијанског (нарочито млетачког) или турског порекла. Може се узети да су и у новогрчки језик млетачке позајмице почеле улазити приближно у исто време кад и у српски језик (у сам цариградски говор у извесној мери евентуално и нешто раније)[2]. Исто важи и за турски утицај. Тако можемо рећи да су узајмљене **сигурно** у **Новом веку** ове позајмице: *ка̀нгара*, *ка̂нгара* „рак, сифилис“ = κάγχαρον = тал, *cancaro*; *каци̏ја* „ватраљ“ = κατσί(ον): κάτσα < тал. *cazza*; *ку̏кла* „лутка“ = κούκλα < тал. *coccolo*[3]; *муцуња* „кожа на лисичјој глави“ = μούτσουνον, μούτσινα и сл. < тал. *muso*, *musone*; *пангâр* „клупа у цркви“ = παγκάρο(ν) од тал. *banco* итд. Исто то важи и за реч *црга* (ист. Србија) = τσέργα < тур. *tšergε*. И једна словенска реч која је у ушла у новогрчки језик — вратила нам се касније из њега: имамо врло раширену српску реч *бу̏клија* од н. грч. дијал. μπουκλί, које се са своје стране своди на словенски тип *букла*

[1] Упор. код мене, Нгр. и сргр. поз., s. v. фелија; и passim.

[2] В. Kr. Sandfeld, Linguistique balkanique, problèmes et résultats (Paris 1930), 55 и тамо нав. лит.; систематски до данас ово питање још није обрађено.

[3] В. Таховског, s. v.

(уп *бъклица* и сл. у ист. Србији), а овај опет изводи из балк. ром. **bucc(u)la*[1]. Овде нећу улазити у детаље поводом тога термина, него ћу само подвући да реч не може бити стара већ и због тога што садржи н. грч. μπ-, које за туђе *b*- налазимо само у рецентним позајмицама: талијанским, турским и новијим словенским; напротив, у грчким позајмицама из латинског језика и у старијим елементима словенског порекла — стоји β- (а не μπ-)[2]. Упор., уосталом, ср. грч. βούκλα[3], од истог тог словенског *букла*, које то јасно доказује.

14. И једна индигена новогрчка реч, интерјекција μωρέ, која се јавља у нас и као *мбре* (и *мбри* < fem. μωρή), појављује се са новим μπ- као *брȇ* < μπρέ[4]. Већ сама чињеница да се и у српскоме облику појављује μπ- > *б*- — а за то μπ- сигурно знамо да је секундарно — показује да је реч врло нова. Како је познато, μπ- се овде развило после редукције μορ- у μρ- (тј. μωρέ, μουρέ > μρέ > μπρέ), као у лезб. *ǰómbru* од γεώμορον, *kakómbros* < *kakómros* < κακόμοιρος[5].

15. Најзад, видели смо и то да су рецентне оне грчке позајмице у нашем језику које садрже *ј* од палаталног γ; које показују метатонију (једини пример *ш̄ро̄пљ̄ика, дроп̄љика* < ὑδρωπικιά); релативно и оне са *а* за неакцентовано α.

Ја не знам друге случајеве где бисмо чисто лингвистичким средствима могли мање или више прецизно одредити овакву хронологију. Напротив, имамо низ примера где се хронологија може дати само у сасвим грубим цртама. То важи за следеће случајеве:

1) Кад група вокал + *м, н* пред сугласником остане нетакнута (напр. *ȁнђео* < ἄγγελος). — Време уласка: почевши од првих старосрпских текстова (па и нешто раније) па до најновијег времена.

2) Кад ι, υ (οι, ει η) не дају *ь* (ъ), него *и*, евентуално *у*. — Време уласка: као под 1.

3) Кад се не врши ликвидна метатеза (тј. *ар* > *ар*, итд.). — Време уласка: као под 1 и 2.

4) Промена φ > *п*. — Време уласка: од доласка на Балкан до краја Средњег века resp. до турске и млетачке окупације.

[1] Упор. Нгр. и сргр. поз., s. v.; како сам и тамо поменуо, о овој речи говорићу другом приликом засебно и детаљно.

[2] В. Г. Мајера, Ngr. Stud. II, 12, III, 7 и IV (s. β-, μπ-); Бутураса. Anz. Indogerm. Forsch. XXV, 20; Фазмера, Греко-сл. I, Изв. Отд. рус. яз. и слов. Имп. акад. наукъ XI/2, стр. 410.

[3] Г. Мајер, Ngr. St., s. v.

[4] Упор. Кречмера, Der heutige lesb. Dial., 23—24 и 363—368 и тамо наведену литературу.

[5] В. Кречмера, о. с., 23—24.

5) Очувано α = *а* под акцентом. — Време уласка: од средине наше феудалне епохе (или нешто ближе њеном почетку) па до најновијег времена.

6) Очувано α = *а* ван акцента. — Време уласка: од крајњих времена Средњег века до најновијег времена.

7) υ > *i* (а не *u*, *ü*). — Време је несигурно. Вероватно од XIII—XIV века, или приближно томе, па до најновијег времена.

8) Примера без метатоније (тј. *йойадија* = παπαδία, а не παπαδιά). — Време уласка: од доласка на Балкан па готово до најновијег времена.

9) Примери са γ(ι), γ(ε) > *ђ*. — Време уласка: вероватно од доласка на Балкан па отприлике до средине турске окупације.

10) Примери са κ(ι), κ(ε) > *ћ*. — Време је несигурно. Вероватно почевши нешто пре првих писаних текстова — па до најновијег времена.

Објективни разлози нам, као што смо напред видели, не допуштају да овде зађемо у детаљнију хронологију.

Има поред ових случајева и таквих (напр. савремених) речи за које објективне прилике не дају уопште никакву хронологију. Тако, например, *вуњија* „левак" = χωνί(ον) може бити позајмица из ма које епохе, од доласка на Балкан до најновијег времена, јер би се увек добио баш тај исти српски облик; то исто важи и за *ўма* „иловача" = χῶμα; за *ђак* = διᾶκος; за *йодрум* = ὑποδρόμι(ον); за *јелеј* = ἔλαιον и за низ других позајмица.

16. Ипак се, на основу поређења са старосрпским (па и старословенским)[1] текстовима, може за неке од савремених српских речи грчког порекла претпоставити да су нам дошле још у византиско време, тојест у Средњем веку, иако не треба губити из вида то да је једна иста реч могла бити зајмљена у више махова (што објективне чињенице некипут показују — упор. старије **моністоръ** и млађе **маністоръ**, *мâјстор; Стјейан* и *Стеван* и сл., — а често н е показују).

Зато можемо за следеће речи (иако чисто гласовних критерија нема) претпоставити да су у наш народни језик ушле још у Средњем веку, па било књишким путем или не: *аризати*, *аризовати* „поклањати" = **харизати** (XIV в.), *àсйида* = **аспида** (код Теодосија и др.), *ăсйра*, *јăсйра* = **аспра** (XIV в.), *гўсар* = **гѹсаръ, гѹрьсаръ** (Теодосије; уп. γρουσάρος), *дèсйот* = **деспоть** (од XIV в.), *дùнар* = **динаръ** (једном у XIV в.), *дùйле* = **дипла**, *дрмун* „храстов забран"

---

[1] Има и грч. позајмица које су нам дошле посредством старословенског књижевног језика (в. Фазмера, Die griech. Lehnw., 13).

= старочакавски *drmun* (од XIV в.; уп. δρυμών, δρυμόνας), *дру̑м* = **дроумь** (од XIII в.), *ђа̑к* = **диꙗкь** (од XII в.), *зуница* „појас" = старослов. **зоуница**[1], *кама̑ра* = **камара** (Данило и др.), *ка̀мила* = **камила** (одавно), *кѐдар* = **кєдрь** (Ст. Првовенчани, Доментијан), *кли̏сура* = **клисоура** (од XII в.), *ко̏мат*, *ко̀ма̄д* = **комать** (од XIII в.), *ко̀нди̑р* = **коньдѣрь** итд. (од XV в.), *костадинка* „старински новац": **Костадинь** итд. (Κωνσταντῖνος), *кри̏н* (у Војводини) = **кринь** (Јефимија), *кро̀мид* итд. = **кромидь** (XIV—XV в.), *лаћими̑ја* = **лакимиꙗ** (XIV в.; од λαχινία), *ли̏вада*, *ливађе* = **ливада** (од XIII в.), **ливадиѥ**, *ли̏псати* = **липсати** (Душанов Законик и др.), *ли̏тра* = **литра** (одавно), *мађер* = **магєрь** (одавно), *мѐртик* „нека мера" (Срем) = **мѣрьтикь** (XIV в.), *мето̑*, *мито̑* „атар" и сл. = **метохь** (одавно), *мири̏сати* = **мирисати** (XV в.; ст. хрв. adj. *mirisni*), *му̏ста̄ћ* = **моустакє** pl. (XIV в.), *па̀тос* = **патось** (у преводу Зонаре) *пѐрпера* = **перпера** (одавно; од pl. πέρπυρα), *пи̏зма*, *пи̏зма̄тор* = **пизма**, **пизматорь** (разни текстови), *пи̏ктије*, *пи̏хтије* = **пихтиꙗ** (XIV—XV в.; уп. πηχτή; н. грч. παχύτις), *пла̏ка* = **плака** (Теодосије и др.), *по̀друм* = **подроумь**, *покли̏сар* = **поклисарь** (од XIII в.; од ἀποκρισιάριος), *прото̏ђер* (Косово) = **протогєрь** (XV в.), *прићија*, *пр̏ћија* = **прикиꙗ** (од XIV в.), **прькиꙗ** (XV в. у Дубровнику), *си̏нор* = **синорь** (од XIII в.), *тѐмељ* итд. = **демель**, **темел-** (одавно), *ти̏гањ* итд. = **тиган-** (XV в.), *тривдњ*, „тестера" = старослов. **прионь**, *тр̏пеза*, *трпеза̀рија* = **трапеза** (Ст. Првовенчани и др.), **трьпеза**, **трапезариꙗ**, *ћера̀мида* = **кєрамида** (Константин Филозоф и др.) *ћѐса̄р* = **кесарь** (исти извор, итд.), *харан*, *аран* „добар" итд. = **харьнь** (XIV в.), **бесхарьнь** (XIII в.), *ха̀ртија* = **харьтиꙗ** (од XIV в.), *хи̏љада*, *и̏љада* = **хилꙗда** (XV в.);

затим црквени термини: *а̑нђео* итд. = **аггель** (св. Сава итд.), *ђа̏во* итд. = **диꙗволь** (одавно), *ђа̏кон*, *ђако̀нија* = **диꙗконь** (Доментијан и др.), **диꙗкониꙗ** (разни типици; Душ. Зак.), *ѝкона* = **икона** (од св. Саве надаље), *јелеј* = **ѥлеи** (Доментијан; ἔλαιον), *ка̀луђер* = **калоугерь** (XIV в. и д.), *ка̀ндило* = **каньдило** (одавно), *ко̏љиво* = **коливо** (од XIV в.), *по̀рта* = **порьта** (Данило и др.), *ри̏пида* = **рипида** (XIV—XV в.), *ћи̏вот* = **кивоть** (Ст. Првовенчани и др.), и многе друге речи из области црквеног живота.

За друге неке речи нам је, опет, потврђено да су позајмљене бар почетком Новога века: напр. *пли̏ма* = **плима** (у Зети XVI в.),

[1] Упор. код мене, Нгр. и сргр. поз., s. v.

шћердо̏сат „изгубити“ (Косово)*=**ћєрдосати** (XVI в.; од κέρδος; уп. κερδίζω) итд.

Ако и претпоставимо да су неке од оваквих речи биле накнадно поново зајмљене, ипак овако импозантна — и још никако не потпуна — листа указује на то да су многе од ових позајмица ушле у српски језик још у феудално средњевековно доба, свакако у време државе Немањића, па и раније, — и очували се до данашњега дана. Важно је притом да се то не односи нипошто само на црквену терминологију.

17. Напротив, вероватно је — иако се при комбинацијама са закључком негативног карактера не сме узимати стопроцентна сигурност — да су примљене мање-више тек у турско време то не значи турским посредством!) оне речи које су познате само у Србији или чак само у јужној и источној Србији а нити имају какво гласовно обележје које би указивало на већу старину нити су потврђене у старосрпским текстовима. То би био случај са овим речима: *ангарија* = ἀγγαρεία, *а̄рни̏сат(и)* „отерати“: ἄρνησι(ς), *а̀ргатин* = ἀργάτης, *а̏ро* „једна погрдна реч“ = χάρο voc., *вуни̏ја* = χωνί(ον), *ди̏мит* = δίμιτον, *дисаге*, *дисази* = δισάκκι, *залисим* = ζαλίζω, *и̏нка* „левак“ :χύνω, *исполај(ти)* „живео!“ и сл. = εἰς πολλὰ ἔτη, *јагури̏да* = ἀγουρίδα, *јани̏кара* „чума“ = γυναικάρα, *калиме̄ра* „пријатељство“ = καλή (ἡ)μέρα, *ко̏кало* = κόκκαλο(ν), *копа̏н* „батак“ = κόπανος, κόπανο(ν), *ко́рам* итд. “трбух“ = κορμός, *ламња* = λάμια, *ла̀ста̄р* = βλαστάρι, *ли̑т* „танак“ итд. = λιτός, *ма̏ље* = μαλλιά pl., *мару̑ља* = μαρούλι, *месаљ* = μεσάλι, *окти̏ка* = ὄχτικας, *ора̏тим* „говорим“ итд. = χωρατεύω, *орисница* „суђаја“: ὁρύζω, *па̏лав* = παλαβός, *паламида* „нека трава“ = παλαμύδι, *па̀лата*, *пала̏та* = παλάτα augm., *на-парасим се* „запустим се“ и сл. = παρεάω (aor. παρείασα), *парасу̑р* „спахилук“ = παρασπόρι[1], *пелека̏рит* „радити, петљати“ и сл. = πελεκῶ, *пилица* = πύλη, *писа* = πίσσα, *припсати* „изгледати“ и сл. = πρέπω, *прнар* „млада шума“ = πουρνάρι, πρινάρι, *са̀ма̄р* = σαγμάρι(ον), *си̏рада* = σειράδι(ον), *ска̀млија* итд. = σκαμνί (pl. σκαμνία), *сосује*, *соше*, *пресоса* „доста је“ = σώζω, περισσός, *спана̏ћ*, *спа̀на̄ћ* = σπανάκι(ον), *ст(в)а̏сати* „расти“ итд. = φθάνω, *сулу̀нда̄р* = σωληνάρι, *суса̂м* = σουσάμι, *тро̂њ* = θρονί, *ту̏гли* = τσῦβλον, *τσῦγλον, *у̑ма* „иловача“ и сл. = χῶμα, *фурња*, *фурма* итд. = φούρνα, φουρνιά, *(х)а́јдар* = γάϊδαρος итд.

18. Пошто Приморје у погледу грчког утицаја заузима посебно место, морам се овде укратко и њиме позабавити. Грчки лингвистички елементи које је примио наш језик у тим крајевима не смеју се приписивати утицају античких грчких колонија на Јадрану, јер, као што Фазмер с правом констатује, анализа

* Рђаво забележено *сћердо̏сат*.

[1] Таховски узима (s. v.) да је реч дошла преко турског језика; то би излазило из времена кад је налазимо, али никако из гласовног стања; ово последње је неутрално.

наших приморских топонима грчког порекла, као *Бу̑два* = Βουθόη, **Сплѣт(ь)* = Ἀσπάλαθον, јасно показује да су сви они примљени преко романског посредства (упор. тал. *Budua*, далм. ром. **Spel(e)tum*). „Wenn... auch diese Namen sich bis heute gehalten haben und eine Erinnerung an die kolonisatorische Tätigkeit der Griechen in Dalmatien bewahren, so muss es doch als ganz sicher gelten, dass die altgriechischen Siedler in dieser Gegend nicht mit den Slaven bekannt geworden sind...“[1].

Што се, пак, тиче византиске епохе, дакле средњегрчког лингвистичког утицаја у нашем Приморју, Фазмер врло умесно за то време овако вели: „Nicht immer kann sprachlich entschieden werden, ob eine direkte Entlehnung aus dem Griechischen oder lateinisch-romanische Vermittlung griechischer Wörter vorliegt. Schwierigkeiten bereiten seit langem die Fischerei- und Seeschiffahrtsausdrücke in Dalmatien. Prinzipiell halte ich für richtig, bei Wörtern solcher Begriffssphären in Dalmatien der Annahme einer italienischen [тј. романског] Vermittlung den Vorzug zu geben, weil der italienisch-dalmatinische Einfluss in dieser Gegend viel stärker hervortritt als der direkte mittelgriechische“[2]. Он с правом у највећем броју случајева одбацује Скокове покушаје да приморску терминологију ове врсте изведе непосредно из грчког[3]. Али то ипак не значи да овде непосредног византиског утицаја нема. Наравно, одавде треба изузети оне средњегрчке и новогрчке позајмице које су раширене у бугарском и македонском језику и у континенталним крајевима где је у употреби српски језик, јер су такве позајмице могле постепено допрети (и често су и допрле) и до Приморја. Него је реч о оним византиским позајмицама које су познате искључиво у Приморју (и евентуално и у Црној Гори), а нема их напр. у Србији. За такве се позајмице може рећи да су малобројне, али не и непознате; а међу њима их има и прилично старих и важних са културно-историског гледишта. На првом месту ваља ту истаћи два врло значајна термина наших помораца: *сӣдро* < σίδερο(ν) и *ка̏тарка* < κατάρτι(ον). За *сӣдро* = σίδερο(ν) итд. средњевековна старина нам је обезбеђена испадањем грчкога ε (преко **ь*; упор. § 4). Пример *ка̏тарка* = κατάρτι(ον) се јавља од XVII в. у текстовима; али је могао ући и раније.

Затим овамо иду и метеоролошки термини *пли̏ма* (Дубровник и Црна Гора) = πλήμμη и стародубровачки *liva* „југозападни ветар“ (код Стулића) = ср. (н.) грч. λίβας „југозападни, либиски ветар“.

---

[1] Die griech. Lehnw., 2.

[2] o. c., 12. — Истакао сам ја.

[3] o. c., passim у појединим чланцима у глосару.

Даље би ту дошла и морска фауна: *ахшаӣод*, *аӣшаӣод* = ἀχταπόδι (од ὀκταπόδη), *кӣш* (у Дубровнику, и код старих примор. писаца и лексикографа; данас већ и у Београду итд. преко поморске белетристике) = κῆτος, *му̏руна* (риба) = μουρούνα (од μύραινα); можда такође и *ӣо̀лӣанда* (Дубровник, Бока), ако је непосредно од παλαμύδα; *кд̀равица* (риба *squalius*; у Далмацији), ако је од κάραβος, καραβίς, што је врло вероватно. Сигурно је овога порекла и скадарско црног. *авгу̏шӣар* = αὐγοτάραχο.

Могуће је да и *кд̀мӣрда* (у Дубровнику, и у старим текстовима) „рибарска тезга; радња" претставља непосредну позајмицу од ср. грч. καμάρδα „врста шатора" (у новогрчком реч није потврђена).

И приморски топографски термин *сӣӣља* (Дубровник, и др.) = σπηλιά претставља непосредну позајмицу, док се из гласовних разлога веза *и̏гало, ингало* (и у Црној Гори) са αἰγιαλός мора напустити (упор. напред, § 10). Црногорско *лӣш* „стена" може се сасвим лепо извести такође из грчког: од λίθος.

Има, осим тога, и неколико културних термина без везе с морем и поморством који се употребљавају само у Приморју или Црној Гори а непосредно су узајмљени од Грка: *дикела*, *дикӣља* = δίκελλα, *кд̀рӣћ* (Црна Гора) = κοράκι(ον), *гд̀сӣара* (ст. дубр.) = γάστρα, можда и *кд̀ломаӣ* „(камена) ограда", ако се сме извести од речи καλαμωτή.

И далеко на западу, у приморским чакавским говорима, налазимо бар ову ср. грч. позајмицу: *дрмун* „храстов забран" (на Крку од XIV в.), које се изводи непосредно од ср. грч. δρυμών, δρυμόνας.

Како грчког утицаја на наше Приморје у Новом веку није могло бити, то је јасно да су ови приморски хеленизми из византиског времена, и зацело из доста ране средњевековне епохе (упор. ε > *ь* у **сӣд(ь)ро*).

У Средњем веку било је и важног византиског утицаја на Хрвате уопште. Тако имамо у Хрватској (али не у Србији) доста стару позајмицу *ӣа̀нос* = φανός; затим хрватско *pedipsati*, са *i* од *ѣ*; али што је најзначајније у овом погледу, то је да има католичке ономастике примљене непосредно од Грка, без Романа као посредника, о чему сведочи формални лик неких таквих имена. Само код Хрвата (католика) налазимо име *Јд̀сиӣ* = Ἰωσήφ (η > *i* показује ср. н. грч. изговор, а промена φ > *ӣ* средњевековну старину), затим *Сӣиӣан*, *Сӣјеӣан* = Στέφανος (са *ѣ* и променом φ > *ӣ*). И чакавско *Јурај*, идентично са православним *Ђурађ*, дошло је од Γεώργιος. Овде ваља додати и то да је средњегрчки језик и католицима дао (још старохрватски) термин *koludar* = καλόγερος, опет са старом променом ε > **ь* > *a*, као и у *сӣдро* = σίδερο(ν).

19. Кад сам овако констатовао да су једне од грчких позајмица ушле у наш језик сигурно у Средњем веку (у разне епохе), друге сигурно у Новом веку, а треће мање или више неизвесно кад, остаје ми још да покушам да одредим крајње границе, горњу (terminus ante quem non) и доњу (terminus post quem non). То је доста тежак задатак, нарочито због тога што података имамо исувише мало, а лингвистичке чињенице на Балкану су уопште врло комплексне и изукрштане; али ипак има индиција које се у ову сврху могу употребити.

У току овога излагања ја сам теориски у многим случајевима узимао да је terminus ante quem non стално тренутак доласка Срба (и Хрвата) на Балкан (позајмице раније од тога времена ни принципијелно не улазе у ово разматрање, а показују и друкчије особине, због чега их је, уосталом, лако и одвојити; упор. ниже, § 21). Другим речима, ја сам — чисто теориски — узимао да прве византиске позајмице у српском језику падају у време најранијег балканског додира Срба (и Хрвата) с Грцима, то јест у исто време кад и додир Македонаца и Бугара с Грцима. Практички, међутим, кад је реч о С р б и м а (и Хрватима), овај датум морамо померити зацело на неколико векова касније. Друкчије речено, док су Јужни Словени (Македонци и Бугари) дали свој лингвистички материјал Грцима одмах чим су провалили у трачке и грчке земље[1], и то много пре стварања старословенског књижевног језика у IX веку, о чему сведоче лингвистичке појаве[2], и док су Грци на Македонце и Бугаре стали одмах снажно утицати, — дотле су у то прво време везе Срба (и Хрвата) са Грцима биле врло слабе. Ми смо само у врло малом броју случајева могли констатовати српско *ь* (*ъ*) > *а* за грчко ι, ου, υ итд., такође врло ретко *ѧ, *ѫ у грчким позајмицама, и исто тако ретко метатезу ликвида у њима (уп. §§ 2—4). Палатализацију κ,γ,χ у *ч*,*ж*,*ш* resp. *ц*, *з*, *с* — нисмо у грчким позајмицама у српском језику уопште нашли. Ни грчко ου (υ) ни у једном случају није замењено са *ы*. Све то показује да је terminus ante quem non фактички био не VI век[3], него једна епоха која је, истина, ранија од прве српске писмености у XII веку, — али која мора бити знатно познија од VI века. По прилици је први, још слаб, византиски лингвистички утицај на Србе савремен стварању старословенског књижевног језика или управо нешто ранији, дакле вероватно пада у VIII—IX (евентуално X) век. На ово ћу се вратити још једном на крају ове студије (§ 21).

20. Што се тиче д о њ е границе, она се за католике завршава са Средњим веком (можда до краја Средњег века и не допире); али за православне Србе она иде и до данашњег времена — бар теориски, — јер су Срби, како се види, и како је

---

[1] Фазмер, Die Slaven in Griechenland, стр. 272—275, 276—282, 287—290.

[2] о. с., нарочито стр. 287—290.

[3] Уп. L. Niederle-a, Manuel de l'Antiquité slave I (Paris 1923), 66.

сасвим природно, разноврсне, па и лингвистичке, односе са Грцима очували и током Новога века, далеко после пропасти и наших средњевековних држава и византиског царства[1]. Прилив грчких језичких (речничких) елемената се сада још и појачао, на тај начин што су у наш језик стале улазити и грчке позајмице посредством турског језика, за које Фазмер вели да се пре XV века не могу констатовати[2].

Па ипак у стварности има једна доња граница кад су у питању позајмице које из себе ирадира δημοτική, а ми се само на њих ослањамо као на етимолошки поуздане, док књишке позајмице узимамо једино ако могу да нам пруже какав користан допунски податак.

У српским речима новогрчког порекла, наиме, **нема трага** читавом низу врло распрострањених и сасвим младих новогрчких дијалекатских гласовних процеса, који се могу означити као развијени током последњих векова.

Тако док, например, у македонском језику налазимо врло рецентну замену новогрчког σ, ζ са *ш*, *ж* (м. *с*, *з*), дотле тога у српском језику нема никако[3]. Уп. макед. *нимошино* „помен“ = μνημόσυνον, *шидеро* „гвожђе, пегла“ = σίδερο(ν), *шуфра* „бора, брчка“ = σούφρα, *кипариш* = κυπαρίσσι и сл.[4]. То се, дабоме, објашњава интерном новогрчком променом σˇ < σ (и ζ̌ < ζ): „die Sibilanten σ und ζ werden an vielen Orten statt mit der Zungenspitze mit dem vorderen Zungenrücken dorsal ausgesprochen (*ś*); oft wird das σ (ζ) geradezu ein *sch*-artiger Laut (*š, ž, ŝ, ẑ*). Diese Aussprache findet sich über das ganze Sprachgebiet verbreitet“...[5] Напр.: εἴκοσι „20“, μισˇη ὀκά (= μισὴ ὀκά), дијал. σˇτὸ σˇπίτι „у кући“, κάσˇτρο „град“ (Мена) итд.[6] У српском језику за σ, ζ доследно стоји *с*, *з*, и у старосрпским текстовима и у сасвим новим позајмицама: *месаљ* = μεσάλι, итд. итд.[7] То значи да у македонском језику постоји један сасвим нов новогрчки слој, кога у српском — нема.

Сличан је случај и са синкопом неакцентованих новогрчких високих вокала ι и ου (οι, ει, η), врло карактеристичном за **северне** новогрчке дијалекте: уп. κορτσόπλο < κοριτσόπουλο „девојка“, ἔκσα < ἤκουσα аог. „чух“, πγάδ < πηγάδι „бунар“, ἄ'ρκε < ἄφηκε аог.

---

[1] Уп. N. Iorga, Rapports entre l'État des Osmanlis et les nations des Balkans, зборник Les Balkans, leur passé et leur présent (Београд 1936), 129—147.

[2] Уп. његову листу, Die griech. Lehnw., 10—11.

[3] Ако понегде у српском језику нађемо *ш*, *ж* за грч. σ, ζ, то се увек објашњава из интерних српских средстава (уп. код мене, Нгр. срГр. поз., s. v. v. мистрија, аризујем, сосује).

[4] Таховски, s. v. v.

[5] Тумб, Handb. der ngr. Volksspr., 19 и даље; в. и Кречмера, Der heutige lesbische Dial., 151—154.

[6] Тумб, l. c.

[7] В. и Фазмера, Die griech. Lehnw., 29.

„остави" итд.[1] У новим (не средњевековним) позајмицама у српском језику — синкопе никад нема*: упор. *дйми̅т* = δίμιτον, *јагурйда* = ἀγουρίδα, *калимѐра* — καλή (ἡ)μέρα, *сусâм* = σουσάμι[2] и сл., док се у македонском налази: *кофнид* = н. грч. κοφνίδα (= ср. грч. κοφινίς), *грамида* = κ(ε)ραμίδα (са ε > ι), *намнисувам* „потсетим" = ἀναμιμνήσκω итд.[3]

И грчка метатонија (тип. ιά м. ία) у српском језику се не може констатовати сем у једном примеру на Косову (о свему в. напред, § 9), а у македонским говорима је налазимо: *опистје* „широк каиш који се подвуче под реп товарној животињи" = н. грч. (ὀ)πιστιά (= ὀπισθία), *попаг'а* (поред *попадија*) = παπαδιά, *прик'а*, *прика* (поред *прекија*, *пиркија*) = н. грч, προικιό (pl. -ά), *панаг'а* (поред *панагија*): παναγία и сл.[4]

А свакако би се могле наћи и друге појаве ове врсте. Ствар је, разуме се, јасна: то су процеси који се врше за последњих 200—300 или нешто више година[5], и позајмице које носе жиг тих процеса допрле су досад до **македонских** дијалеката — али до **српских** нису, већ би им за то требало свакако још неколико векова, под условом да лингвистичка кретања у правцу југ-север Моравско-вардарском Долином и тада постоје; иако је ово последње, с обзиром на ишчезнуће културног престижа турско-фанариотске цивилизације на Балкану, мало вероватно. У сваком случају, ако изузмемо позајмице књишког порекла, које је црква у извесној мери могла ширити све до у XX век, — моћи ћемо закључити да је зацело приближно XVIII век крајња граница јачег улажења новогрчких позајмица у српски језик, или бар ових новогрчких позајмица које захватају најмање целу Србију.

21. Остаје још само да накрају из целе ове дискусије извучемо закључке историске и културноисториске природе, остављајући стручњацима-историчарима да их даље осветљавају.

Лингвистичка анализа је показала да је у античко време, тојест у доба док су Словени, па дакле и Срби, живели још у својој старој постојбини на северу, — било извесних непосредних словенско-грчких односа. Има неколико важних грчких позајмица

---

[1] Тумб, о. с., 6—7; Кречмер, о. с., 5—10 и 65—96.

* Друга су ствар редукције преко ь у старијим слојевима и у вези са *р̥* (§ 4), и немају с овим никакве везе.

[2] Уп. σαμ < σουσάμι на Лезбосу (Кречмер, s. v.).

[3] Примери код Таховског, s. v. v.

[4] Таховски, s. v. v.

[5] Кречмер истиче да за северноновогрчку редукцију ненаглашеног ι, ου (οι, ει, η) и прелаз ε > ι, ο > ου, који ону прву појаву увек прати, немамо сигурних примера пре XVII века, тако да изгледа, упркос великој распрострањености ових појава, да тога процеса није било у Средњем веку (или бар не у раном Средњем веку) — Der heutige lesb. Dial., 5—10. — Г. **Хацидакис** (Χατζιδάκης), опет, ставља почетак ових појава у XVI век. — Einleitung in die neugriechische Grammatik (Leipzig 1892), 348.

које налазимо у свим словенским језицима, које, тојест, падају у прасловенску епоху. Такви су, пре свега, примери са слов. *б* за β: *korabľь* < *καράβιον*, *koliba* < *καλύβη*, *byvolъ*, *buvolъ* — βούβαλος (друго β > *v* према индигеноме *volъ*), *komðra* < *καμάρα*, можда и *trěmь*, *teremъ* од τέρεμνον[1]. Има, обрнуто, и словенских позајмица у старогрчком језику, као што је случај са ст. грч. σηνίκη „саонице" < *sanьka*[2].

Али су те везе биле веома слабе[3]. О неком значајнијем превизантиском утицају на словенске језике не може бити говора.

Тада долази разбијање прасловенске заједнице и покрет Јужних Словена на југ, на Балкан, и њихово насељавање на територији византиског царства.

Лингвистичка анализа на следећи начин прецизира даљи развитак тих односа на Балкану. Док су Македонци и Бугари ступили у жив контакт с византиском цивилизацијом одмах (дакле VI в. или приближно тако), дотле су Срби (и Хрвати) у прво време остали изван византиске културне орбите, и тек врло постепено се код њих почео ширити утицај из грчких земаља и центара. Како смо напред видели (уп. §§ 2—4 и нарочито § 19), о томе нам говори чињеница да у средњегрчким позајмицама у српском језику има, додуше, релативно архаичних елемената, али у врло малој мери (назали, полугласници, метатеза ликвида, *ѣ* и сл.). Први византиски утицај на Србе (и Хрвате) додуше је старији од формирања наших феудалних држава, — али, прво, није много старији (уп. § 19) и, друго, није био нарочито јак. У томе се он разликује од романског утицаја, који је силно захватио Србе и Хрвате одмах по њиховом досељењу на Балкан, о чему сведочи обилна појава полугласника, назализације, ликвидне метатезе и неких других важних процеса у српским речима романског порекла. Примери су добро познати у балканолошкој литератури: напр. *Arbe* = *Раб*, *Albona* = *Лабин*; *Narenta* = *Неретва*, *Sancta Maria* = *Сутоморе*, *Parentium* = *Пореч*; *Civitate* = *Цавтат*, *Pisinum* = *Пазин* итд.[4]

Док у средњегрчким позајмицама већ више нема трага словенској палатализацији велара *k*, *g*, *x* (упор. напред, §§ 10, 11), дотле се она увелико среће у романским позајмицама: *Civitate* > *Цавтат*, *Genta* > *Зета* итд.[5]

У романским се речима у нашем језику налази и *ы* (> *и*) за дуго романско (и илирско) *ū* и *ō*: уп. напр. у Дубровнику *мūр*

[1] B. A. Meillet, Le slave commun², 38; M. Vasmer, Die slav. Lehnw., 20—21 и s. v. v.; и Греко-слав. II, 211.

[2] L. Niederle, Manuel de l'Antiquité slave II (Paris 1926), 253—254.

[3] Упор. о томе Х. Барића, Наш језик II (1934), 46—47; Ст. Романског, Revue des Études slaves II, 47—55.

[4] В. нарочито многобројне Скокове студије, а сада и његово дело Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I, II (Загреб 1950), passim.

[5] ibid.

„зид“ < *mūrus* итд.; затим ром.-илир. наставак *-ōna* > *-ин* (*Flanōna* > *Пломин*, *Albōna* > *Лабин* итд.[1], — а у грчким позајмицама ни тога нема.

Из тога излази јасан закључак да су Срби и Хрвати већ првих векова својег живота на Балкану ступили у јаке везе са Романима и романизованим Илирима, док су са Византинцима односе успоставили тек неколико векова касније (округло око IX века). На тај нам начин лингвистичко проучавање показује да је византиски суверенитет у српским и хрватским земљама у прво време био мање-више очигледно само номиналан.

Тек отприлике од VIII или IX века — даке ипак још (с нашег гледишта) у преисториско и претфеудално време — отпочели су први таласи грчких утицаја. Уочи стварања првих феудалних српских држава тај утицај је већ јак, а нарочито снажан постаје у држави Немањића. „...starke Spuren sind bis heute vom byzantinischen Einfluss übriggeblieben, dessen Höhepunkt wohl im 13—14 Jahrhundert erreicht wurde“[2]. То је са лингвистичког гледишта потпуно јасно.

Тај снажни византиски утицај у феудалном Средњем веку захвата и наше Приморје и хрватске земље, продирући уопште у најразличитије области материјалног и духовног живота[3].

Отпадање Хрвата од Источне цркве и евакуација јадранских обала од стране Византинаца учинили су крај непосредном грчком утицају на наше Приморје и друге југословенске католичке земље; али се код Срба ови утицаји, очигледно са несмањеном снагом, настављају увелико и кроз Нови век, вероватно за све време турске окупације, до стварања српске националне државе почетком XIX века, а на југу Србије можда и нешто дуже. Снага грчке средњевековне културе огледа се у томе последњем периоду и у томе што низ грчких позајмица сада добивамо и посредством нових настављача византиске традиције — Турака. С друге, пак, стране Грци служе сада и као посредници између нас и Турака уп. срп. *касандисати* „добити“ од καζανδίζω, а ово од тур. *qazandı* итд[4].

У почетку XIX века овај утицај престаје, због тога што тада почиње „европеизација“ нових националних балканских држава, која доводи брзо до тога да балканска грчко-турска цивилизација и њени центри Цариград и Солун изгубе свој некадашњи престиж[5].

[1] Ibid.

[2] Фазмер, Die griech. Lehnw., 17.

[3] В. то код Фазмера, о. с., 14—17, а за речи очуване и до данас у српском језику код мене, Нгр. и сргр. поз., нарочито одељак III (226—232).

[4] Mazon D'une formation verbale slave d'origine gréco-turque, Mélanges linguistiques offerts à M. J. Vendryès... (Paris 1925), 265—273).

[5] Ја сам већ у своме раду Нгр. и сргр. поз. (passim) констатовао да су неке грчке позајмице, примљене поодавно, данас већ застареле, иако не сасвим непознате: напр. *ћерамида*, *ћесар*, *ћир* и *ћирица* и сл. — И турске позајмице, нарочито у области административне терминологије, нагло су почеле ишчезавати са престанком турске власти. В. о томе Скока, Restes de la langue turque dans les Balkans, у Зборнику Les Balkans, leur passé et leur présent, нарочито стр. 255.

Ако, дакле, завршавајући ово излагање, желимо сасвим укратко да резимирамо цело ово лингвистичко питање, онда ћемо констатовати да је грчки лингвистички утицај на Србе на Балкану познији за неколико векова од романског, али да се затим снажно разбуктао, нарочито у наше феудално време, да је надживео и српске средњевековне државе и Византију, трајући кроз целу турску епоху Новога века, све до пре једног и по столећа, захватајући временско раздобље од округло хиљаду година.

IVAN POPOVIĆ

LE PROBLÈME DE LA CHRONOLOGIE DES EMPRUNTS BYZANTINS ET NÉOGRECS EN SERBO-CROATE

(R é s u m é)

Après avoir étudié les différents phénomènes (en premier lieu phonétiques) que subirent les emprunts néogrecs du serbo-croate, l'auteur donne une chronologie de ces emprunts.

On peut dire en général que l'influence linguistique des Byzantins sur les Serbes (et plus rarement sur les Croates) fut postérieure aux premiers échanges linguistiques bulgaro– et macédo–helléniques. Tandis que les Bulgares et les Macédoslaves entrèrent dès leur arrivée dans les Balkans en relations directes avec les Byzantins, l'influence grecque sur le serbo-croate n'eut lieu que plus tard. Le serbo-croate montre moins d'archaïsmes à ce point de vue que ce n'est le cas, p. ex., du vieux slave. Ainsi on trouve plus d'exemples de *ǫ*, *ę* pour ον, εν etc. en vieux slave qu'en vieux serbe. Un passage de ι (et υ) à *ь* (*ъ*) en s.-cr. est également très rare, bien qu'on en trouve quand même quelques exemples (**тьмьꙗнь**, *тамјан* pour θυμίαμα etc). Une métathèse *or* > *ra* etc. ne figure que très rarement dans les emprunts grecs du serbo-croate, mais il existe tout de même quelques exemples de ce genre. Si on compare les emprunts romans du serbo-croate aux emprunts grecs — on doit constater que l'influence romane sur les Serbes et les Croates fût antérieure de quelques siècles, ce qui ressort d'une quentité d'exemples contenant les nasales, la métathèse etc. qu'on rencontre dans les romanismes du serbo-croate.

D'autre part, l'action du grec sur le serbe doit être antérieure au XIIe siècle, c.-à.-d. qu' elle est antérieure aux premiers textes littéraires vieux serbes. Mais elle ne devint considérable qu'au XIIe siècle environ, et dans les quelques siècles suivants. Une fois commencée, elle ne cessera que bien après la chute de la Byzance et celle de la Serbie médiévale, notamment vers la fin du XVIIIe siècle. On peut

dire ainsi que l'influence grecque sur le serbe dans les Balkans dura environ mille ans.

Le terme où cessa cette action grecque sur les Serbes (XVIIIe s.) peut être établi par le fait que certaines évolutions toutes récentes observées dans des parlers néogrecs (surtout dans ceux du Nord) figurent dans les mots macédoslaves de provenance grecque, mais font défaut dans les mots serbes (et croates). P. ex. on ne trouve jamais en Serbe le son *š* pour σ; *ž* pour ζ; la métatonie néogracque (type *ιά* au lieu de *ία* etc.), ainsi que quelques autres changements, alors que le macédoslave connaît des exemples de ce genre (*кипарuш* de κυπαρίσσι etc.). Ces faits montrent avec évidence que plus ou moins tous les mots serbes d'origine grecque doivent être antérieurs à la rupture des relations de la Serbie avec la civilisation gréco-zinzare, répandue dans l'Empire ottoman.

En d'autres termes, les Serbes venus dans les Balkans n'entretenaient d'abord que de vives relations avec la civilisation occidentale romane. Quelques siècles plus tard seulement une influence byzantine peut être considérée comme intensive (au IXe ou Xe siècle environ). Mais une fois répandue, elle survécut aux Etats chrétiens balkaniques du Moyen âge et ne perdit son importance qu'au moment où l'Etat serbe, libéré des Turcs, se laissa pénétrer par la civilisation européenne.

*

Les chapitres sont les suivants: 1) introduction, 2) voyelles nasales, 3) métathèse slave méridionale (*or* > *ra* etc.), 4) les jers, 5) substitution à φ, 6) substitution à α, 7) *ě* dans les mots d'origine grecque, 8) le son *ü* du grec, 9) métatonie néogrecque du type παπαδιά pour παπαδία, 10) γ palatal en serbo-croate, 11) κ palatal, 12)—14) emprunts récents, 15) mots où les critères linguistiques ne permettent qu'une chronologie vague, 16) emprunts anciens où les critères purement linguistiques manquent totalement, 17) emprunts récents où les critères linguistiques manquent, 18) influence byzantine en Dalmatie et chez les Croates catholiques, 19) le terme *ante quem*, 20) le terme *post quem*, 21) considérations générales.

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des-Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ СТОЈКОВИЋ

КАСНОАНТИЧКИ МОЗАИК ИЗ ПЕТРОВЦА НА МОРУ

У Петровцу на Мору откривен је 1902 г. у маслињаку Марка Греговића одломак добро очуваног мозаичког пода, а нешто касније је нађен у близини мозаика и један гроб са античким новцем и вазом од зеленог стакла[1]. Нажалост, као што се у многим случајевима дешавало, новац је изгубљен, а ваза бачена.

За време Првог светског рата аустриски војници су повадили и разнели мозаик, изузев једног малог дела који је још у поседу Марка Греговића[2]. На фрагменту мозаика који има око 9 $дм^2$ делимично је очувана фигура коју су сачињавале три рибе цртане црним и сивкастоплавим коцкицама на основи од бледоружичастог кречњака[3]. Три рибе су приказане са заједничком главом (сл. 1). Потпуно геометриски схваћена, глава је изведена у облику равнокраког троугла у чијем средишту је израђено око, док се зракасто са сваке стране троугла наставља тело рибе. Геометризам главе наглашава нарочито круг у коме је она уписана, сачињен од линија које обележавају шкрге на телу риба.

Мотив рибе и начин на који су оне повезане у композицију наводе мисао на његово симболично значење. Позната из симболике старих религија, риба је била један од најомиљенијих хришћанских симбола, посебно због тога што је њен грчки назив одговарао иницијалима Христовог имена[4]. Већ у ранохришћанским уметничким споменицима она се врло често употребљава у разним композицијама. Ближе тумачење њеног симболичког значења обично је условљено композиционом формом у којој се она јавља. Стапању трију риба у једну целину и нарочито због тога што све три рибе имају једну главу — јединствену за сва три тела

---

[1] Fr. Bulić, Ritrovamenti antichi a Castellastua, Bulletino di archeologia e storia dalmata 25 (1902) 160.

[2] Постакнут овим налазом Марко Греговић је открио још један мозаични под, од око 12 $м^2$, украшен разним орнаменталним фигурама. Овај мозаик је сада поново покривен.

[3] Поред ове фигуре, по Греговићевом исказу, на истом мозаику су биле претстављене и друге морске животиње, октопод, делфин, сипа итд.

[4] Формула ΙΧΘΥΣ, јавља се вероватно последњи пут у константиновској цркви Рођења у Витлејему. Уп. ΙΧΘΥΣ V, Die Fisch-Denkmäler in der frühchristlichen Plastik, Malerei und Kleinkunst, 683.

— допуштало би хипотезу да ова фигура претставља св. Тројство[5]. Тако протумачена фигура трију риба би могла да одређује карактер зграде чијем је мозаику припадала и који би се по њој могао приближније датирати.

Међутим такво објашњење значења ове фигуре се не може утврдити. Догма о св. Тројству прихваћена је на васељенском сабору 381 г. у време када већ више не постоји потреба за прикривеним приказивањем хришћанских тема као у годинама пре Константина када се путем симболичких претстава изражавало хришћанско веровање.

По мишљењу F. J. Dölger-а који се нарочито бавио иконографијом рибе, оваква композиција не садржи хришћанску симболику већ значи одржавање уметничке игре каква се много столећа раније среће на египатским посудама од фајанса из II миленија пре н. е.[6].

Мотив трију риба са једном главом вероватно је прешао из египатске у римску уметност, којој наш мозаик несумњиво припада, у периоду хеленизма, када су земље Медитерана биле повезане јединственим уметничким стремљењима. На мозаику у Петровцу овај мотив је био укомпонован у једну самосталну целину која је показивала становника мора, и која је као тема за мозаик била јако омиљена у античкој уметности[7].

Без других материјалних података прилично је тешко прецизније датирање мозаика коме је припадао фрагмент из Петровца. Начин на који су рибе приказане, наглашени линеаризам њихових контура већ показује знатну разлику од натуралистичког схватања форме које је неговао у хеленистичкој и првим столећема римске царске уметности. Стилизованост њиховог облика међутим наговештава нови начин ликовног изражавања који се нарочито развио у уметности касне антике.

На сачуваном мозаику најстаријег култног објекта у Поречу (сл. 2) претстављене су две рибе, које се обично датирају у III столеће н. е.[8]. Својим облицима оне показују највише паралела са рибама из Петровца, на основу чега се може закључити да су им и хронолошки најближе.

---

[5] У византиској уметности каснијег Средњег века ретка ликовна претстава св. Тројства имала је сасвим устаљену схему. Уп. P. Stephanou, ΚΑΣΤΟΡΙΑ. Une édition monumentale et une fresque restée inédite, Orient. christ. period. 19 (1953) 430—1.

[6] ΙΧΘΥΣ V, 677.

[7] У профаној архитектури најлепша композиција тог жанра из наше земље је у Стобима. Уп. G. Mano Zisi, Mosaiken in Stobi, Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia 1935, 291, Abb. 182. Познати су аквилејски мозаици тога жанра у култним зградама. Уп. C. Cecchelli, La decorazione paleochristiana dell'alto medio evo nelle chiese d'Italia, Atti del IV Congresso interzionale di arch. cristiana 2 (1948) sl. 1.

[8] H. Leclercq, Manuel d'archéologie chrétienne II, Paris 1907, 203, fig. 221.

Ако би се мозаик из Петровца тако датирао, могао би да послужи да се појава мотива трију риба са једном главом у дугом размаку од II миленија пре н. е. до XII одн. XIII столећа н. е.[9], када се поново појављује (сл. 3 и 4), у тако удаљеним епохама употпуни на једном одлучном месту.

О римском локалитету на месту данашњег Петровца савремени извори немају података. Антички пут који је спајао Будву са Улцињем, као и данас, пролазио је поред њега. У Средњем веку, по попу Дукљанину, то се место звало Ласта[10], од чега је касније до почетка нашег столећа настао назив Ластва (Castellastua). Не може се утврдити да ли су средњовековни и каснији назив настали од римског топонима. Тек после систематских ископавања моћи ће да се установи да ли је на месту Петровца било веће насеље или само неки летњиковац.

Занимљива сличност главе трију риба са каснијом иконографијом „Божанског ока" коју је запазио још F. J. Dölger[11], заслуживала би посебно истраживање.

IVANKA NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ

UNE MOSAIQUE ANTIQUE DE PETROVAC SUR MER

(Résumé)

A Petrovac sur mer, sur la côte adriatique méridionale, on a trouvé un pavement romain sur lequel étaient réprésentées en mosaique différentes figures de poissons. Parmi elles se trouvait une curieuse réprésentation de trois poissons à une tête unique. Ce motif intéressant était connu dans l'art de l'Egypte, et beaucoup plus tard il se répète dans l'ornementation des églises romanogothiques. A Petrovac ce motif n'a aucun symbolisme chrétien. D'après les analogies du style la mosaique est très proche des oeuvres artistiques du IIIe siècle de notre ère et son motif des trois poissons complète partiellement le grand espace de temps dans lequel il été établi.

---

[9] IXΘYS IV, T. 291, у Luxeuil-у на кључу свода; IXΘYS II, 542, N. 4 и IXΘYS V, 677 и 678 на острву Угљану код Задра. У оба случаја на култним објектима.

[10] Љетопис попа Дукљанина, ed. Др. В. Мошин, Загреб, 1950, 63.

[11] Истоветност изгледа главе у композицији трију риба са претставом Божанског ока истакао је F. Dölger, IXΘYS II, 542, n. 4, али се није упуштао у генезу тог иконографског типа.

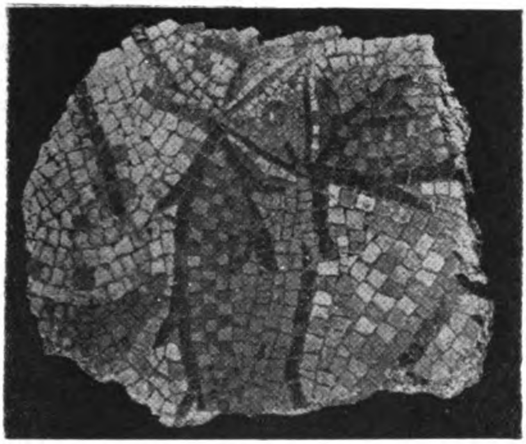

Сл. 1 — Мотив трију риба са једном главом на мозаику у Петровцу на Мору.
Fig. 1 — Motif de trois poissons à une tête unique
sur la mosaïque de Petrovac sur mer.

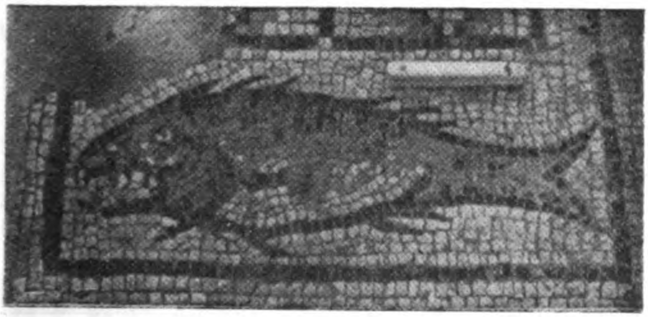

Сл. 2 — Риба на мозаику у Поречу.
Fig. 2 — Le poisson sur la mosaïque de Parentium.

Сл. 3 — Мотив трију риба са једном главом из Luxeuil-a.
Fig. 3 — Motif de trois poissons à une tête unique de Luxeuil.

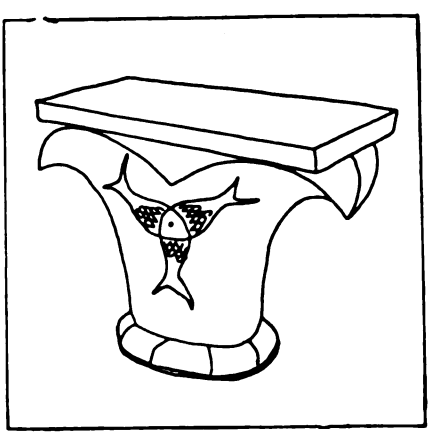

Сл. 4 — Фигура трију риба на капителу са острва Угљан код Задра.
Fig. 4 — Motif de trois poissons à tête unique sur le chapiteau au monastère de l'île d'Ugljan près de Zara.

Зборник радова С.А.Н XLIV — Византолошки институт, књ 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV
Institut d'Études byzantines, № 3

СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ

УМЕТНИЧКИ СПОМЕНИЦИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

Скоро два столећа понављају се покушаји да се свестрано проуче и сниме српски историски и уметнички споменици на Светој Гори[1]. Са великим прекидима, без одговарајућих техничких средстава, посао око испитивања и публиковања историских извора и дела старе књижевности ипак је напредовао. Рад на истраживању уметничких споменика, после успелог почетка Димитрија Аврамовића 1847 године, текао је знатно спорије. После Аврамовића, у XIX веку, није нико од Срба вршио испитивања уметничких споменика на Светој Гори. Све до првих деценија нашег века српску уметност на Атону проучавали су странци, већином Руси и Французи. Наш материјал у страним публикацијама појављује се сасвим фрагментарно, или у склопу већих систематских дела, у оној количини коју је захтевала целина[2]. Никада у тим испитивањима нису наши споменици стајали у центру пажње, нити је чињен покушај да се они издвоје као самостална група. Претходни радови о српској уметности на Атону остали су толико неповезани да су се и наши новији истраживачи морали да ограниче на специјална питања. Архитекти Ж. Татић[3] и Ђ. Бошковић[4] с успехом су се бавили проучавањем светогорске архитектуре, задржавајући се највише на Хиландару. Неке од хиландарских икона и неке предмете из хиландарске ризнице публиковао је Л. Мирковић[5], који је користио фотографије Београдске научне мисије из године 1930. Задатак наше мисије 1952 године — у

---

[1] Станојевић, С., Историја српског народа у Средњем веку I, Београд, 1937, стр. 44 — 98, IX глава: Рад у светогорским манастирима.

[2] Богати материјал прве модерно опремљене археолошке експедиције на Светој Гори, П. Севастијанова (1851, 1857—58), у науци је скоро неискоришћен. Мисија Н. П. Кондакова 1898 године дала је познате резултате, књигу: Памятники христіанскаго искусства на Аѳонѣ, С. П. Б., 1902 За нас су најважније податке дале мисије Габр. Мијеа, 1918 и 1919—20. Материјал Мијеових експедиција штампан је, делимично, у збирци: Monuments de l' Athos, I Les peintures, Paris, 1927.

[3] Татић, Ж., Трагом велике прошлости, Београд, 1929.

[4] Бошковић, Ђ., Светогорски пабирци, Старинар, III сер., књ. 14, Београд 1939, 71—104.

[5] Мирковић, Л., Хиландарске старине, Старинар, III сер., књ. 10—11, Београд. 1936, 83—94.

области испитивања старе уметности — био је доста обиман и компликован. Пре свега, морало се утврдити да ли је досада познати материјал на месту. По подацима из инвентара из године 1930 види се да за последње 22 године Хиландар није изгубио ништа од предмета унесених у инвентар[6]. Задатак нам је био, даље, да утврдимо стање у коме се споменици налазе. Питање заштите уметничких споменика у Хиландару веома је озбиљно. И поред све бриге хиландарског братства неки објекти стално се руше и коначно ће пропасти ако им се не укаже најхитнија стручна помоћ; о појединим, најтежим, случајевима биће речи у одговарајућим одељцима текста.

Само прегледање уметничких споменика, са свим претходним техничким радовима, мерењем, описивањем и снимањем одузело је највише времена.

Овом приликом покушаћу да изнесем — у најкраћим цртама — све оне резултате рада који су се показали одмах, без детаљнијих студија. Обиље нове грађе је толико да се она одмах не може ни описати, а још мање анализовати и класификовати. Техника посла наметала нам је ред испитивања. На првом месту прегледани су рукописи с минијатурама. Овај избор био нам је најкориснији и због тога што смо кренули од грађе која је најбројнија и најмање позната. Из хиландарских рукописних књига снимљен је микрофотографски сав важнији сликани и цртани уметнички украс; све минијатуре, скоро сва орнаментисана заглавља и највећи део иницијала.

После завршеног овог посла снимљене су све иконе од веће уметничке вредности — у Хиландару и у испосници св. Саве у Кареји, изузевши потпуно потамнеле иконе које ће се морати претходно очистити. Истовремено снимане су фреске, драгоцености из ризнице и цркве, камени споменици и архитектура. Због слабог осветљења у зимским месецима најмање су снимане фреске и архитектура, материјал који је иначе досада највише фотографисан.

а) МИНИЈАТУРЕ, ОРНАМЕНТИ И ИНИЦИЈАЛИ

Од око 700 хиландарских рукописних књига има их приближно 200 са уметничким украсом. Из њих је снимљено око 540 снимака. У хиландарским рукописима сачувала се најбогатија ризница материјала за историју српског минијатурног сликарства. За све врсте рукописног украса у Хиландару су очувани најлепши примерци. Многе празнине које су досада постојале у нашем знању о овој врсти уметности биће, кад се публикује хиландарски материјал, попуњене.

[6] Уметнички предмети унесени у одељак бр. 3: Инвентар старина манастира Хилендара, III — Ствари и иконе, година 1930 — пописао, уз помоћ братства, архитекта П. Поповић, априла 1930 године.

Најпознатији хиландарски рукопис, Мирослављево јеванђеље, које се сада чува у Народном музеју у Београду, стајао је доста усамљен међу српским споменицима, као једини примерак јеванђелистара са иницијалима романског порекла. Чинило се да је ова врста сликарства код Срба напуштена већ крајем XII века и да се она касније, у XIII в., одржавала у јако огрубелим облицима једино у конзервативној Босни. Међутим, хиландарско четворојеванђеље бр. 22, на пергаменту, из XIII в., иако знатно скромнијег формата од Мирослављевог јеванђеља (0,27 × 0,19), сведочи нам да се иницијална орнаментика романског типа и даље развијала код Срба и у XIII веку. Већ из Мирослављевог јеванђеља могло се наслућивати да је романска орнаментика у њему доста блиска тадашњој скулптури рашке школе; сада је тај однос још јаснији: једно заглавље у хиландарском рукопису бр. 22 (на л. 148 v.) скоро потпуно понавља мотиве западног студеничког портала. Грубо изведен цртеж јако је непрецизан и искварен неспретним колорисањем; боје су дречеће, светло црвена и зелена, на злату. Јеванђеље бр. 22 има и иницијале са веома читком контуром слова; они показују нама до сада непознату чињеницу да је најмлађи слој иницијалне орнаментике из Мирослављевог јеванђеља прешао у српским скрипторијима XIII века у новију, напреднију фазу зрелог романског стила (сл. 1 и 2).

Старински иницијали са преплетима и фантастичним животињама сматрају се обично као типични украс македонских пергаментних рукописа. Претпостављало се да орнаментика „тератолошког стила" није била нарочито омиљена код Срба и да су касни примерци таквих иницијала у српским књигама позајмице из македонских рукописа. У хиландарској библиотеци очувало се неколико српских рукописа из XIII века са необично богатим, разноликим и доста вешто цртаним иницијалима „тератолошког стила". Наводим као најтипичнији пример рукопис бр. 387 (Теодор Студит, на бомбицину формата 0,16,5×0,25). У њему се налази богат избор иницијала овог типа; фантастични цртеж попуњен је само једном, црвеном бојом (сл. 3). Иницијали овог стила често понављају мотив змија које се преплићу у неправилним завојима и чворовима. Већ је Буслајев истакао да су примитивно цртана словенска слова са змијама рађена према грчким узорима. Ипак је цело питање раније расправљано са доста оскудним материјалом. Словенски „тератолошки стил" описиван је прво по хиландарским паримијама XII века, из Публичне библиотеке (№ 1685). Касније се показало да се орнаментика истог типа налази у лепшој изради у Апостолу манастира Слепче (Лењинград, Публична библ. F. п., № 101). Сада су хиландарски рукописи дали још много нове грађе. Нарочито су занимљиви иницијали са змијама у хиландарском пергаментном свитку бр. I, из XIII в. (сл. 4).

Рукописима са украсом „тератолошког стила" блиске су хронолошки две хиландарске пергаментне књиге из XIII в. са минијатурама какве досада нису биле познате у нашим текстовима.

Добро очувана Слова Јована Златоустог (бр. 386), већег формата (0,18,5 × 0,28) имају црвено-црне иницијале који се по техници израде не одвајају много од „тератолошких". Стилски, међутим, рукопис, бр. 386 показује веома оригиналну мешавину византиских елемената са романским. Свеже цртане главе, као иницијал О (на листовима: 122 v., 135 v., 139 v. и 256 r.), потсећају по типу на милешевске младе светитеље — али се у крутом цртежу неспретних потеза осећа романска стилизација. Једна погрешка преписивача (који је цртао и иницијале) пружа доста сигуран ослонац за даља испитивања: на л. 50 r. писац је у ћирилском тексту написао неколико речи глагољицом. По целокупном свом изгледу, а нарочито по главама — иницијалима, хиландарски рукопис бр. 386 сасвим је близак грчким рукописима XII века из јужне Италије; он је свакако настао према неком узору оних итало-грчких провинциских радионица из којих је изашао бечки грчки рукопис теолошке садржине бр. 12 (Беч, Нар. Библ., Theol. gr., 12). Сл. 5 и 6.

Јако оштећени, неугледни пергаментни рукопис бр. 313 (Паримије), без почетка и краја, малог формата (0,13 × 017) крије у себи најзанимљивије хиландарске минијатуре XIII века. На преосталих 160 листова сачувала су се 42 иницијала, рађена у три боје: црвеној, плавој и жутој. Поред фантастичних животиња (напр. на л. 27 r.) јављају се искидани људски удови (напр. рука која држи штап на л. 31 v.) и целе, наге фигуре, лако цртане, великих глава, меких, извијених покрета — са нескривеним деформацијама карикатуре (напр. покварени човек, на л. 34 v.). У цртежу фигура из хиландарских Паримија осећа се извесна даља стилска сродност са ликовима из изгорелог призренског јеванђеља београдске Народне библиотеке. Сл. 7 и 8. Наги човек као иницијал Т, вероватно илуструје поквареног човека, који се описује у том пасусу (Приче Соломонове, 6,3—19): „Човјек неваљао и нитков ходи са злијем устима. Намигује очима, говори ногама, показује прстима..."

Минијатуре хиландарског рукописа бр. 313 показују врло широк репертоар мотива. Неки иницијали јако су слични руским иницијалима из друге половине XIII века. Занимљиво је да се паралеле за иницијале истог хиландарског рукописа наилазе и у македонским рукописима раног XIII века, у Триоду Верковићеве збирке и у Болоњском псалтиру. Сада се пружају доста сигурне могућности да се објасне ове сличности.

У исту групу заједничке словенске орнаментике XIII века спада и украс хиландарског четворојеванђеља бр. 12. Заглавље испред Матеја са иницијалом знатно потсећа на Болоњски псалтир, само је у српском рукопису (из краја XIII века) и цртеж чвршћи и боја интензивнија. Слика 9. Слична застава у зографском Радомировом псалтиру (Слов. рук. бр. 47) изведена је знатно грубље.

Последњим годинама XIII века припадају прецизно цртани и живо колорисани иницијали хиландарског јеванђелистара бр. 8,

који се раније чувао у Типикарници. Сл. 10. Искусно компоновани иницијали овог рукописа познати су науци по копијама мисије Севастијанова; најближе паралеле овим иницијалима налазе се на једном литургичном свитку XIII-ог или раног XIV-ог века у библиотеци суседног манастира Есфигмена (рукоп. бр. 10).

Српско минијатурно сликарство губи почетком XIV века карактер конзервативне уметности. Од времена краља Милутина до пада Смедерева, најлепши раскошно илуминирани српски рукописи на пергаменту и хартији не заостају много својим уметничким квалитетима за радовима најбољих цариградских скрипторија. Из тог периода било је науци добро познато једно једино дело: Минхенски псалтир. О јеванђељу серског митрополита Јована, о јеванђељу патријарха Саве и о лењинградском српском јеванђељу знало се нешто мало. Сада се показало да су без познавања хиландарских рукописа овог периода сви покушаји приказивања историског развоја српске минијатуре у XIV и XV веку остали нејасни, делимично и нетачни.

Раскошна хиландарска јеванђеља XIV века на пергаменту, са портретима јеванђелиста, сликаним заставама и иницијалима, спадају међу најдрагоценија дела старог српског сликарства.

На граници, као примерци прелазног стила између XIII и XIV века, стоје рукописи изванредног књигописца хиландарског Романа Хромог, за кога је Јагић, још 1873, изнео хипотезу да би могао да буде брат Вука Бранковића[7]. Од њега су се сачувале у Хиландару три украшене књиге: јеванђелистар на пергаменту бр. 9, псалтир, на хартији, бр. 79 и минеј за месец март на пергаменту, бр. 160. У XIV веку, по лепоти писаног слова, Роман међу српским књигеописцима стоји на првом месту. Његов украс, строг и технички савршен, архаичан је по мотивима, али у линији и боји знатно племенитији од српских орнамената XIII века. Сл. 11. По овој групи рукописа, нарочито по колориту орнамената у Романовом минеју (бр. 160), смело би се закључити да се прелаз од старог, грубог, шареног преплета XIII века на рафиновану преплетну орнаментику касног XIV и раног XV века извршио у хиландарском скрипторију.

Средином XIV века хиландарско минијатурно сликарство налази се на врхунцу. Три богата кодекса и један литургични свитак показују највећи домет српске средњевековне уметности на овом пољу: јеванђеље патријарха Саве (1354—1375), на пергаменту (бр. 13); јеванђеље на пергаменту бр. 16; праксапостол из године 1365, на пергаменту (бр. 46) и литургични свитак на пергаменту, дуг 8,20 м. (бр. II). Јеванђеље патријарха Саве (0,21×0,29,5) срећом је очувано цело. Минијатурни ликови јеванђелиста са музама стављени су у богате заставе изнад почетка јеванђеља. Сл. 12. Варварски је исечен украс из јеванђеља бр. 16. Нешто

[7] Starine, V, 1873, 4—5.

већи од јеванђеља бр. 13 (0,22,5 × 0,31), овај је рукопис имао ауторске портрете на целој страни, велике заставе изнад почетака јеванђеља, заставице изнад списка глава и иницијале. Вероватно средином прошлог века ишчупани су сви портрети и исечене све велике заставе. По преосталим заставицама и иницијалима види се да је у оба рукописа — бр. 13 и бр. 16 — сликани украс радила иста рука. Вероватно је исти сликар украсио и Праксапостол на пергаменту, бр. 46 и већ споменути пергаментни свитак бр. II. Познато јеванђеље Николе Стањевића, на пергаменту (0,24,5 × 0,34) — бр. 14, рад монаха Теоктиста, савршено очувано, стилски је сасвим сродно групи јеванђеља патријарха Саве, али је у боји нешто грубље.

Хронолошки и стилски овој групи рукописа припадају ауторски портрети јеванђелиста у Романовом јеванђелистару (бр. 9) из године 1337. Потрети јеванђелиста у овај рукопис стављени су накнадно, као што стоји у запису на последњем листу, 1360 године, настојањем хиландарског игумана Доротеја, за владавине цара Уроша. Јеванђелистар је написао писац Роман исте године кад се Урош родио и кад је цар Душан свакако и Хиландар обасуо поклонима; можда је и сам млади цар Урош 1360 године зажелео да се сликама украси књига која је настала у данима његовог рођења. Уметнути ликови јеванђелиста спадају међу најлепша дела минијатурног сликарства у византиској уметности тога доба. Сл. 13. По начину сликања ове минијатуре припадају истој групи сликара који су радили минијатуре познатог париског рукописа са теолошким и полемичким списима цара Јована III Кантакузина (1371—1375); и споменути париски рукопис (Bibl. Nat. Ms. gr. 1242) пореклом је са Свете Горе. Можда није случај да оба рукописа, хиландарски бр. 9 и париски бр. 1242, имају исти формат: 0,33,5 × 0,25. Запис који тачно датира минијатуре Романовог јеванђелистара у 1360 годину и сличност хиландарских јеванђелиста са париским рукописом бр. 1242 пружају добру основу за решавање занимљивих питања из области српског и византиског сликарства из друге половине XIV века.

Посебну групу чине рукописи из друге половине XIV века са компликованом орнаментиком у којој суверено доминира геометриски облик, без људског и животињског лика. Међу илуминираним рукописима овога типа, који формално и хронолошки одговарају стилу архитектонске пластичне декорације моравске школе, била су досада позната два добро очувана примерка: јеванђеље на пергаменту Српске академије наука (бр. 277) и јеванђеље на пергаменту бечке Народне библиотеке (бр. 32 словенске збирке). Хиландар има два изванредна рукописа ове групе: четворојеванђеље на хартији (0,29 × 0,20,5) из седамдесетих година XIV века, бр. 21 (сл. 14) и цветни триод на хартији (0,21 × 0,27,5) из друге половине XIV века (бр. 265).

Два хиландарска рукописа из прве половине XV века имају украсе сликара Теодора. Најлепши хиландарски рукопис Јована

Златоустог, на хартији, бр. 400, писао је Стефан Доместик, а сликом и орнаментима украсио зограф Теодор. Сл. 15. Исти Теодор писао је и украсио хиландарско четворојеванђеље на хартији, бр. 58. У Беседама Златоустог на л. 4 v. насликан је на златној основи велики беседник стојећи, са свитком у левој руци; на л. 5 r. истог рукописа сликано је живим бојама, на топљеном злату, велико заглавље са необичном темом, мртвом природом: три крушке на послужавнику, мотив који је познат са нешто старијих минијатура Цариградске дворске школе[8]. Начин сликања и време постанка Теодорових хиландарских минијатура допуштају да се он идентификује са сликаром Теодором, мајстором руденичких фресака, који је, вероватно, идентичан са Теодором Савиним, Которанином, учеником Ђорђа Грка, которског сликара. Теодоровим хиландарским минијатурама стилски је јако слична уска застава из крушедолског зборника бр. 69, из рукописа који је писао Стефан Доместик 1458 године. Крушедолски орнаменат, вероватно рад неког Теодоровог ученика, и оба Теодорова украшена рукописа веома јасно осветљавају уметничку средину смедеревског двора и њене компликоване везе са Цариградом, Св. Гором и нашим приморјем.

Јаки талас муслиманских елемената у орнаментици српских рукописа XV века могао се досада хронолошки фиксирати у времена Владислава Граматика, у другу половину XV века. Орнаментика хиландарског рукописа бр. 69 (четворојеванђеље и апостоли на хартији 0,20,5 × 0,14,5) упућује на могућност да се стил Владислава Граматика развијао касније и на Светој Гори, примајући, можда преко румунских илуминатора, елементе јужнонемачког порекла (сл. 16).

Столеће од губитка државне самосталности до обнове Пећке патријаршије било је за судбину минијатурног сликарства у Хиландару тешко и бесплодно. Рукописне књиге XVI века и у хиландарској библиотеци ретко имају украс. Добија се утисак као да је српска штампана књига XVI века задала тежак ударац уметности минијатурног сликарства и да је тек привремени прекид штампарске делатности код Срба у XVII веку изазвао кратко али интензивно, последње цветање српске минијатуре у деценијама између 1630 и 1680 године.

Наивно цртани орнаменти и груби иницијали у хиландарским рукописима XVI века рађени су по старим узорима. У једном хиландарском јеванђељу из XVI века (бр. 37, на хартији из око 1564) све стране са украсом унесене су из старијих исечених рукописа. Као пример просечности и слабог техничког знања у овим временима може послужити илуминатор хиландарског јеванђеља бр. 39; још је слабији украс у Псалтиру бр. 119 (на хартији), из год. 1510—1511, рад Хиландарца Висариона. Знаци препорода који се у матичним српским земљама показују у уметности већ

[8] Paris, Bibl. Nat., Ms. gr. № 543 из XIV века.

срединoм XVI века, у Хиландару избијају много касније. Први богатије украшени рукописи јављају се у Хиландару тек око 1630, али тада одједном у импозантном броју. Прва лепше орнаментисана јеванђеља раног XVII века у хиландарској библиотеци вероватно нису ни писана у Хиландару; например: четворојеванђеље бр. 33 (0,20 × 0,31) са прецизно изведеним орнаментима у злату, зеленој, црвеној и вишњевој боји. За рукопис бр. 34/четворојеванђеље на хартији (0,21 × 0,31,5)/ са заглављима тврдих линија и дречећим колоритом, вели се у запису, на листу 234, да је донесен у Хиландар из Кучајне. Даљи, самосталнији развој касног минијатурног сликарства у Хиландару може се нарочито пратити по апостолима и псалтирима насталим око 1660—1670 године. Тих деценија хиландарско минијатурно сликарство доживљује други и последњи врхунац у свом историском развоју. Хиландарски мајстори враћају се на стару тему својих најлепших рукописа из XIV века, на минијатурни ауторски портрет апостола у медаљону, који је уметнут у богато декорисану правоугаону заставу. Нова сликарска обрада старе теме не ослања се директно на старије хиландарске узоре. У њој има — нарочито у орнаментици — елемената оријенталног порекла, позајмљених из провинциских скрипторија у унутрашњости, нарочито из кратовске школе. Ипак, сви ти узори служе само као потстицај, они добијају у Хиландару и прецизнију техничку обраду и више уметничке квалитете. У српском минијатурном сликарству турског периода, хиландарци дају главна ремек-дела, најлепше наше илуминиране рукописе XVII века: апостол бр. 107, апостол бр. 106 и псалтир бр. 124. Апостол бр. 107 на хартији (0,19,5 × 0,29,5), из године 1660, има пет фино сликаних апостола, 26 застава и множину иницијала; украс су сликала два човека, орнаменте и иницијале радио је један мајстор, а ликове апостола други. Сл. 17. Тек сам накнадно у Београду констатовао да су из овог рукописа чупани листови с минијатурама. Порфирије Успенски искинуо је почетак Павлове посланице Римљанима с портретом апостола Павла[9]. Апостол, скоро истог формата (0,20 × 0,30), на хартији бр. 106, из године 1643, нешто је скромнији; у њему је сав украс радио један уметник. Сл. 18. Исти мајстор који је у рукопису бр. 107 сликао заставе и иницијале израдио је у рукопису бр. 106 и ликове, знатно наивније од млађег мајстора који је сликао апостоле у рукопису 107. По апостолу из године 1643 може се тачно пратити како су у хиландарском скрипторију постојали орнаментални узорци, који су механички копирани; чак се пазило да исти апостоли добију исте оквире; напр. оквир апостола Јакова на л. 54 г. из рукописа број 106 понавља се на листу 103 v., у рукопису бр. 107, опет као оквир апостола Јакова. Мотиви из старијег

[9] Искинути лист, сада у Публичној библиотеци, F. I. № 612, публикован је код Лаврова; П, А. Лавров, Альбом снимков с юго-славянских рукописей, Петроград, 1916, т. 77.

рукописа на л. 58 r., 67 v., 74 v., 146 v, и 166 v. понављају се у млађем апостолу на л.: 108 r., 114 v., 120 r., 57 r. и 163 r. Псалтир на хартији (0,20,5 × 0,30), бр. 124, има ликове и орнаменте истог стила; рад је трећег мајстора који прецизно копира контуре орнамената из апостола бр. 106, али се у колориту одваја од узора. Овај „трећи" мајстор слика фигуре на свој начин, боље од мајстора апостола из 1643, али много наивније од сликара апостола из године 1660.

Једини по имену познати мајстор из ове групе илуминатора Данил потписао се на апостолу бр. 103 (на л. 232); његов рад стилски је идентичан са делима анонима који су украшавали рукописе бр. 106, 107 и 124, али је слабији технички и уметнички. Не бих смео да одлучно тврдим да је овај Данил идентичан са зографом попом Данилом који је у Хиландару 1664 године радио фреске и иконе у параклису св. Николе и који је написао један занимљив сликарски приручник.

У свим нашим збиркама, па и у хиландарској, последњу, најмлађу, групу богатије илуминираних рукописа претстављају служабници. Они су најдуже одолевали конкуренцији штампане књиге. Хиландарски служабници стилски се везују за минијатуре раније описаних апостола и псалтира; нарочито је цртеж орнамента остао неизмењен; у колориту осећа се јак утицај црно-беле гравире, потези цртежа су истакнути, а злато, плаво, зелено и црвено уноси се у цртеж као танка унутрашња контура; иако су минијатуре полихромне, на њима скоро нема бојене површине, сав је колорит задржан у линији која лежи на природној боји хартије. Досада најлепши познати служабници, из прве половине XVII века (например Ораховачки, из 1635 године ,рад мајстора Димитрија) знатно заостају иза хиландарских. Хиландарски примерци служабника: бр. 326 и, нарочито, бр. 327 (сл. 19) стоје на завршетку развојне линије нашег старог минијатурног сликарства. Они су последњи на својим страницама задржали сва три основна елемента наше старе украшене рукописне књиге: ликове, заставе и иницијале. Сва каснија орнаментика у хиландарским рукописима XVIII века нема никакве вредности, ни уметничке, нити историске; то су без реда одабране шаре, грубо обојене, које неспретно понављају облике штампаних вињета и иницијала. На крају овог отсека хтео бих да подвучем једну чињеницу. Први учени истраживачи светогорских рукописа однели су много и из Хиландара. Хиландарски грчки Панегирик, са занимљивим минијатурама, није више у манастиру. Најстарији хиландарски словенски фрагмент рукописа са иницијалом и заглављем, из XI века, доспео је у колекцију В. И. Григоровича. Требало би прегледати хиландарске рукописе из збирке Порфирија Успенског, да се види који међу њима имају богатији уметнички украс. По репродукованим листовима не може се тачно проценити какав је украс имао хиландарски Зборник из год. 1344 (Публ. Библ. F. п. I, № 89), четворојеванђеље из године 1356 (Публ. Библ. F. п. I, 85), Недељно

јеванђеље XVI в. (Публ. Библ. F. п. I, № 86), четворојеванђеље из год. 1520 (Публ. Библ. F. I, № 596). Једино се за минијатуру Апостола из год. 1660 (Публ. Библ. F. I. № 612. хил. број: 107) може одређено рећи да припада аутору најлепших хиландарских минијатура из друге половине XVII века. Споменути рукописи из руских колекција узети су само као пробрани примери, њих има знатно више. Кад би се једном хтела дати пуна слика некадашњег богатства хиландарске библиотеке, морале би се прикупити и проучити и све развучене књиге — нарочито хиландарски рукописи лењинградских и одеских библиотека, берлинске и бечке библиотеке итд.

б) ИКОНЕ

Сви рукописи хиландарски чувају се на једном месту, у затвореном трему црквице Св. Арханђела. Икона, међутим, има у Хиландару свуда. Већи део старих икона, које су повучене из црквене употребе, налази се у две збирке: у музеју изнад отвореног трема трпезарије и у библиотеци рукописа. Остале иконе стоје по црквама, у болници и по ћелијама; оне су само делимично инвентарисане, а има их које су остале незапажене и употребљене за сасвим необичне сврхе. Например, велика икона Богородичиног Ваведења (1,06 × 1,34), из почетка XVII века, у параклису Рођења св. Јована, стоји као даска на иконостасу, испод икона Христа и Рођења Претечиног из године 1684; преко ње је пребачена тканина, „риза" горњих икона и откривена је случајно, приликом снимања иконостаса.

Може се очекивати да би се детаљним претресањем свих деценијама напуштених ћелија нашло још много икона и предмета знатне вредности. Тешко је схватити како су раније пронађене, 1930 инвентарисане, хиландарске иконе остале науци неприступачне. 1936 године проф. Мирковић је, без аутопсије — по фотографијама експедиције из године 1930, публиковао: млетачки диптих, Тројеручицу и руску Богородицу из игуманског стола. Ми смо, овога пута, прегледали и снимили око 50 икона, а само прегледали и донекле класификовали преко 150 икона. За испитивања минијатура постојале су основне претходне студије. За рад са иконама морало се поћи од почетка — све на шта се наилазило било је ново и ретко су уметничка дела у другим техникама могла да пруже помоћ за прву оријентацију.

Хиландар једини има на једном месту скупљену основну грађу за историју нашег иконописа од XIII до краја XVIII века.

Најстарија хиландарска икона, Богородица са Христом, у мозаику (0,38 × 0,57), чува се у саборној цркви, у северној певници. Међу светогорским иконама-мозаицима хиландарски примерак спада међу најстарије; вероватно је из XII века. Стилски је овај рад најближи млетачким мозаицима касног XII века. Смело би се претпо-

ставити да је ова драгоцена икона страних мајстора доспела у Хиландар још у време Св. Саве.

Друго место по старини међу хиландарским иконама заузима добро очувани диптих са минијатурама из XIII века, уграђен у горњи део игуманског стола из године 1635. Овај диптих на древним плочама (0,24 × 0,30) има 24 минијатуре на пергаменту, под кристалом, са оквирима рађеним у филиграну, са полудрагим и лажним камењем. Минијатуре су сликане на златној позадини и богато су украшене ситним бисером. Рад је очевидно западњачког порекла и припада другој половини XIII века, по стилу најближи је сличном егземплару из Историског музеја у Берну. Сл. 20. Касном XIII веку припада изванредна икона св. Пантелејмона, грчки сигнирана, на дасци с платном (0,41 × 0,34); сада у музеју икона (са инвентарском ознаком: И. бр. а). Иконографски је ово ремек-дело слично нереској фресци св. Пантелејмона, али је од ње знатно млађе; хиландарска икона св. Пантелејмона, веома финих облика, који потсећају на форме комнинског сликарства, има наглашену снажну моделацију, оштар, минуциозан потез и богат колорит — особине које се ретко налазе удружене на делима прелазних година између XIII и XIV века (сл. 21).

Крају XIII века припадају две престоне иконе, на дасци с платном (1,00 × 1,32; И. бр. 220, I и II), обе релативно добро очуване, сада у музеју. (сл. 31 и 32). Христос Пантократор сигниран је само са IC XC. Богородица са Христом носи натпис M̃P ΘΥ̃ ‛Η'ΕΛΕΟΥCΑ (Милостива). Иконе су очевидно пандани и стајале су на неком од хиландарских иконостаса. По ширини иконе су веће од ширине зиданих стубаца и интерколумнија на Милутиновом иконостасу у Богородичној цркви (1,26); а по томе би се смело закључити да су из Немањине цркве; она је могла имати масивније зидане ступце на којима су у то доба стајале велике иконе. Веома свечани, ведри ликови, меко моделисани, у фино диференцираном колориту (окер, зелена, живоцрвена, плава и тамноцрвена — све на злату) не личе ни на охридске иконе, нити на српске фреске из касног XIII и раног XIV века. Иконографски хиландарском Пантократору доста је сличан Пантократор Византиског музеја у Атини бр. 188.

Истом времену, али сасвим другом сликарском правцу, припадају две нешто мање престоне иконе: јако оштећена Богородица с Христом и боље очувани Христос-Спаситељ (И. бр. 231). Богородица, сликана на дасци без платна сва је разбијена. Тамног колорита и тврдо цртана, ова икона доста потсећа на сопоћанску Богородицу из донаторске композиције — на новом слоју који је, судећи по овој икони, из последњих година XIII века. Истој школи, можда и истој руци, припада попрсје Христа-Спаситеља (0,90 × 1,20) на дасци с платном, бр. 231, сл. 24. Обе ове иконе у начину уметничке обраде показују елементе нама донекле већ познате из старог српског фреско-сликарства.

Средином XIV века настала је драгоцена група хиландарских икона, монументална дела: Богородица Тројеручица, Богородица „попска“ и оштећена икона Ваведења и мале иконе: житије Марије Египатске, фрагмент иконе светих Теодора и фрагмент мале Богородице Одигитрије.

Богородица Тројеручица спада међу најбоље очуване иконе XIV века; првобитно је служила као икона за ношење. Сликана је са обе стране, на лицу је Богородица Одигитрија (сл. 25), на наличју св. Никола. Сачувана је у оргиналном формату (0,90×1,10); на доњем рубу распознају се остаци трокраке дршке за ношење. Ова највећа светиња манастира Хиландара сматра се знатно старијом него што јесте; по легендама, у вези са њеним чудима треба да потиче из времена св. Јована Дамаскина. Међутим, по иконографији, натписима и нарочито по начину сликања, види се да икона припада српској уметности из времена краља Дечанског. Икона стоји у нарочитом проскинитару, поред игуманског стола, у јужној певници саборне цркве.

У истом храму, пред иконостасом, испред левог стуба, стоји Богородица „попска“ (0,74 × 0,99 — доле отсечена), исто литиска икона, са два лица. Нажалост, Богородичин лик јако је рестаурисан у XVII веку, икона Ваведења на наличју није освежавана. По Ваведењу судећи, цео рад је био слабији од Тројеручице и нешто је млађи (сл. 26).

Тешко је оштећена и преломљена на два дела најлепша хиландарска икона Ваведења, сада у музеју икона (И. бр. 216 – 0,87 (cca) × 1,09) — можда једна од икона Милутиновог иконостаса. По очуваним деловима види се да рад припада мајсторима који су били изложени утицајима са Запада, икона је сигнирана српски (сл. 27). Старац Захарија, запуштеног изгледа, са двоструким рефлексом на меснатом носу, наговештава натуралистичке детаље у дечанској припрати, Андрејашу, а донекле и Марковом манастиру.

Поред ових великих икона хиландарски музеј има, из истог времена, још неколико занимљивих икона средње величине, већином јако оштећених, и неколико ремек-дела скоро минијатурног формата. Четрнајестом веку сигурно припада иконица са житијем Марије Египатске. Сви главни догађаји из необичног живота ове светице, коју је толико популарисао својом иронијом Анатол Франс, илустровани су на дашчици величине 0,25 × 0,29,5. У четири појаса, од којих је сваки висок 6 см а дуг 19 см на тамноплавој основи која је горе исписана златним словима развијају се сцене виртоузно цртане; богата палета знатно је живља од колорита фресака и икона и највише потсећа на емаљни сјај боја са минијатура. Без средње велике фигуре као култне слике икона има-у овом облику-скоро више забавни него поучни карактер.

Дискретнији и строжи колорит показује очувани леви део иконице светих Теодора (преостали одломак: 0,38 × 0,13) са ликом св. Теодора Тирона. Основна скала боја овог одломка, иако богата,

задржана је у нијансама тамноплавог, тамнокестењастог и пурпурног, са јако осветљеним инкарнатом који је сав у ружичастом, са свежим светлозеленим сенкама (сл. 28).

Високи квалитети свечаних Одигитрија великог формата концентрисани су на једној преполовљеној иконици XIV века, која је погрешно слепљена са — нешто већом — половином једног фино сликаног руског Деисиса из XVI века.

Све мале иконе XIV века — већином неинвентарисане али срећом склоњене у музеј, — налазе се у тешком стању; изломљене су, пуне црвоточине, чађаве, са озледама које се све више љуште.

Већ на споменутој малој Одигитрији осећају се новости које наговештавају прелазни стил од XIV века ка XV: мека моделација, нервозни бели рефлекси и црвени акценти у најтамнијим сенкама. Сасвим нови акорди боја са смелим комбиновањем светлозеленог са светлоцрвеним, појављују се на једној потпуно очуваној икони „Петозарних мученика“ (Мардарија, Евгенија, Јевстатија, Авксентија и Ореста), која је, нажалост, грубо превучена густим лаком. Ова иконица (0,42,5×0,33), која се чува у хиландарском параклису Покрова Богородичиног, грчки је рад, али је необично важна за решавање проблема хронологије и порекла „моравског стила“.

Касном XIV веку припада бројно најимпозантнија серија добро очуваних икона у хиландарском музеју: ред допојасних икона које су стајале на архитраву олтарске преграде у саборној цркви. Од једанаест комада, колико их је морало бити, недостаје централна икона Христа. Остале су све очуване. Распоред се може реконструисати: у средини Христос, лево Богородица, десно св. Јован Претеча, иза Богородице ређају се: арханђео Михаило, св. Петар и јеванђелисти Матеј и Марко; иза св. Јована ређају се иконе: арханђела Гаврила, св. Павла и јеванђелиста Јована Богослова и Луке. Све су иконе исте висине (1,00), а ширина им варира; најшира је икона св. Јована Богослова (0,74,5), а најужа Богородичина (0,60). Иако су рађене технички педантно на дасци превученој платном, на злату, веома постојаним бојама — иконе дају утисак занатског рада; потези су крупни, ефекти подвучени, све је добро срачунато да делује из даљине. Сл. 29, 30 и 31. Ова серија икона, необично важна за историју нашег иконостаса, рад је грчких мајстора и вероватно потиче из истих атељеа који су радили слични Деисис на иконостасу у Ватопеду.

Исти прекид, изазван инвазијом Турака, који се показује у развоју хиландарског минијатурног сликарства, понавља се и у иконопису. Али, исто онако као што се после смањене продукције рукописних књига нашла испомоћ у штампи, нашло се ново решење и за набавку икона. Већ у првој половини XVI века Хиландарци успостављају везе са најјачом православном државом тих времена, са Русијом, и од ње добијају поклоне: новац, драгоцености и иконе.

Најстарији тачно датирани руски поклон Хиландару чува се у музеју: јако оштећени триптихон из године 1548 (И. бр. 147; 0,56 × 0,33). Рађен на дрвету и платну, са златном позадином, триптих има на средњем пољу Богородицу на престолу с Христом, са стране свете испоснике Петра Атонског и св. Онуфрија, а на крилима св. Симеона Богопримца и св. Николу; на доњем оквиру средњег поља исписан је натпис (црвеним по злату) са годином и споменом владара и митрополита.

Из једне посланице хиландарских монаха Ивану IV, писане после 1555 године, види се да је Хиландар већ пре 1555 примио — поред осталих драгоцености — и десет икона „сребром обложених". Без детаљних испитивања не може се тачно утврдити које су од тих икона до данас остале у манастиру. Најлакше би се са њима могла да доведе у везу сребром окована икона Богородица Умиљенија из игуманског стола коју је публиковао професор Л. Мирковић. Примедба проф. Мирковића да је оков каснији неће бити тачна.

Међу руским радовима раног XVI века најбоље су очувани: св. Алексије Чудотворац (И. бр. 198, 0,22 × 0,27,5), „Нерукотворени образ" (сигниран слабо грчки το ἁγιὃν μανδηλίον (sic) И. бр. 181, 0,43 × 0,36), са записом на полеђини, и икона св. Николе (И. бр. 303, 0,21,5 × 0,27). Све три иконе сликане су на дасци с платном и имају златну основу (сл. 32, 33 и 34). Хиландарски монаси, истих година кад примају руске иконе као поклоне, носе у Русију српске иконе као уздарје. 1550 хиландарски игуман Пајсије поклања Ивану Грозном две иконе: једну св. Саве и св. Симеона Немање и другу краља Милутина и кнеза Лазара. Како су изгледали ти српски поклони из прве половине XVI века показују две хиландарске иконе, већ прилагођене руском малом формату. Једна се чува у Хиландару (у музеју, неинвентарисана, 0,20 × 0,26), на њој су насликани кнез Лазар и св. Ђорђе Нови (Кратовски). На другој икони, истог мајстора, која се чува у Кареји, у посници, насликани су Милутин и Дечански (0,21 × 0,27). Обе иконице сасвим личе (стилски и по техници израде) на ораховачки триптих, који је очевидно хиландарски рад из прве половине XVI века.

Према руским иконама, које су органски израстале из руских старијих школа, српски су радови раног XVI века слаби, тврди у боји и цртежу и јако одвојени од традиција српског иконописа XIV и XV века. У њима се осећа нешто традиције у иконографској схеми, иначе у сликарској обради доминирају елементи касновизантиског — млетачког сликарства и директне позајмице из руског иконописа.

Тврди, суви и оштри манир хиландарских иконописаца XVI века као да је под утицајем тадашње српске графике, којој су, можда, баш хиландарци дали водеће мајсторе. Најизразитије дело овога стила, које превазилази старије радове прецизношћу израде и

форматом (1,18 × 0,93), налази се у хиландарском музеју (без броја): икона Ваведења, из године 1575, поклон пећког патријарха Антонија. Име Антонијево није случајно очувано на највећој хиландарској икони XVI века. За његовог претходника, патријарха Макарија и њега као митрополита херцеговачког, везана су и у матичним земљама сва већа уметничка дела из првих деценија после обнове патријаршије. Нови полет у кратком периоду културне обнове обухватио је и српско сликарство. Хиландар, као стари центар, даје највећег мајстора нашег XVII века Ђорђа Митрофановића. Овај талентовани сликар, познат досада по фрескама у Морачи и Хиландару, оставио је у Хиландару леп број потписаних и датираних икона. Захваљујући хиландарским иконама, може се сада пратити сам процес формирања новога стила у обновљеном српском сликарству XVII века. Велика икона св. Николе из године 1606 у хиландарској Болници типичан је претставник старог, тврдог стила XVI века. Благовести Ђ. Митрофановића, сликане 1616 године, за двери једне од хиландарских цркава, још су задржале нешто од строгости старијег српског иконописа, али већ покрети постају мекши, линије елегантније, боје светлије. Сл. 35. На иконама сликаним 1621 године за иконостас хиландарске црквице св. Трифуна Ђорђе показује свој зрели стил: светле боје и гипки цртеж. Удружујући меки колорит са оштрим потезом, Ђорђе — на том консеквентно спроведеном контрасту — ствара свој, лични стил који се у његовом зидном сликарству више ослања на линију, а у иконопису више на колорит, богат, али хладан, скоро акварелски провидан. Вредност Ђорђевог сликарства могла се оценити на његовом ремек-делу, фрескама велике хиландарске трпезарије. Ипак, новопронађене иконе дају му још већи значај: на њима се показује коју је он важну улогу одиграо у историји српског иконописа у првим деценијама XVII века.

Најстарији Ђорђев рад у Хиландару, двери (1,03 × 1,60) са богатим дуборезом, иконом Благовести и иконицама Давида и Соломона, чува се у музеју (И. бр. 219); година (1616) написана је на левом крилу, име мајстора на десном. Иконе у Св. Трифуну стоје на првобитном месту, на иконостасу: Христос Сведржитељ (0,45 × 0,77) потамнео је и оштећен; Богородица Благодетељница (0,40 × 0,78) има у левом углу годину (1621) и потпис мајстора; св. Трифун (0,77 × 0,34) има запис ктитора јеромонаха Михаила; двери (1,17 × 0,56), најбоље очуване, имају запис ктитора јерођакона Кир-Исаије (сл. 36). Исте године, 1621, сликана је богато уоквирена икона Ђорђева: Христос Сведржитељ у трпезарији (сл. 37).

Из школе Ђорђа Митрофановића изашао је анонимни мајстор двери из параклиса Четрдесет мученика (из год. 1623). Знатно је бољи од њега сликар Јован аутор иконе св. Димитрија у саборној цркви, из године 1632; овај рад недавно идентификованог мајстора спада у боља дела настала у XVII веку. Снажно моде-

лована, меко цртана фигура младог ратника сва је утопљена у богати топли колорит у коме доминирају окери, зелене и црвене боје.

Линија развоја нашег сликарства у XVII веку нагло се дизала од 1616 до 1632 — и тих је година спала и задржала се на истој висини око пола века.

Радови попа Данила на иконостасу хиландарског параклиса Св. Николе из године 1664 показују стил наших икона из друге половине XVII века. Сл. 38. Данилове су иконе на иконостасу (0,47,5 × 0,70), а двери је радио други мајстор. Доста суво и схематично сликана је икона св. Саве и св. Симеона Немање у параклису св. Ђорђа, из године 1671. Најлепша хиландарска икона касног XVII века рад је мајстора јеромонаха Митрофана из године 1681. Икона, сада у хиландарском музеју (И. бр. 228), мањих димензија (0,48 × 0,38), на дрвету и златној подлози, приказује четири света ратника: св. Димитрија, св. Георгија, св. Антемија и св. Прокопија. Сл. 39. Од Митрофана зографа сачувале су се још две веће иконе (0,70 × 0,50): Христа окруженог апостолима и Богородице окружене пророцима, у кабларском манастиру Св. Тројице. Ови Митрофанови радови, из године 1635, у кабларском манастиру не претстављају усамљену појаву; истих година (1637) у кабларском манастиру Сретења појављује се један хиландарац као учитељ.

Најмлађе хиландарске иконе, виших квалитета, из XVII века (из год. 1684) сачуване су у параклису Рођења св. Јована, на пиргу Св. Саве. Опет јако тамне, тврдих контура и скромног колорита, оне се враћају у ону укоченост у коју је запао српски иконопис почетком XVI века. Овога пута знаци дегенерације претсказивали су коначну пропаст старог стила. Криза која је почела последњих деценија XVII века завршила се почетком XVIII-ог. Тих деценија касни млетачки барок — у својој нарочитој левантинској варијанти — продро је на Свету Гору. Нови стил доспео је у сликарство преко масовне продукције бакрорезних икона. И у прихватању те нове технике Хиландар је ишао стопама општег развоја српске уметности у XVIII веку. Приликом нашег боравка прикупили смо и пренели у музеј око 20 бакрорезних плоча, већином бакрорезних икона, разног формата и сасвим неједнаких квалитета; без потребних средстава нисмо били у стању да узмемо отиске на хартију. Од отштампаних бакрореза Хиландарци чувају у једној каси већи број примерака „ведуте" Хиландара из 1779 године. Као и сви остали угледни српски манастири, и Хиландар је у XVIII веку добио као поклон од богатих грађана свој бакрорез; на њему су, поред изгледа Хиландара, иконе ктитора, иконе Богородице Тројеручице, све храмовне иконе хиландарских цркава и дедикациони натпис, на српском и грчком, у коме стоји да су израду плоче платили Стеван Рожа, немеш Егарски, и Врета Јовановић, пореклом из Москопоља.

Од касних сведочанстава о сликарској делатности самих Хиландараца остао је у манастиру један одломак Ерминије — сликарског приручника — свега седам листа (рукопис бр. 662,0,21 × 0,17) из првих деценија XIX века. Образовани монаси у Хиландару показују и у ово доба да су добро обавештени о квалитетима сликара у земљи. Игуман Онуфрије 1854 године — приликом боравка у Србији — наручује портрет код Уроша Кнежевића, тада највише траженог сликара портрета у Београду. Овај портрет, мањег формата (0,28 × 0,35), налази се сада у музеју икона.

Као најмање очекивано изненађење нашли смо у једној од гостинских соба свеже сликани Миловановићев пејзаж: манастир Св. Василија на Мору (уље на дасци 0,34 × 0,27 — плоча је купљена код Sennelier-а у Паризу, Quai Voltaire 2)[10].

в) ФРЕСКЕ

Хиландарски зидни живопис у садашњем стању не изазива неки нарочит утисак. Главна дела старог хиландарског монументалног сликарства у саборној цркви и њеним припратама потпуно су сакривена новим слојем безначајног живописа из почетка XIX века.

У цркви је на неколико места Габријел Мије покушао да отаре горњи слој боја; очевидно да утврди да ли је рестауратор мењао ставове и покрете првобитних иконографских решења. О томе би засада било тешко дати тачан суд. На једном очишћеном месту из композиције Ваведења (Monuments de l' Athos, pl. 62, сл. 2: глава средње девојке) види се да мајстор није изменио ни став ни покрет насликане фигуре. Неки иконографски детаљи задржали су чак и у цртежу ретуша нешто од првобитне лепоте. У сцени Крштења три дечака који играју на мосту (Monuments de l'Athos, pl. 66, сл. 2) не заостају много за истим нерестаурисаним дечацима из Крштења у Протату (op. cit., pl. 14, сл. 1).

Успешно очишћене фреске у Богородици Перивлепти (Св. Клименту) у Охриду пружају нам сада драгоцен компаративни материјал за осветљавање целог сложеног проблема Милутинових мајстора и свих осталих питања у вези с њима. Загонетни Протат постао је после чишћења фресака у Св. Клименту доста јасан; потписи мајстора Михаила и Еутихија у Охриду још су прецизније показали везе које су се раније могле само да наслућују. Имао сам прилике да видим оригиналне фреске Протата. Мислим да већ сада смем да тврдим да су фреске у Протату радили исти мајстори који су сликали у Св. Клименту — а то значи Михаило и Еутихије. Већ су Никољски и Мије уочили да се рестауратор фресака у Милутиновој цркви ропски држао свог програма: да појача црте и боје старих композиција. Данас се ова чињеница

[10] Сигнирано мастилом горе, десно на лицу: Манастир св. Василијадо М. Миловановића, акад. живописца 1907 год.

може још убедљивије показати; доста је од десетак сличних паралела указати на једну, например на хиландарску композицију Христос гони трговце из храма (Monuments, pl. 75, сл. 1) и њену каснију, богатију реплику у Грачаници. На обе фреске су Христос и прва два Јеврејина рађени по истом узорку. Већ би ове сличности биле довољан разлог да се приступи чишћењу хиландарских фресака. Сада, међутим, после охридских искустава, још се више намеће хитност тога посла. Тако би најугледнија галерија атонског зидног сликарства — у Протату — добила свој равноправни пандан у Хиландару, још једно дело истог стила, истих година и, вероватно, истих мајстора. Трагајући за нерестаурисаним местима живописа у хиландарској саборној цркви нашао сам две композиције, доста чађаве, али неискварене освежавањем 1804. На лицима олтарских стубаца, у другом појасу, очувале су се на северној страни композиција Недреманог ока, а на јужној Христос учи апостоле (Матеј, 13, 36—40). Сцена Христове проповеди јако је заклоњена гредама дрвеног иконостаса. Композиција Недреманог ока нешто је видљивија. Она знатно отступа од уобичајених иконографских решења. Христос-Емануило у средини, на црвено-златној постељи, има кратку тунику до колена, као мали Христос на талијанским иконама XIII века. Богородица у ставу молитве није, као обично, насликана лево, већ у средини, место једног анђела с десне стране, који носи справе мучења, насликана су симетрично два анђела с рипидама, десно и лево од Богородице.

Четрнајестом веку припада и нерестаурисана фреска над гробом, који је сазидан испред северних малих врата која воде из припрате у цркви. Гроб (tumulus arcuatus) има у полукружном пољу насликану Богородицу Пелагонску, типа Взигранијe младенца. Рад је, вероватно, из друге половине XIV века.

Касном XIV веку припадају фреске садашње библиотеке. Уски и дуги трем цркве Св. Арханђела, која је 1718 поново живописана, сачувао је старе фреске на јужном, источном и западном зиду. Одмах до врата — на источном зиду — у полукружној ниши остало је попрсје св. Илије. Изнад врата и нише остала је савршено очувана композиција о удовичине две лепте. На јужном зиду нижу се фреске пророка Захарије, Данила, Малахије, Михеја, Јелисеја, Софонија, низ пророка прекида се фреском св. Прокопија, а иза њега завршава се ред пророка Јеремијом и Аввакумом. Иза челичне касе са хиландарским повељама сакривене су фреске апостола Томе и Петра, на северном делу западног зида насликан је апостол Павле. На горњем, полукружном делу западног зида насликано је Гостољубље Аврамово. Ове фреске XIV века, са јако истакнутим цртежом и чврстим облицима, сликане су без ширег замаха; стилски нису сродне фрескама у Србији — али су све словенски сигниране (сл. 40).

У пиргу Св. Ђорђа, у ходнику који иде око јужног зида параклиса, на зиду цркве, сачувало се неколико композиција у малим, правоугаоним оквирима. Фреске су јако оштећене, али би

се могле спасти, да се пре свега учврсте ивице озлеђених места. Призори су слободно сликани, са снажно моделованим фигурама у свежем колориту, који је изведен у контрастима окера, сивог и плавог. Садржина сцена протумачена је текстовима, исписаним у неколико редова. Слике имају изразито дидактичну садржину, блиске су по тематици сличном циклусу сцена из ексонартекса охридске Св. Софије[11]. Сликари ових циклуса ослањају се очевидно на грчке варијанте популарних трактата „De arte beate moriendi"-у хиландарском циклусу била је нарочито детаљно приказана судбина душе која путује од покојника на небо (сл. 41).

Највећа целина хиландарског зидног сликарства из касног четрнаjестог века — у припрати кнеза Лазара — покривена је дебелим слојем лепа, помешаног с плевом.

Само понегде, иза столова, нови је слој отпао, али сасвим ниско, на местима где нема фигура. На свој начин обновљени живопис на другом слоју изгубио је сваку везу са доњим фрескама; већ по портретима историских личности из раног XVI века види се да сликари на горњем слоју нису понављали оно што је доле сликано.

У црквици Св. Бесребреника у Ватопеду, у задужбини деспота Угљеше (умро 1371), сачуване су занимљиве фреске у храму. Неколико очишћених глава, нарочито ликови св. Јована Кионидиса и св. Зосима на западном зиду, показују већ неке особине стила „моравске школе"; фреске у овој доста скромној црквици необично су важне за испитивање порекла нашег моравског стила. Засада нам једино ове ватопедске фреске дају нешто података о стилу зидног живописа у нашим црквама на Светој Гори у последњим деценијама XIV века.

Из раног XV века остале су у Хиландару доста слабе фреске на гробу Репоша, „дукса илирског". Са овим слабим радом из године 1431 завршава се у Хиландару галерија нашег зидног сликарства из времена политичке самосталности.

После пада Смедерева, последњег остатка српске средњевековне државе, наступила су тешка времена и за Хиландар. Скоро век и по у манастиру се није градило, нити је израђиван зидни живопис. По посланици хиландарских монаха Ивану Грозном, из године 1555,[12] види се да су у то доба већ попустила и манастирска утврђења. Братство је нарочито желело да оправи „стрелницу св. Николе", вероватно део изнад улаза у манастир; 1626 хиландарци опет моле Русе да их помогну да се оправе зидови „да разбојници не разграбе посуђе и драгоцености". Хиландарци су већ последњих година XVI века почели да зидају веће објекте у манастиру: 1598 године они граде ћелије између главне капије и куле Св. Саве, 1621 оправљају трпезарију, 1632 подижу крило

[11] N. L. Okunev, Fragments de peintures de l'église Sainte Sophie d'Ochrida, Mélanges Ch. Diehl, II vol., 117—131.

[12] Споменик, III, 1890, 46—48.

између пирга са параклисима Св. Саве и Св. Димитрија и данашње гостионице, 1635 утврђују улаз, 1646 подижу „руску махалу". Жива грађевинска делатност повољно је утицала на развој зидног живописа. Прилике ипак нису биле онакве како су се описивале у молбама кад се тражио прилог. Истовремено док се туже да су им утврђења попустила, Хиландарци живопишу највећу просторију свог манастира, трпезарију, 1621 године. Међу иконописцима већ поменути Ђорђе Митрофановић испунио је огромне површине хиландарске трпезарије поворкама испосника, ликовима ктитора, великим циклусима Богородичиног Акатиста и сценама из Теодосијевог Живота св. Саве и великим композицијама Дамаскинове Божићне химне, Духовне лествице, 148-ог псалма, анђеоских чинова, Тајне вечере и Благовести.

Каснији радови хиландарских фрескиста у XVII веку не достижу квалитете ремек-дела Ђорђа Митрофановића. 1664 године сликане фреске попа Данила у параклису Св. Николе — савршено очуване — педантно и хладно сликане и сувише су уско занатски схваћене. Наивније цртане, али у боји свеже, фреске у параклису Св. Ђорђа, из године 1671, потсећају на живопис сеоских цркава у матичним земљама (сл. 42). Доста је загонетан живопис у скиту св. Тројице на „Спасовој води"; по једном запису он је рађен 1682 године, иако показује особине старијег живописа. Културни архаизам анонимног тројичког сликара доста је близак стилу зографа Митрофана, аутора већ споменуте хиландарске иконе светих ратника, из године 1681. Истих година сликане фреске у параклису Рођења св. Јована Претече (1684) прожете су већ елементима барока.

Све јасније одвајање од традиција средњевековног сликарства може се пратити постепено од живописа црквице св. Арханђела (из године 1718) преко фресака у параклисима Покрова Богородичиног (1740), Св. Јована Рилског (1757), Св. Саве (1779) до наивног, шареног и сладуњавог молераја у калоти фијале (из године 1784) и недела рестауратора у саборној цркви која су изведена почетком прошлог века (1804). То сликарство, решено стега средњевековних традиција, није се снашло у слободи и изгубило се у касном подражавању већ напуштених и дегенерисаних облика касног барока и рококоа.

г) ДРАГОЦЕНОСТИ ИЗ РИЗНИЦЕ И ПРЕДМЕТИ УМЕТНИЧКОГ ЗАНАТА

Од многих драгоцених поклона које је манастир столећима примао, сачувани су скромни остаци. Покушаћу да тај материјал изнесем — колико је то могуће — систематски, по врстама материјала и техници рада.

Међу хиландарским камејама истичу се пет комада. Сл. 43. Највећи примерак, у црвеном јаспису, са попрсјем Христа, потсећа

на једну византиску камеју у Британском музеју. Истом времену и стилу припада Богородица Оранта у хризопразу, иконографски слична бечкој камеји Никифора Вотанијата. Према наведеним парелелама обе најстарије хиландарске камеје припадале би XI веку. И остала три примерка, два Христа и један св. Димитрије могла би се — са нешто мање сигурности — датирати у иста времена; све наведене камеје носе исти И. бр. — 16.

Технички су знатно финије израђене две панагије. Већа у маслинасто зеленом камену (јаспису?), сребром је окована, има пречник 0,112 — висока је 0,04. На горњем сребрном ободу исписан је почетак тропара + ΓΕΓΟΝΕΝ Η ΚΟΙΛΙΑ ϹΟΥ ΑΓΙΑ... etc. „утроба твоја постаде света трапеза" итд. У средини зделе израђен је рељеф Богородице Оранте са Христом као инкарнацијом Логоса. Око средњег попрсја распоређена су унакрст четири мала попрсја арханђела (Михаила, Рафаила, Гаврила и Уриила); фини рељеф вероватно је из X-ог или XI-ог века. Сл. 61. Од једне мање панагије, изрезане у најплеменитијем хелиотропу, тамнозеленом, са живо црвеним мрљама, сачувао се само камен, без стопе и окова; камен има пречник 0,09, висок је 0,01. Ова панагија, како је већ утврдио проф. Мирковић, јако личи на једну панагију из Народног музеја у Равени[13]. Хиландарски примерак вероватно је из XII века. Сл. 45. Јако је занимљива знатно млађа панагија од рога носорога И. бр. 12, пречник 0,11 висина, са стопом, 0,055. Сл. 46. Доста компликовани рељефи симболичне садржине везују се за саму материју од које је предмет начињен — за веровање о „инорогу". На ободу круга изрезана су 23 попрсја; горе, у темену, Христос између Богородице и св. Јована, иза којих стоје св. Петар и св. Павле; иза њих су арханђели Михаило и Гаврило, иза којих се ређају остали апостоли и 6 светитеља. Сигнатуре су српске и добро су очуване уз арханђела Михаила, св. Петра, св. Павла, Матеја, јеванђелиста Јована, Симона и св. Николу. У средњем кругу изрезана је Богородица Оранта са Христом инкарнацијом Логоса; прстен око медаљона подељен је на два дела. На горњем пољу приказан је Бог-Отац са сином у наручју, у мандорли, окружен тетраморфом и шестокрилим серафимима. На доњем пољу приказана је Богородица на престолу са два анђела, са сваке стране, изрезана су по три попрсја пророка са свицима. Кључ за решење иконографске целине даје сама материја — рог „инорога". У физиолозима истиче се упоређење: као што се неуловими једнорог по својој природи повинује девици, тако се и Христос, кога анђели нису могли да задрже, по вољи оца свога усељава у Богородицу и „реч постаде тело"[14] — све је то на хиландарској панагији приказано, са додатком, рељефом Богородице на престолу, којој се обраћају пророци. Иконографски мотив Бога-

[13] Л. Мирковић, Старинар, III сер., 1935—36, књ. 10—11, Београд 1936—93—94. Изв. руск Археол. Инст. в. Конст. VIII, 249—263, т. XXXV.

[14] Н. Покровскій, Евангеліе въ памятникахъ иконографіи, С. П. Б., 1892, 38—40.

Оца са сином у крилу узет је са Запада. По сличностима иконографске природе хиландарске панагије са једном руском иконом из збирке А. М. Постникова може се претпоставити да је призор са Богом-Оцем и тетраморфом директно инспирисан апокрифним текстом у коме се описује појављивање Богородице апостолима трећи дан после њеног успења. Српска хиландарска панагија не може се, засада, тачно датирати, али спада свакако међу најстарије словенске примерке на Светој Гори; по словима сигнатура, по Деисису са „чином", по облику крила херувима и плетеници, десно и лево од средњег круга, смело би се помишљати на XIV век[15].

Међу ситно резаним дрворезима у Хиландару се највише истиче један примерак, иконица — диптих Угљеше Деспотовића (№ 49,0,06,5 × 0,07,7 — настао између 1366—1371). Лева дрвена плочица показује Богородицу, окружену пророцима, десна св. Тројицу, окружену апостолима. Оба дрвореза имају сребрн, позлаћен оквир са плавим и црвеним полудрагим камењем и правим бисером. Полеђина оба крила окована је у сребро, на коме је угравиран познати — у неколико махова публиковани — натпис.

Хиландарске драгоцене златне плочице са емаљем, које је Кондаков 1898 године затекао у манастирској библиотеци, налазе се сада у Народном музеју у Београду.

Имао сам прилику само да погледам и фотографишем ретко показивани хиландарски кристални крст, са минијатурним рељефима у средини. По техници рада и општем изгледу, он личи на кристалне талијанске крстове касног XIII и раног XIV века.

Од слонове кости у Хиландару се налазе два скупа рада, оба западњачког порекла. Такозвана „чаша цара Душана" вероватно је фламански посао XVII века. Метални пехар обложен је слоновом кошћу са рељефом митолошке садржине: у идиличном пејзажу са пастирима, псима и козама, претстављена је љубавна сцена између Меркура и Венере; и по мотиву и стилу рељеф доста потсећа на радове Герарда Ван Опстала; цели рељеф педантно је прецртао Димитрије Аврамовић 1847 (Описаніе, табле II и III); у његово доба постојао је на поклопцу овал од слонове кости са грбом. Касније је та плочица скинута и место ње стављен нови, метални овал са орлом.

У манастирској библиотеци штампаних књига чува се — у оргиналној кутији — изванредно фино, у слоновој кости резано жезло епископа Синесија Живановића, из године 1757 (сл. 47).

Од старијих сребрних окова икона очувао се у Хиландару свега један скупоцен примерак, на малој икони св. Јована Златоустог која је изложена у олтару. Ово мало ремек-дело пало је већ Кондакову у очи — он га датира у XIII или XIV век. Оквир има 14 рељефних плочица са фигуралним композицијама, 12

[15] О панагијама на Св. Гори упор. Н. П. Кондаковъ, Памятники христ. искусства на Аѳонѣ, С. П. Б., 1902, 220—234.

великих празника, Рођење Богородичино и Етимасију. Иконографија празника доста је старинска; например, у сцени Крштења, између св. Јована и Христа види се крст на стубу, — у Јордану-мотив који је типичан за XI и XII век; најближе паралеле овом хиландарском окову налазе се у Охриду, на иконама Богородице Одигитрије и Христа Пантократора (са јако рестаурисаним хитоном и химатионом). Стално понављани орнаментални мотив хиландарског оквира, четири повезана круга, појављује се на споменутим охридским иконама у скоро идентичном облику. Исти старински детаљ, крст у Јордану, понавља се у Крштењу на охридским оковима, само на другој страни, између Христа и анђела. По разликама између охридских и хиландарских рељефа које се појављују на сценама Распећа, Силаска у ад и Успења Богородичног, види се да су хиландарски рељефи нешто старији од охридских (сл. 48).

Нарочиту студију захтеваће руски сребрни окови хиландарских икона, већином из XVI и XVII века, радови који не излазе из оквира скромнијег уметничког заната. Овога пута није се могло приступити спором послу, прегледању свих остатака металних радова: кадионица, кандила, хороса и фењера. Од предмета сродне врсте, снимљена су само два певничка фењера.

У библиотеци штампаних књига, музеју и саборној цркви чувају се изванредни примерци црквеног веза. Најдрагоценија хиландарска ремек-дела старог веза публикована су у књизи проф. Л. Мирковића. Од плаштаница старином се истичу две из средине XIV века: плаштаница скопског митрополита Јована, са централним мотивом „надгробног ридања“ и 12 празника, који су узети са неког старијег веза (сл. 68) — и знатно слабији рад за који професор Грујић мисли да је плаштаница Лесновског манастира[16].

Сви истраживачи светогорских старина истичу хиландарске катапетазме, старију Јефимијину из год. 1399 и млађу царице Анастасије Романовне, прве жене Ивана Грозног, из године 1556. Обе завесе, по лепоти и величини, спадају међу најлепше везене тканине на Св. Гори. Међу аерима, пеленама и платнима хиландарским, најближи је чувеним солунским везовима из Богородице Панагуде један комад са Причешћем Апостола (0,54 × 0,43) из XIV века (сл. 49); нешто је слабији аер са св. Василијем и св. Јованом Златоустим, вероватно из XV века. Од набедреника ни један се не истиче нарочито. Епитрахиљи и нарукавице већином су каснији радови из XVI и XVII века.

У свим хиландарским црквама сачувало се много старог намештаја, највише столова и налоња. Они су само летимично прегледани. Најлепши примерци употребљавају се и данас: игумански сто из године 1635, осмострани налоњи у певницама, из истог времена, и два покретна налоња за јеванђеље. Велика инкрустирана хиландарска врата игумана Филипа, из године 1632, заостају

[16] Р. Грујић, Скопска митрополија, Скопље, 1935, сл. 53, текст натписа на стр. 178.

иза сличних радова у Морачи, Пиви и св. Тројици пљеваљској. Изванредни су примерци старе инкрустиране дрвенарије у хиландарском музеју. Најстарији рад ове врсте јако је пропао: инкрустиране двери са неког иконостаса у најфинијој „чертозина" — техници (шир. 0,72, вис. 1,25); најлепши делови украса са ових врата, коштани рељефи (Давида, Соломона, Благовести и још две фигуре) извађени су из лежишта: двери су вероватно из XIV века и припадале су неком мањем иконостасу (сл. 50). У истој техници израђене су две столице (обе сада у музеју) које су раније стајале у великој трпезарији; оне су знатно млађе од двери, из краја XVI века, али се по лепоти могу мерити са једном сличном столицом млетачког порекла, из краја XV века, која је изложена у париском музеју Клини. Трпезариским столицама доста су сродна дуборезна, једнокрилна врата на црквици Св. Трифуна у манастирској башти.

Хиландарски дуборезни иконостаси нису систематски снимани, већ само неки детаљи и делови старог дрвеног иконостаса саборне цркве, са плавом позадином и златном лозом, који је сав исечен и употребљен за иконостасе по мањим црквама.

д) КАМЕНИ СПОМЕНИЦИ

Камени споменици Хиландара рано су привукли на себе пажњу стручњака. Већ је Н. П. Кондаков 1898 године, боравећи у Хиландару, приметио богатство и разноликост камених рељефа у њему. Без скела, испомажући се телеобјективом, ми смо покушали да снимимо сву камену пластику и да од свега — колико су нам техничка средства допуштала — узмемо мере.

Најстарији камени споменици на хиландарском тлу потичу из Старог века. Два одломка неког грчког натписа узидана су у хиландарски арсенал. На истој згради, споља, једва се распознаје један излизан рељеф: женски лик с патеном. На јужном зиду хиландарске звонаре, изнад прозора на трећем спрату, узидан је знатно оштећени рељеф, у белом мрамору, „Трачког коњаника" (0,37 × 0,44). Јахачу и коњу одбијене су главе; носилац оружја, иза јахача, са копљем у десници, држи левом руком коњу реп — детаљ који се често понавља на споменицима ове врсте (сл. 51). Вероватно су из Јустинијанових времена два капитела — у секундарној употреби — на бунару код клисарнице; њих је већ 1889 године приметио Штриговски. Оба доста оштећена примерка, са широким оквиром преплетене траке, припадају типу јустинијанских капитела из Равене, Млетака, Пореча и Биготља. Ипак, ови капители могу да буду и млађе копије, као што су напр. слични примерци на млетачкој палати Лоредан из XIII века. Судећи по димензијама (горња ивица 0,41, вис. 0,30, доњи пречник 0,32) капители су носили неку лакшу конструкцију (сл. 74). Много су грубље рађена остала три капитела која су припадала једној целини. По димензијама као да су прилаго-

ђени јустинијанским капителима (горња ивица 0,42, висина 0,27, доњи пречник 0,34). Један од њих налази се на споменутом бунару (сл. 75), а друга два на Милутиновој припрати. Капител на бунару има на садашњој чеоној страни, у средини, винов лист. У Mélanges Ch. Diehl (II, 11 sqq) Филов је први дао студију о капителима ове врсте, али, — како му је остао непознат богати грчки материјал, — сви су му закључци нетачни. На исту тему вратио се Г. Сотириу; он је показао да се капители са виновим листом клешу око пола миленија — од VI-ог до XI-ог века — има их у Млецима, Бугарској (Трнову), Солуну, Спарти, Атици, Беотији, Тесалији, на Хиосу и у Египту[17]. Хиландарски примерак припада касном типу X или XI века. Дегенерисани облици гроздова на угловима, који у Хиландару личе скоро на шишарке, понављају се и на оба капитела Милутинове припрате. Истих димензија као и капител с виновим листом, капители Милутинове припрате појачани су горе великим импостима. На овим капителима, као централни мотив, исклесани су крстови; увек иста комбинација крстова, лишћа, лозе и гроздова можда има символично значење. Нешто већи је капител на гробљанској цркви Благовештења — са плитко уклесаним кружним мотивима с уписаним крстом и орнаменталним розетама (горња ивица 0,53, висина 0,36, осовине доњег крста око 0,32). По димензијама, стилу и техници овај примерак не спада у групу споменута три капитела и, вероватно, нешто је млађи, из XII века (сл. 53). Још су грубље израђена четири капитела на вратима певничких апсида Милутинове цркве. На јужном пару исклесан је на челу једноставни мотив „кровног црепа" (imbrices) — декорација која се појављује на грчким црквама XI и XII века (у Св. Луки у Фокиди и у атинској Капникареји). На чеоним странама северног пара капитела исклесани су орлови раширених крила, а на унутрашњим странама (према отвору врата) пауни (сл. 54). Сва су четири капитела у секундарној употреби; вероватно су припадала старој Немањиној цркви. Од мањих капитела XI-ом или XII-ом веку припада доста излизани капител с крстом на северном прозору цркве. Из Милутинових времена је капител на прозору олтарске апсиде. Нарочити украс хиландарске саборне цркве претстављају камене плоче узидане испод прозора; има их четрнаест. Најстарије се налазе на Милутиновој и Лазаревој припрати (сл. 55). Оне су припадале некој згради из XII века. У тој су групи: све плоче на Милутиновој цркви, две сличне плоче на јужној страни Милутинове припрате (0,76×0,97), једна неспретно састављена плоча на јужном зиду Лазареве припрате и једна добро очувана плоча на северном зиду исте припрате (0,91 × 0,70). По техници израде и мотивима ове су плоче најближе фрагментарно очуваном малом иконостасу у капели Св. Николе

[17] G. Sotiriu, Chapiteaux palaeochrétiens et byzantins à feuilles de vigne, Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν 11 (1935) 449—457.

у Ватопеду[18]. Од парапетних плоча код нас овим хиландарским плочама доста су сродне нереске. Из истог су времена и остале плоче на источном делу Милутинове цркве. Рељефи са троструким тракама са медаљонима, звездама и розетама припадају истој радионици која је клесала познате плоче, истог типа, и у Лаври. У хиландарском параклису Св. Ђорђа очувало се у поду неколико излизаних комада плоча исте врсте, сл. 56. Све ове плоче, четири капитела на вратима певничких аспида и два танка архитрава на прозорима Лазареве припрате, припадају — без сваке сумње — каменом украсу Немањине цркве. Посебно место у хиландарској пластици касног XII века заузимају четири конзоле с главама. Док сав раније споменути материјал припада пластици византиских радионица, две главе на јужном порталу и две на западном порталу Лазареве припрате припадају романској уметности. Конзола са главом лава који показује зубе (на јужном порталу) много личи на ранороманску лављу главу из XII века на Шиловићевим Вратима у Трогиру[19]. Из истог је времена и друга конзола на истом порталу са лавом који је исплазио језик, сл. 57. Знатно су финије клесане обе конзоле са женским главама на западном порталу Лазареве припрате; и оне припадају романској уметности XII века. Намеће се питање: како је ова изразито романска пластика доспела на Св. Гору? Засада би се смела изнети једино претпоставка да је Немањина хиландарска црква имала у унутрашњости камену декорацију у византиском стилу (пре свега олтарску преграду), а да су спољашњу пластику радили приморски клесари. Даљи закључци — о архитектури Немањине саборне цркве — не би се, засада, смели изводити само из порекла ове четири конзоле. Ипак, у једном правцу хиландарске романске конзоле указују на нове могућности решења извесних хипотеза које су изгледале доста мало вероватне. Д. Ајналов је, још 1932 године, подвукао чињеницу да су цркве владимиро-суздалског стила сличне далматинским и српским црквама XII и XIII века[20]. Његова хипотеза почивала је — углавном — на истицању сличности општег утиска. Хиландарске романске конзоле са женским главама бацају сада знатно више светлости на цело питање. Једна женска глава са катедрале Св. Ђорђа у Јурјев — Пољском (из година 1230—1234) по типу и стилски много личи на хиландарску. Ове сличности истовремено показују заједничко порекло романских елемената у српској и руској пластици XII и XIII века и пут којим су ти утицаји могли да се преносе. Тешко би се могло веровати да се романика на Свету Гору преносила преко амалфитанаца,

[18] Кондаковъ, Памятн., сл. 19, стр. 14.

[19] Cv. Fisković, Starohrv. prosvjeta, III. ser. sv. II стр. 143, сл. 65.

[20] D. Ajnalov, Geschichte d. russ. Monumentalkunst der vormoskowitischen Zeit, Berl. Lpz., 1932, 92—93.

који су у XI веку имали свој манастир у близини Велике Лавре Св. Атанасија. Амалфитанци су већ почетком XII века морали, изгледа, да напусте свој светогорски манастир[21].

Последњим годинама XIII века, или првим годинама XIV века, припада вајани украс на порталу Милутинове припрате (сл. 58). Он је рад византиских мајстора и има доста сличности са охридском каменом пластиком XIII и XIV века. Можда су мајстори овога портала — а не приморци Немањине цркве — клесали северну, јако потамнелу конзолу с главом на северној фасади Лазареве припрате.

Пластични украс Лазареве припрате из последњих деценија XIV века прилично је скрпљен и слабо очуван. Западна врата сасвим су маскирана ново призиданим порталом са настрешницом. Доњи украс јужне бифоре састављен је од једне плоче из касног XIV века и једне плоче, састављене из два фрагмента, из Немањиних времена. Оба стуба Лазареве припрате имају необичан пресек. На први поглед изгледају као канелирани, излизани стубови дорског стила, са двадесет канелура; број канелура и њихова ширина (око 0,07) потпуно одговарају нормалном дорском стубу; чак је и ентаза јасно испољена. Једна ме појединост ипак наводи да помишљам да су оба стуба сасвим касне имитације, наиме хоризонтални пресек дебла даје правилан двадесетостран полигон — са правим, а не као што би требало да буде, са конкавним странама. Најлепше су на Лазаревој припрати велике розете изнад бифора сл. 59. Најскромнији је северни портал, састављен од орнаментисаних греда које су биле раније на неким вратима мањих димензија. Чини се да су Лазареви мајстори у Хиландару оскудевали у меком камену у коме су били навикли да раде; тако су обе плоче, са змајевима и шлемом, састављене од три неједнака комада камена, сл. 60. По плочи са шестокрилним серафимима, која је стављена на пиластар између северног портала и бифоре, а која се иначе не појављује у одређеном систему пластичне декорације моравске школе, могло би се помишљати да је сав клесани украс Лазареве припрате у секундарној употреби. На ову претпоставку упућује и однос архиволте према великој розети на северној бифори. Јасно се види да је розета сувише велика и да она својим доњим ободом пресеца архиволте, десно и лево од маске.

Док би се за већину уметности и уметничких заната могло тврдити да су неговани у Хиландару, не би се никако могло претпоставити да је икада у манастиру било сталних каменорезачких радионица. Најмлађи каменорезачки радови у Хиландару потичу из краја XIV века; касније се сва декоративна архитектонска пластика радила у дрвету.

[21] F. Dölger, Mönchsland Athos, München, 1943, стр. 56.

*

На крају бих желео, још једном, да истакнем, да су ови редови написани одмах после повратка из Свете Горе и да у њима нису обухваћени сви споменици који су снимљени. Свакако у овом прегледу има новости које би се могле — у оквиру наше историје уметности — сматрати открићима. Ипак, засада, подвучене су оне нове чињенице које су се одмах, на први поглед, саме истакле. После детаљног испитивања и с компаративним материјалом моћи ће да се реше још многи проблеми, који сада, једва наговештени у снимцима и белешкама, чекају на детаљнију и спорију обраду.

SVETOZAR RADOJČIĆ

MONUMENTS ARTISTIQUES A CHILANDARI

(Résumé)

Le Conseil général des Archives de la R. F. P. Y. a constitué en 1952 une commission spéciale pour l'étude des monuments serbes historiques et artistiques à l' Athos. En novembre et décembre 1952, cette commission a séjourné pendant une quarantaine de jours à la Sainte — Montagne, où elle a principalement travaillé au monastère de Chilandari. Quelques courtes visites ont été faites à Karyès et à Vatopédi. Les monuments historiques et les oeuvres littéraires ont éte étudiés par le professeur Georges Sp. Radojičić, tandis que l'examen des monuments artistiques m'a été confié, et la prise des photos de tout le matériel a été effectuée par M. Momčilo Ilić, photographe de l'Académie serbe des Sciences. Dans le présent rapport sur l'examen des monuments artistiques du monastère de Chilandari, sont exposés les résultats qui se sont manifestés dès l'abord, sans études détailles. La technique du travail nous a imposé l'ordre des recherches. On a commencé par prendre des photos des miniatures, ornements et initiales. Des 700 livres manuscrits environ que possède la bibliothèque de Chilandari, il y en a approximativement 200 qui sont pourvus d'une ornamentation artistique. Dans ces derniers un choix a été fait et plus de 540 photos ont été prises. C'est dans les manuscrits de Chilandari qu'a été conservé le plus riche matériel pour l'histoire de la miniature serbe.

A Chilandari, parmi les manuscrits enluminés du XIIIe siècle, on distingue nettement trois groupes d'initiales ornementées. Lettres d'origine romane, dans le Tetraevangelion de Chilandari № 22. Initiales fantastiques, de „style tératologique“ qui se montrent dans quelques manuscrits du XIIIe siècle: dans le manuscrit des Oeuvres de Théodore Stoudite (№ 387), dans les paraboles de l'Ancien Testament (№ 313), dans l'Evangelistarion (№ 8) et dans le Tetraevangelion (№ 12). Dans le manuscrit de Chilandari № 386 (Homélies de St. Jean Chrysostome), nous constatons pour les initailes un intérésant

mélange d'éléments byzantins et romans. Les dessins, dans ce codex, sont tout à fait proches des dessins des manuscrits grecs du XIIe siècle de l'Italie méridionale.

Un des meilleurs copistes serbes de la première moitié du XIVe siéle, Roman Hromi, cultive l'ornementation archaïque avec des initiales qui, pour le style, s'appuient sur les modèles du XIIIe siècle. Chilandari posède trois de ses oeuvres: l'Evangelistarion № 9, le Psautier № 79 et le Ménaïon pour le mois de mars № 160.

C'est vers le milieu du XIVe siècle que l'art de la miniature atteint, à Chilandari, son apogée. Trois luxueux codex et un rouleau liturgique montrent le plus haut sommet de l'art serbe médiéval dans ce genre: Evangile du patriarche Sava (№ 13), Evangile № 16, Praxapostolos de l'année 1365 (№ 46) et rouleau liturgique № II. De ce groupe de manuscrits est très proche l'Evangile № 14, ouvrage de l'enlumineur Théoctiste. Les miniatures des évangélistes, peintes en 1360 (№ 9), sont très proches par le style des minatures grecques des années 1370—75.

Un groupe particulier est constitué par les manuscrits de la seconde moitié du XIVe siècle à ornementation complexe où dominent les formes géométriques. Le monastère de Chilandari en possède deux de cette espèce: № 21 (Tetraevangelion) et № 265 (Triôdion).

Parmi les enlumineurs du XVe siècle, dans les manuscrits de la bibliothèque de Chilandari, se signale le maître Théodore, probablement le même peintre qui a peint les fresques du monastère de Rudenica.

La forte vague d'éléments musulmans dans l'ornementation des manuscrits serbes du XVe siècle, pouvait jusqu'à présent être chronologiquement fixé au temps de Vladislav Grammatikos, dans la seconde moitié du XVe siècle. L'ornementation du manuscrit de Chilandari № 69 (Tetraevangelion et Apostolos) indique la possibilité que le style de ce peintre se soit développé ultérieurement à Chilandari sous l'influence, peut-être par l'intermédiaire de manuscrits roumains, d'éléments hétérogènes d'Orient et d'Allemagne méridionall.

Le plus sombre chapitre de la peinture serbe depuis la chute de Smederevo jusqu'au renouvellement de la patriarchie de Peć, à Chilandari n'a pu non plus être éclairci. Les livres manuscrits du XVIe siècle, à Chilandari aussi, sont rarement ornementés. Il semblerait que le livre imprimé serbe eût porté un lourd coup à l'art de la miniature et que ce n'est que pendant l'interruption temporaire des publications imprimées chez les Serbes, au XVIIe siècle, que la miniature serbe connut une dernière floraison, brève mais intense, au cours des décades entre 1630 et 1680.

Au cours du XVIIe siècle, la miniature serbe de Chilandari a donné ses principaux chefs-d'oeuvre: l'Apostolos № 106, l'Apostolos № 107 et le Psautier № 124.

Dans les manuscrits du monastère datant du XVIIIe siècle, l'ornementation peinte perd brusquement ses qualités artistiques; elle

se réduit entièrement à une imitation naïve et grossière des vignettes et initiales imprimées.

Une précieuse collection d'icones a été conservée à Chilandari dans l'église et la galerie du monastère. La Vierge Conductrice (Hodigitria) en mosaïque de la fin du XII e siècle est bien connue. L'admirable icone de St. Panteleimon est de la fin du XIII e siècle. Deux autres icones sont de la même époque, l'une du Christ et l'autre de la Vierge Eléousa. Chilandari possède aussi quelques icones de haute valeur artistique datant du milieu du XIVe siècle: la Vierge Tricheirousa, la Vierge „Popska" un fragment de la Présentation de la Vierge et une intéressante petite icône illustrant la vie de Ste. Marie l'Egyptienne. C'est des dernières années du XIVe siècle que date la série, numériquement la plus imposante d'icones bien conservées: toute la rangée d'icones qui étaient placées sur l'architrave du templon de l'église de la Vierge.

La même interruption, provoquée par l'invasion des Turcs, qui se manifeste dans le développement de la miniature, se présente également dans le développement de la peinture d'icones. Le monastère de Chilandari ne possède pas d'icones serbes datant de la première moitié du XVIe siècle. C'est à ce moment qu'y parviennent les premières icones russes. Chilandari en a conservé une riche collection, dont la plupart sont fortement enfumées; quelques — unes même sont notablement endommagées, mais aucune d'elles n'a été gâtée par des restaurations ultérieures. Après 1550, apparaissent aussi à Chilandari, des icones serbes, probablement des oeuvres de peintres du monastère. Ce sont en majorité des icones de petites dimensions, qui parfois sont assez dépendantes de modèles russes. Il est intéressant de noter que dans cette peinture renouvelée on cultive surtout le „portrait" de saints serbes. Vers la fin du XVIe siècle, on peint de nouveau, dans les ateliers de Chilandari, de grandes icones. La plus belle d'entre elles, la Présentation de la Vierge au Temple, datant de l'année 1575, provient d'un certain modèle serbe du XIVe siècle. Dans la peinture serbe renouvelée, au XVIIe siècle on trouve à Chilandari des oeuvres du maître Georges Mitrofanović, peintre du plus haut talent. Parmi les icones signées par le zographe Mitrofanović, se signalent tout particulièrement une Annonciation de l'année 1616, et les icones peintes en 1621 dans l'église de St. Tryphone à Chilandari. Le pope Danilo, auteur d'icones dans la chapelle de St. Nicolas, de l'année 1664, se montre comme peintre sensiblement inférieur au précédent. Le dernier iconographe de qualité supérieure à Chilandari, était le zographe Mitrophane; son icone de quatre saints guerriers, de l'annéee 1671 (au musée du couvent), est l'une des oeuvres les plus belles de la peinture serbe des dernières années du XVIIe siècle.

Les fresques de Chilandari, dans l'état où elles sont actuellement ne produisent pas une impression précisément favorable. Les principales oeuvres de la peinture monumentale dans l'église et le narthex

du roi Miloutine, y sont totalement dissimulées par les retouches ultérieures (couleur sur couleur) effectuées au début du XIXᵉ siècle. Dans le narthex du prince Lazare, par dessus les fresques anciennes, on a posé un fond nouveau, sur lequel on a peint des fresques nouvelles, toujours au début du XIXᵉ siècle. Derrière le haut iconostase, on a découvert dans l'église deux compositions dans l'état originel: l'Oeil vigilant et le Christ instruisant les apôtres sur la fin du monde (Mat. 13, 36—40). Ces deux fresques témoignent que la peinture de l'église du roi Miloutine est l'oeuvre des peintres de la Cour Michel et Eutychios.

C'est aux dernières années du XIV³ siècle, qu'appartiennent les fresques de la bibliothèque actuelle et une partie de celles qui se trouvent dans la tour de St. Georges. La plus belle oeuvre de la peinture serbe datant de la période turque a été conservée à Chilandari, à savoir les fresques de Georges Mitrofanović dans le réfectoire du monastère; elles sont de l'année 1621. Quant à la peinture non encore étudiée des dernières années de la fin du XVIIᵉ siècle, c'est des fresques de la petite église de la Ste. Trinité, que le plus grand nombre de photos de détail a été pris.

Un soin particulier a été consacré à la reproduction photographique des objets précieux du trésor. La commission a eu la bonne fortune de photographier et d'étudier une série de ces objets qui jusqu'à présent n'avaient pas été etudiés.

Les camées de Chilandari ne sont pas parmi les plus beaux que l'on trouve à la Sainte-Montagne. D'exécution beauoup plus fine sont deux panagiai, probablement du XIIᵉ siècle. Aux dernières années du XIIIᵉ ou aux premières du XIVᵉ siècle appartient la croix en cristal qui a rarement été montrée et qui par la technique du travail et son aspect général rappelle les ouvrages italiens de la même époque. D'origine italienne, probablement vénitienne, est un diptyque bien conservé avec des miniatures sur parchemin et recouvert de plaques en cristal. De diptyque de Chilandari, de la fin du XIIIᵉ ou du début du XIVᵉ siècle, doit être classé parmi les plus beaux exemplaires de ce genre.

Le trésor du monastére, possède également une riche collection de broderies sacerdotales. Deux katapetasma de Chilandari, l'un de l'année 1399 et l'autre de l'année 1556, très bien conservés, se signalent tous deux parmi les plus beaux tissus brodés qui se trouvent à la Sainte-Montagne.

Les monuments en pierre à Chilandari ont depuis longtemps attiré l'attention des spécialistes. Déjà en 1899, N. P. Kondakov, séjournant à Chilandari, a remarqué la richesse et la diversité des reliefs en pierre qui s'y trouvent. Les plus anciens d'entre eux sont d'origine antique. Deux chapiteaux sont de i'époque de Justinien: un autre à relief de feuille de vigne est du XIᵉ ou du XIIᵉ siècle. Les chapiteaux employés à titre secondaire, dans l'église du roi Miloutine datent d'époques diverses, à partir de la fin du XIIᵉ jusqu'aux premières annés du XIVᵉ siècle. Les plaques de pierre incorporées à la

maçonnerie sous les fenêtres de l'église de la Vierge de Chilandari représentent une ornementation particulièrement intéressante de cette église.

Tandis que pour la plupart des arts et métiers artistiques il est permis d'affirmer qu'ils aient été cultivés à Chilandari, il est impossible de supposer que jamais il y ait existé des ateliers permanents de tailleurs de pierre. A Chilandari les travaux sur pierre les moins anciens proviennent de la fin du XIVe siàcle; plus tard, toute la plastique décorative architectonique s'exécutait sur bois.

Dans ce premier rapport ne sont pas compris tous les monuments qui ont été photographiés. Pour le moment on n'a signalé que les faits nouveaux qui se sont immédiatement présentés d'eux-mêmes à première vue. Après une étude détaillée et minutieuse à l'aide du matériel de comparaison, il sera possible de résoudre encore de nombreuses questions qui actuellement, à peine signalées dans les photographies et dans les notes, attendent une élaboration plus détaillée.

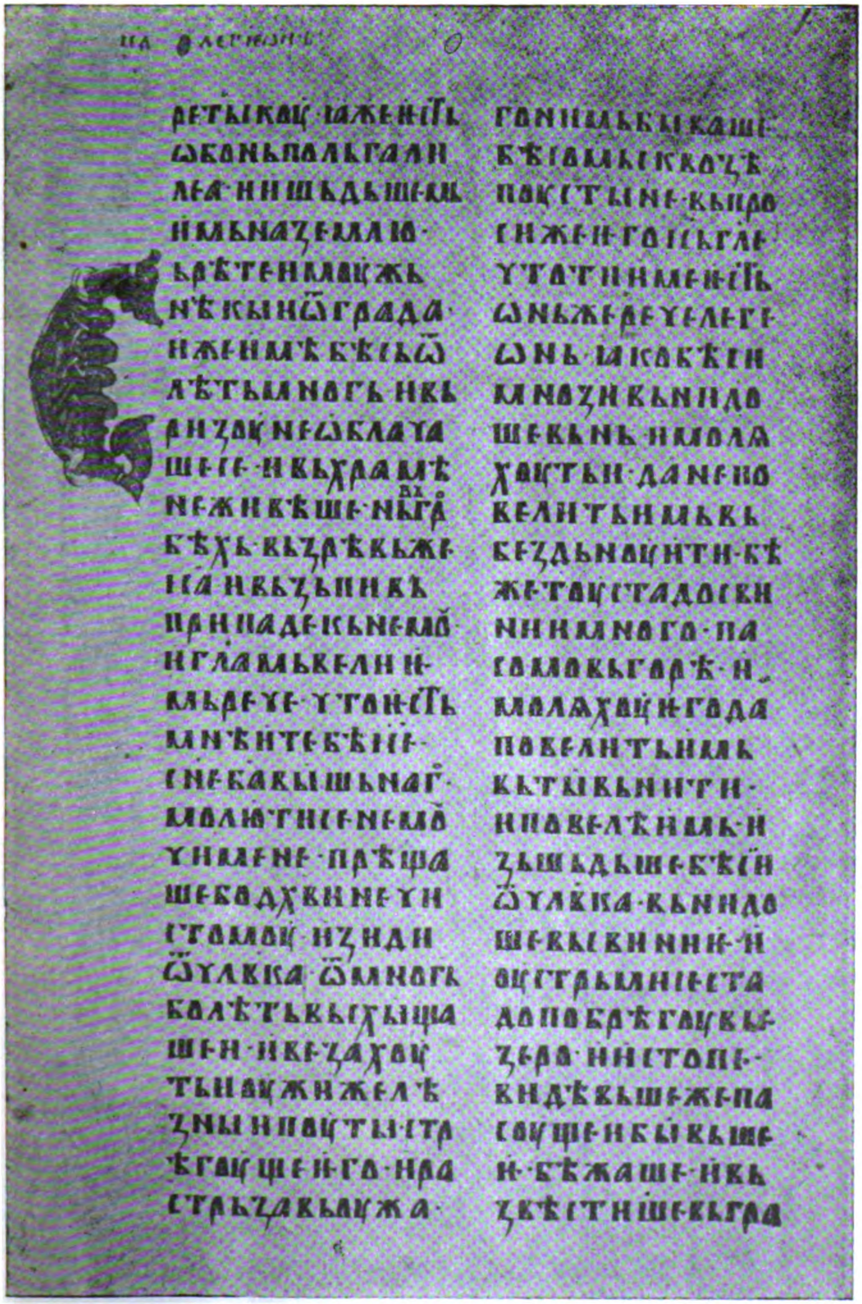

1. Јеванђеље № 22, л. 107 v., XIII век
Evangile № 22, fol. 107 v. XIIIe siècle

2. Јеванђеље № 22, л. 122 v., XIII век
Evangile № 22, fol. 122 v., XIIIᵉ siècle

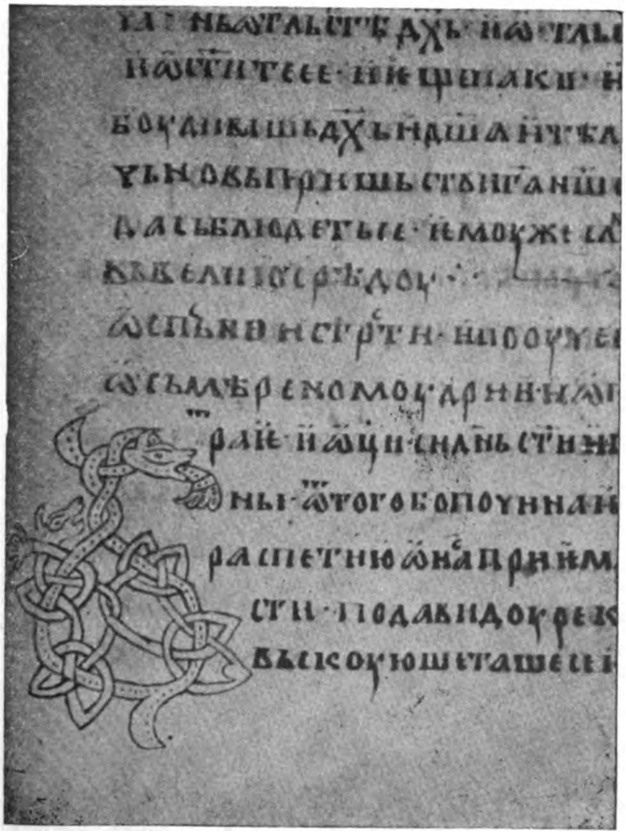

3. Рукопис № 387, XIII век
Manuscrit № 387, XIIIe siècle

4. Хиландарски свитак, бр. I, XIII век
Rouleau de Hilandar, № I, XIIIe siècle

5. Слова св. Јована Златоустог, бр. 386 XIII век
Homélies de St. Jean Chrysostôme, № 386, XIIIe siècle

6. Слова св. Јована Златоустог, бр. 386, XIII век
Homélies de St. Jean Chrysostôme, № 386, XIIIe siècle

7. Хиландарске паримије № 313, XIII век
Recueil des parémies de Hilandar, № 313, XIIIe siècle

8. Хиландарске паримије. № 313, XIII век
Recueil des parémies de Hilandar, № 313, XIIIe siècle

9. Четворојеванђеље. № 12, XIII век
Tétraévangile, № 12. XIIIe siècle

10. Јеванђелистар, № 8, XIII век
Evangelistarion № 8, XIIIe siècle

ІС ХС
НІ КА
П Г Б Н

Понлк маѳеи ѿсниѥ сеѧнцѥ
пне. н. стго дха : ѿ мат.
егл. блюдѣте да не прѣзрите е
дного ѿ малыхь сихь. глю бо
вамь. ѣко аггли ихь на нбсѣхь
вынѹ видеть лице ѿца моѥго
нбснаго. прииде бо снь члчскыи
спсти погыбшаго. что се ва
мь мнить. аще бѹдеть етерох
члкоу. р овць. и заблѹдить
едина ѿ нихь. не ѿставить ли
деветь десеть и девети вь горахь шь

11. Јеванђелистар, № 9, XIV век
Evangelistarion, № 9, XIV siècle

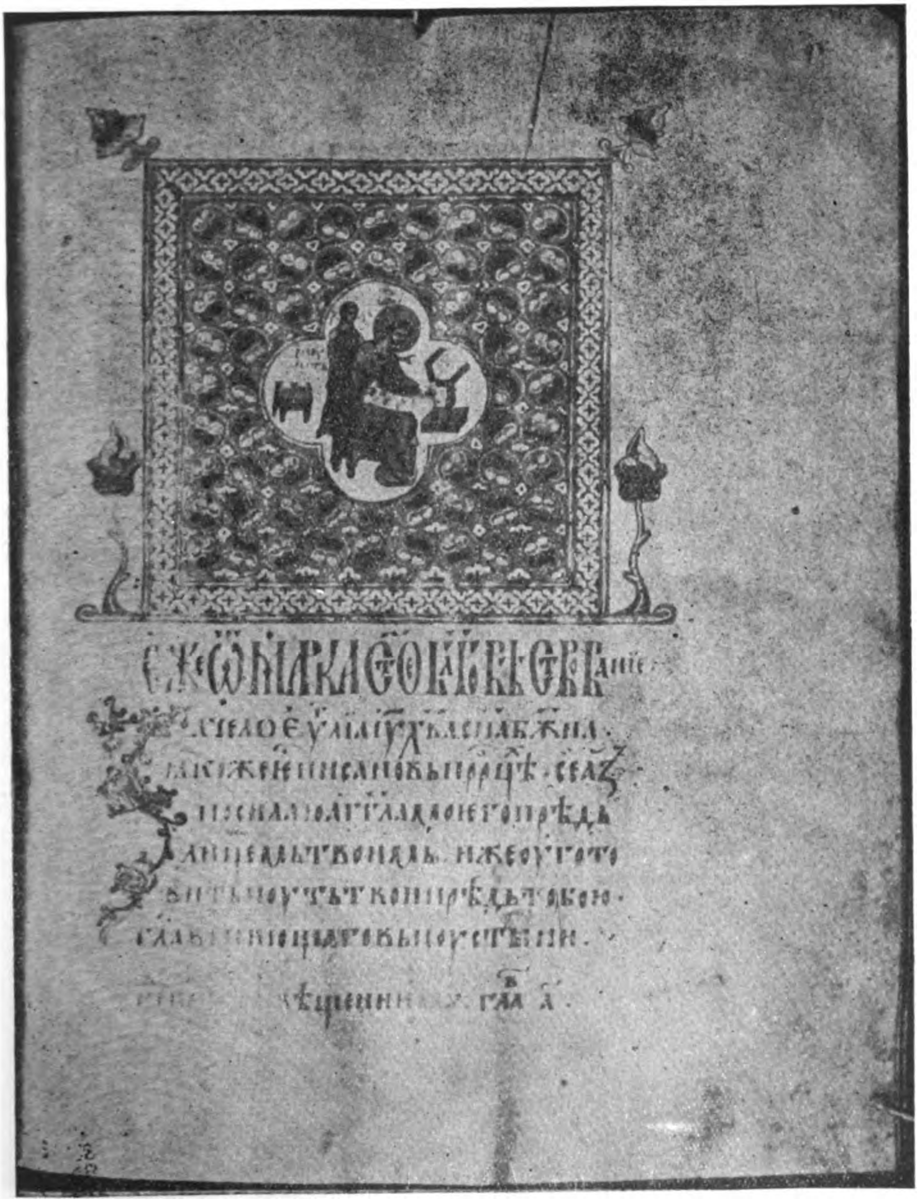

12. Јеванђеље патријарха Саве, № 13, XIV век
Evangile du patriarche Sava, № 13, XIVe siècle

13. Јеванђелистар писан 1337 године, минијатуре из године 1360. № 9.
Evangelistarion écrit en 1337, miniatures de l'année 1360. № 9

14. Четверојеванђеље, № 21, XIV. век
Tétraévangile, № 21, XIVe siècle

15. Беседе св. Јована Златоустог, № 400, XV век
Homélies de St. Jean Chrysostôme, № 400, XVe siècle

16. Четверојеванђеље и апостол, № 69, XV век
Tétraévangile et Apostolos, № 69, XV siècle

17. Апостол, № 107. из године 1660
Apostolos, № 107, de l'année 1660

18. Апостол, № 106, из године 1643
Apostolos, № 106, de l'année 1643

19 Устав служб*е*, № 327, XVII век
Typicon des offices, № 327, XVIIe siècle

20. Млетачки диптих касног XIII века, детаљ
Diptyque vénitien de la fin du XIIIe siècle, détail

21. Икона св. Пантелејмона, касни XIII или почетак XIV века.
Icone de St. Pantéleimon, fin du XIIIe ou début du XIVe siècle

22. Икона Богородице Милостиве, крај XIII века
Icone de la Vierge Miséricordieuse, fin du XIIIe siècle

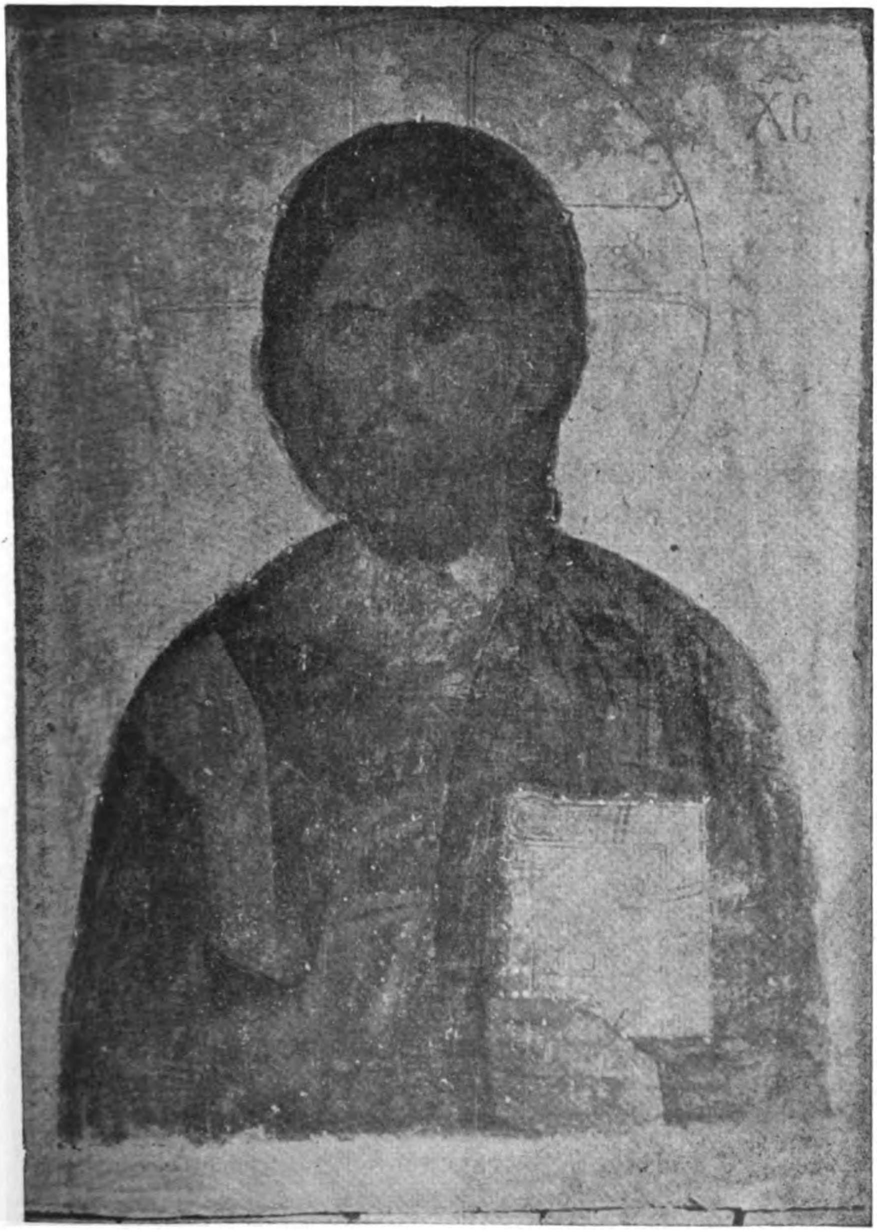

23. Икона Христа Пантократора, крај XIII века
Icone du Pantocrator, fin du XIIIe siècle

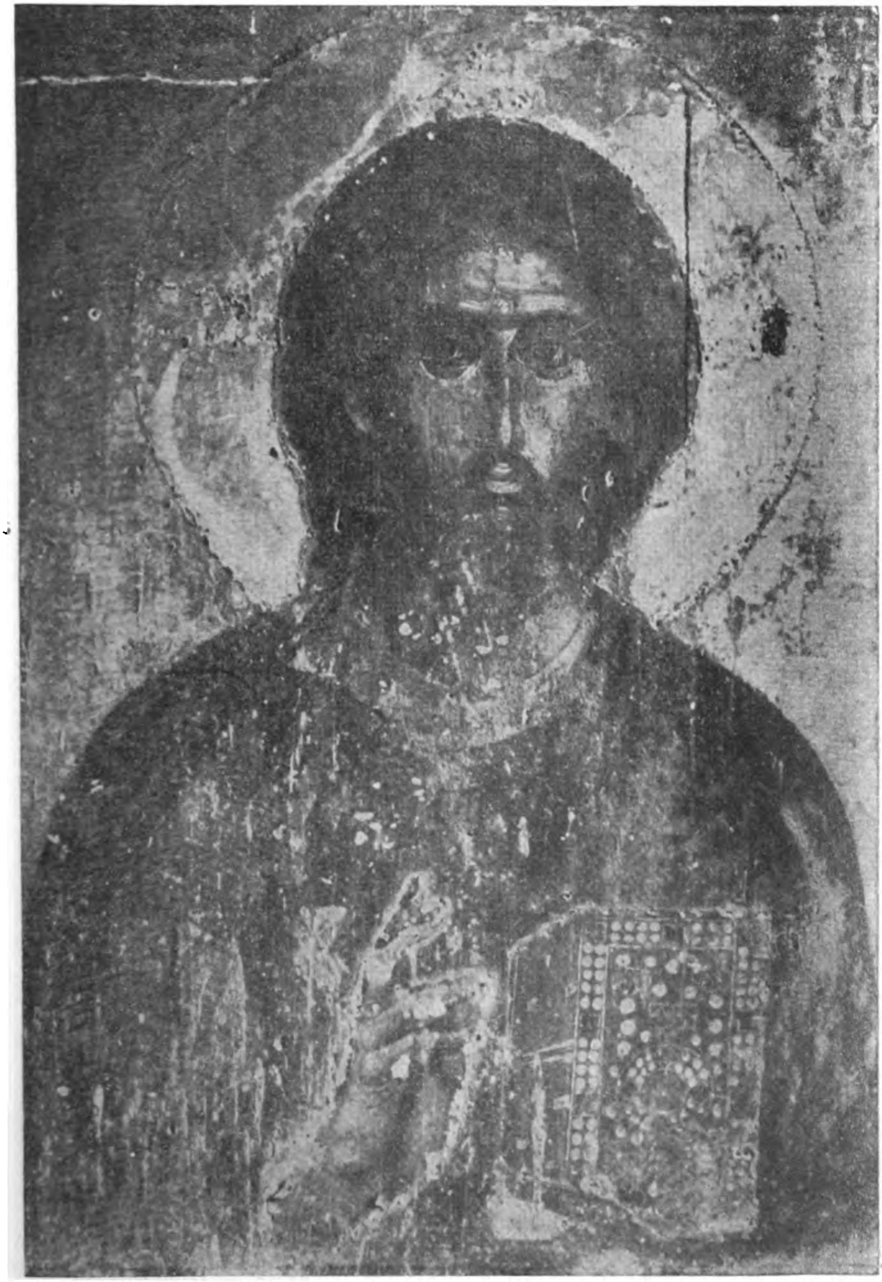

24. Икона Христа Пантократора, крај XIII века
Icone du Pantocrator, fin du XIIIe siècle

25. Икона Хиландарске Богородице Тројеручице, XIV век
Icone de la Vierge Tricheirousa de Hilandar, XIV siècle

26. Наличје иконе Богородице „Попске", детаљ Ваведења Богородичног, XIV век
Envers de l'icone de la Vierge „Popska" détail
de la Présentation de la Vierge, XIV siècle

27. Икона Ваведења из хиландарског музеја, детаљ, XIV век
Icone de la Présentation du musée de Hilandar, détail, XIVe siècle

28. Леви део иконе св. Теодора Тирона и Стратилата, XIV век
Partie gauche de l'icone des Sts. Théodores Tyron
et Stratilate, XIVe siècle

29. Богородица хиландарског Чина, касни XIV век
Vierge de Hilandar, fin du XIVe siecle

30. Арханђео Гаврило хиландарског Чина, касни XIV век
Archange Gabriel de Hilandar fin du XIVe siècle

31. Јеванђелист Лука хиландарског Чина, касни XIV век
Evangéliste Luc de Hilandar, fin du XVIe siècle

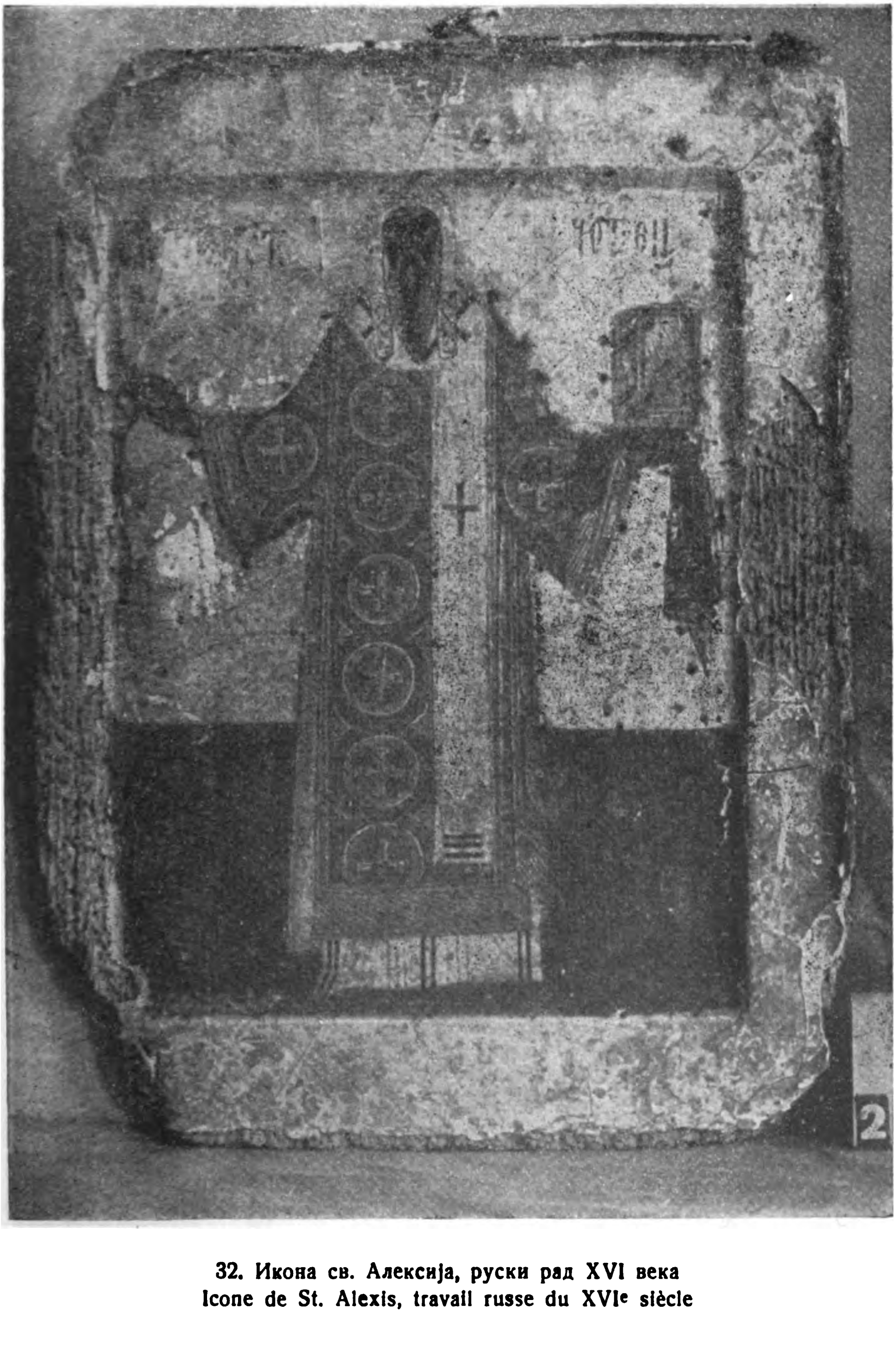

32. Икона св. Алексија, руски рад XVI века
Icone de St. Alexis, travail russe du XVIe siècle

33. Икона, „Нерукотвореног образа“, руски рад XVI века
Icone de la Sainte-Face, travail russe du XVIe siècle

34. Икона св. Николе, руски рад XVI века
Icone de St. Nicolas, travail russe du XVIe siècle

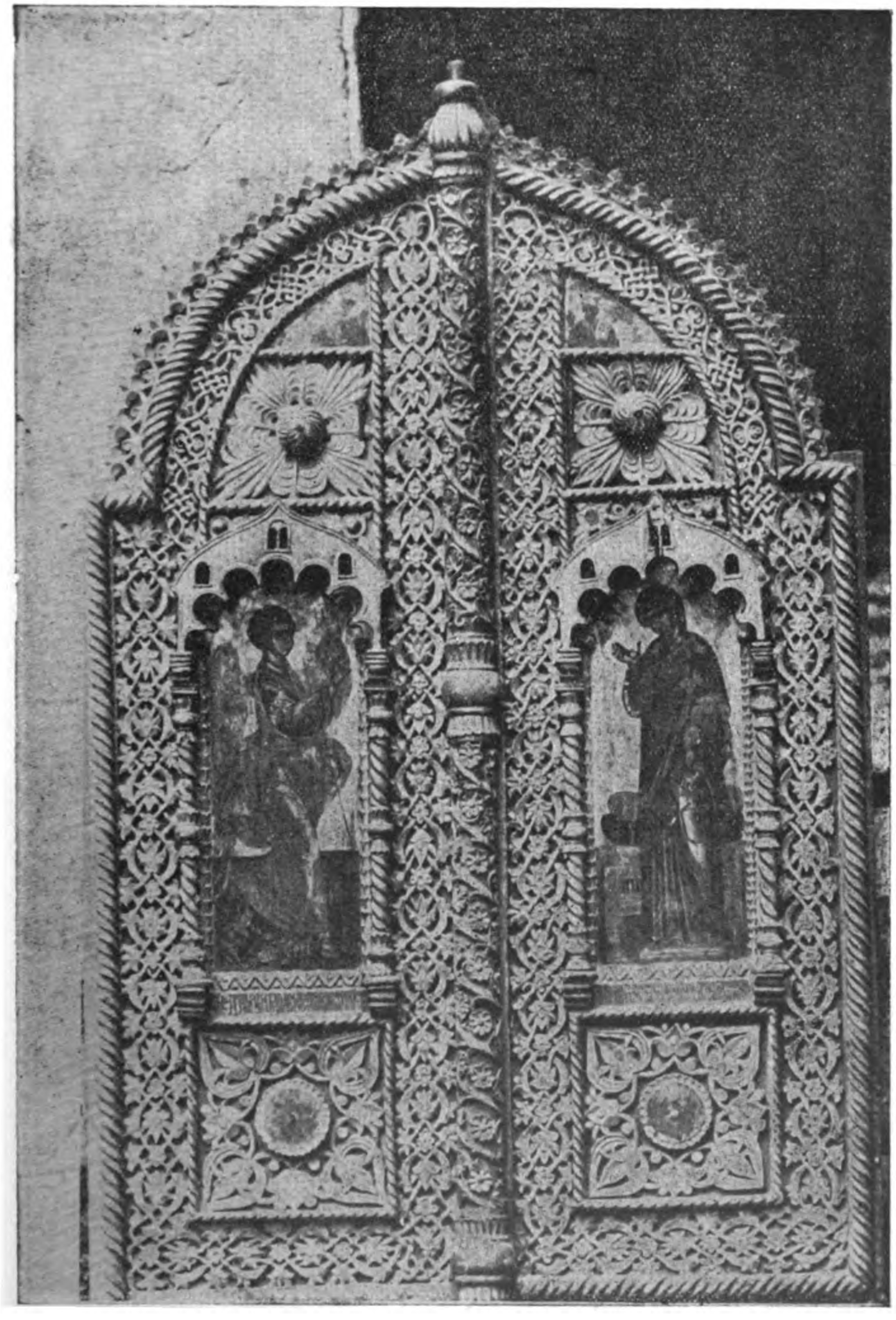

35. Двери са иконама Ђорђа Митрофановића из год. 1616
Porte de l'iconostase avec icones de Georges Mitrofanović de l'année 1616

36. Двери Ђорђа Митрофановића у хиландарској црквици св. Трифуна из год. 1621
Portes de l'iconostase avec icones de Georges Mitrofanović dans la petite église de St. Tryphone à Hilanpar, de l'année 1621

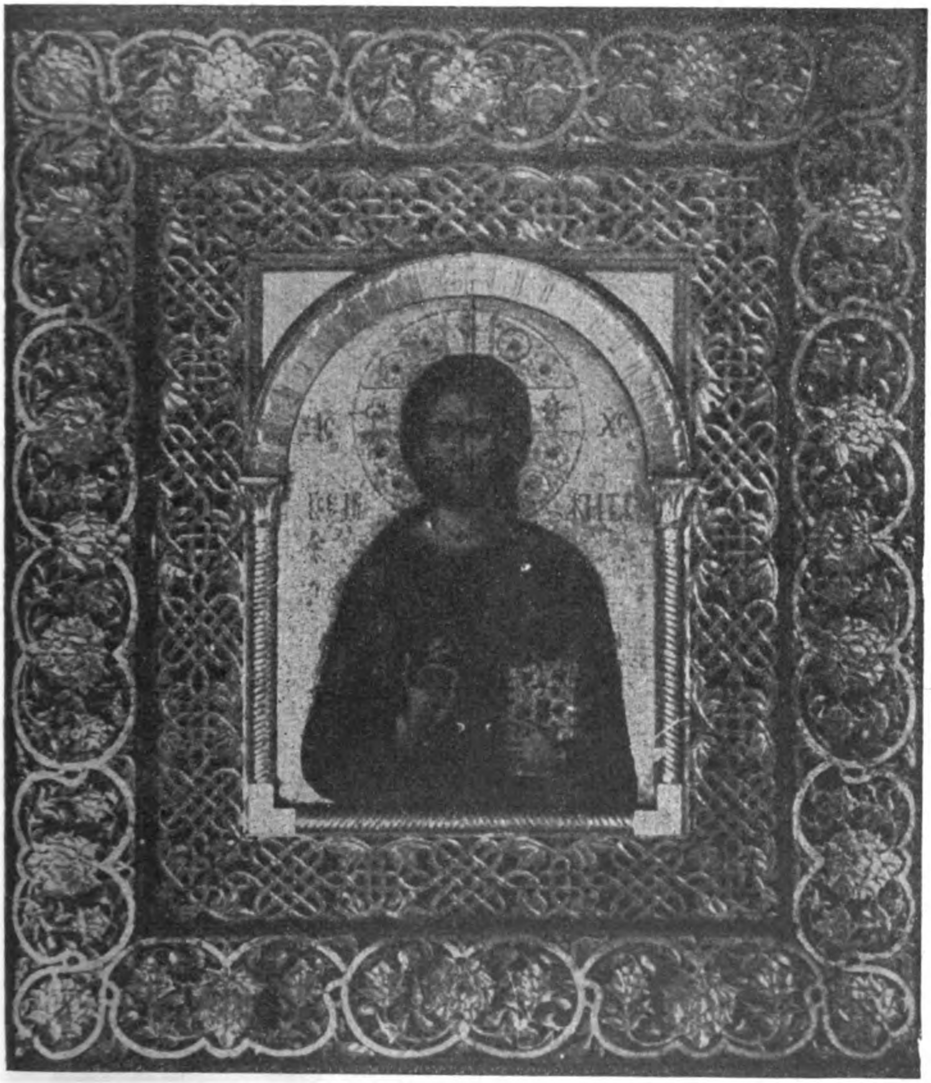

37 Икона Христа Сведржитеља у хиландарској трпезарији сликана 1621 године
Icone de Pantocrator dans le réfectoire de Hilandar peinte en 1621

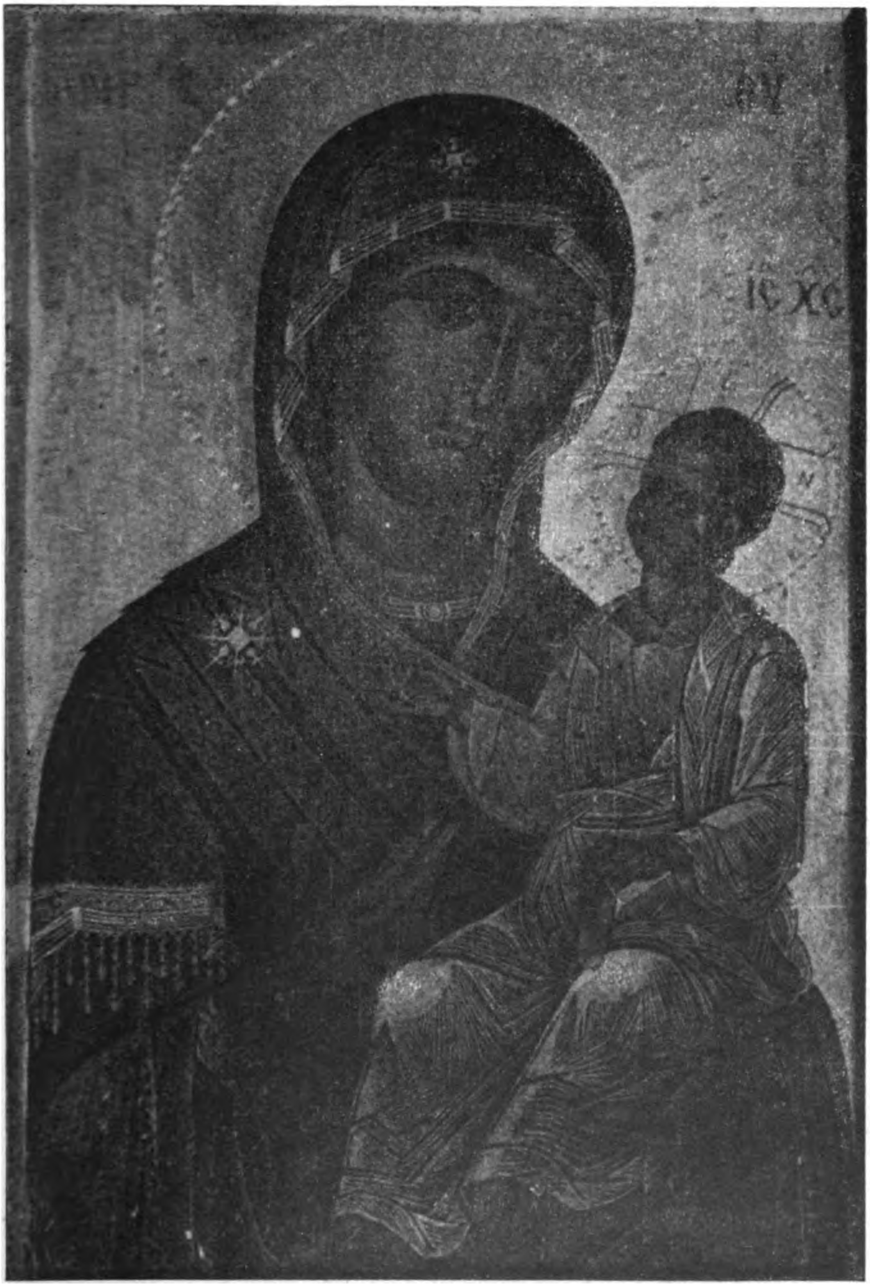

38. Икона Богородице у хиландарском параклису св. Николе, рад попа Данила из год. 1664
Icone de la Vierge dans la petite chapelle de St. Nicolas, travail du pope Daniel de l'année 1664

39. Икона светих ратника, рад зографа Митрофана из године 1681
Icone des saints guerriers, ouvrage du zographe Mitrophane de l'année 1681

40 Фигура пророка у трему хиландарске цркве св. Арханђела, XIV век
Figure de prophète dans le parvis de l'église des Sts Archanges à Hilandar. XIV siècle

41. Хиландарски пирг св. Ђорђа, фреска на спољашњем зиду параклиса, XIV век
Pyrgos de St. Georges à Hilandar, fresque de mur extérieur de la chapelle XIVe siècle

42. Фреске у параклису св. Ђорђа из године 1671
Fresques dans la chapelle de St. Georges de l'année 1671

43. Пет хиландарских камеја
Cinq camées de Hilandar

44. Хиландарска панагија бр. 11, X—XI век
Panaghia de Hilandar № 11, Xe — XIe siècle

45. Хиландарска панагија бр. 10, XII век
Panaghia de Hilandar № 10, XIIe siècle

46. Хиландарска ранагија, бр. 12, XIV век
Panaghia de Hilandar № 12, XIVe siècle

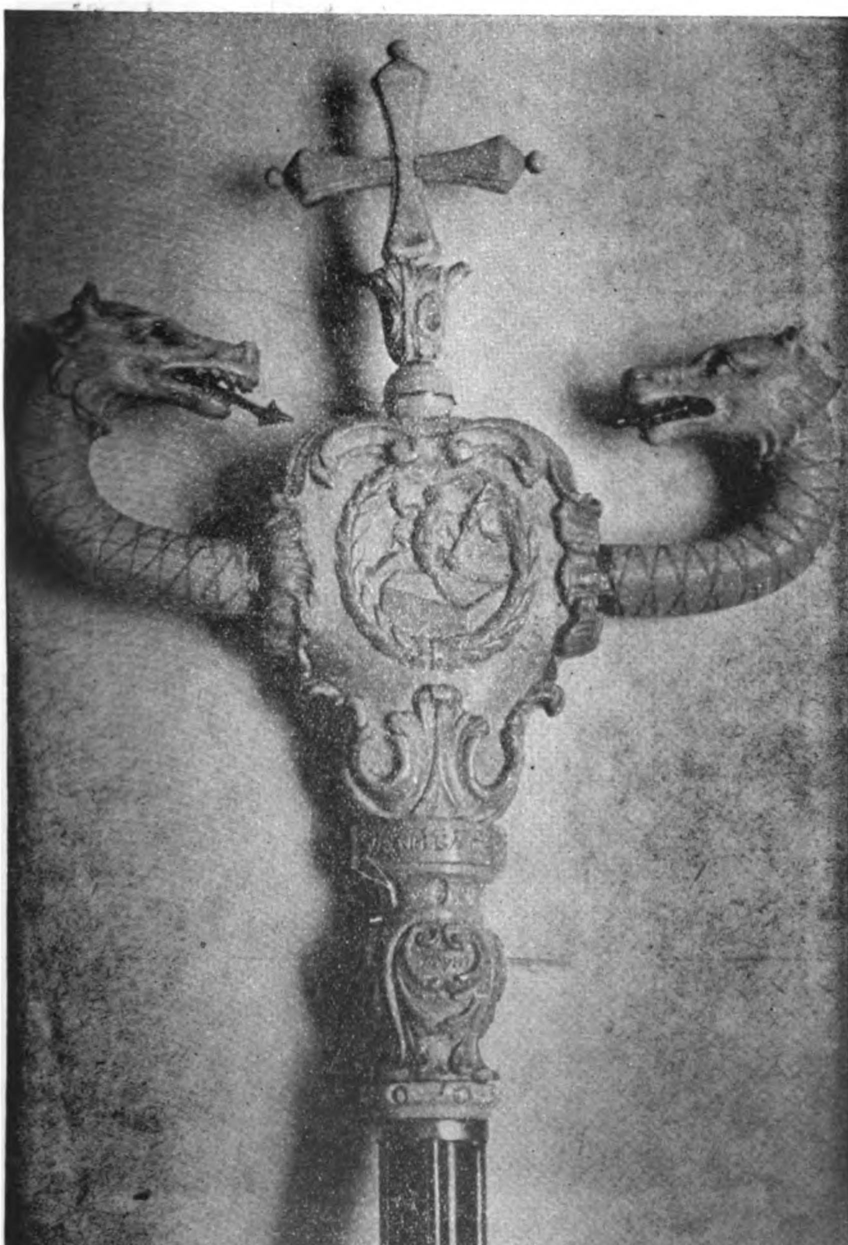

47. Жезло од слонове кости епископа Синесија Живановића из год. 1757
Crosse d'ivoire de l'évêque Sinesije Živanović de l'année 1757

48. Сребрни оков иконе св. Јована Златоустог, XIV век
Encadrement en argent de l'icone de St. Jean Chrysostôme, XIVe siècle

49. Аер са Причешћем апостола, хиландарска библиотека, XIV век
Aër avec la Communion des apôtres, bibliothèque de Hilandar, XIVe siècle

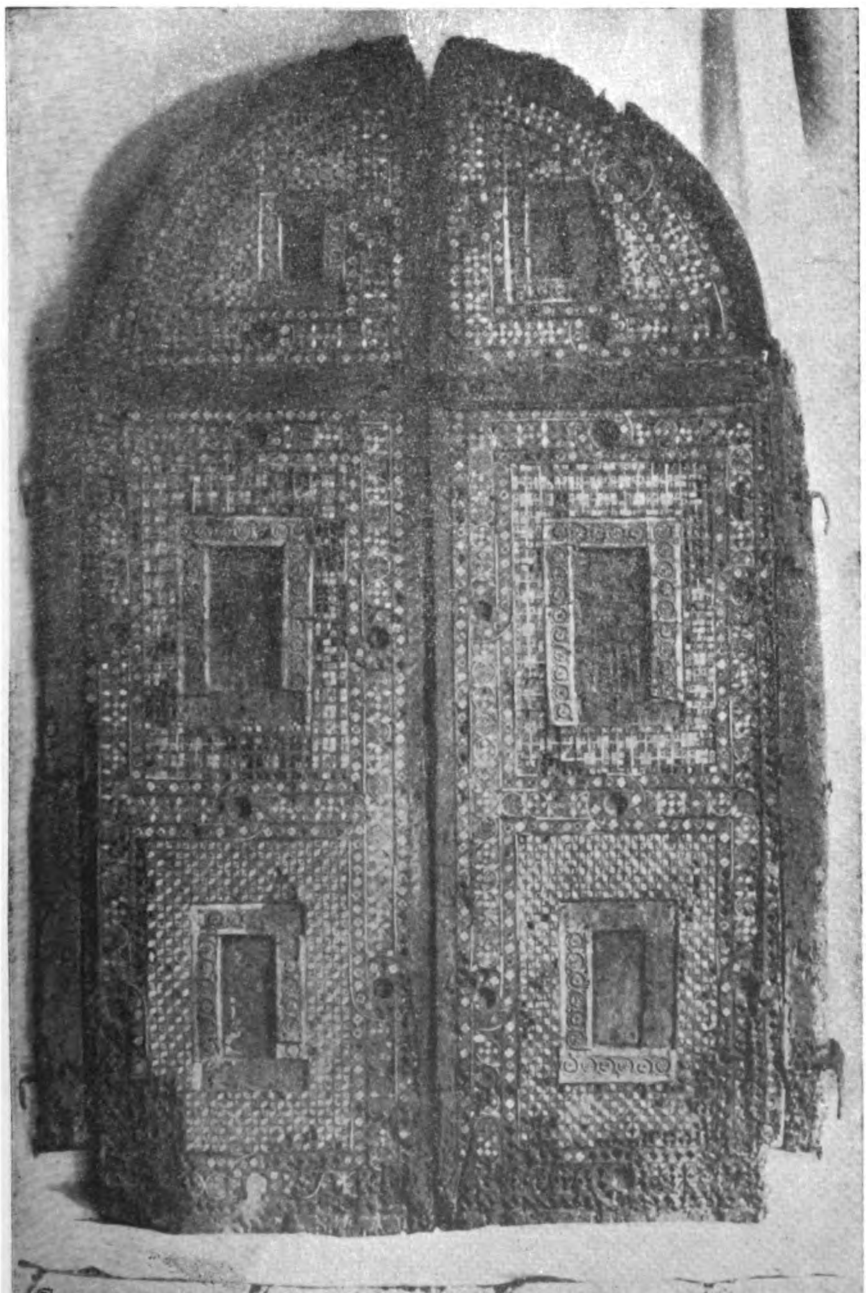

50. Двери са коштаном инкрустацијом, XIV век
Porte de l'iconostase avec incrustations en os, XIVe siècle

51 Трачки коњаник на хиландарској звонари
Cavalier thrace au clocher de Hilandar

52. Јустинијански капител на бунару код хиландарске клисарнице
Chapiteau de l'époque de Justinien au puits près de la sacristie de Hilandar

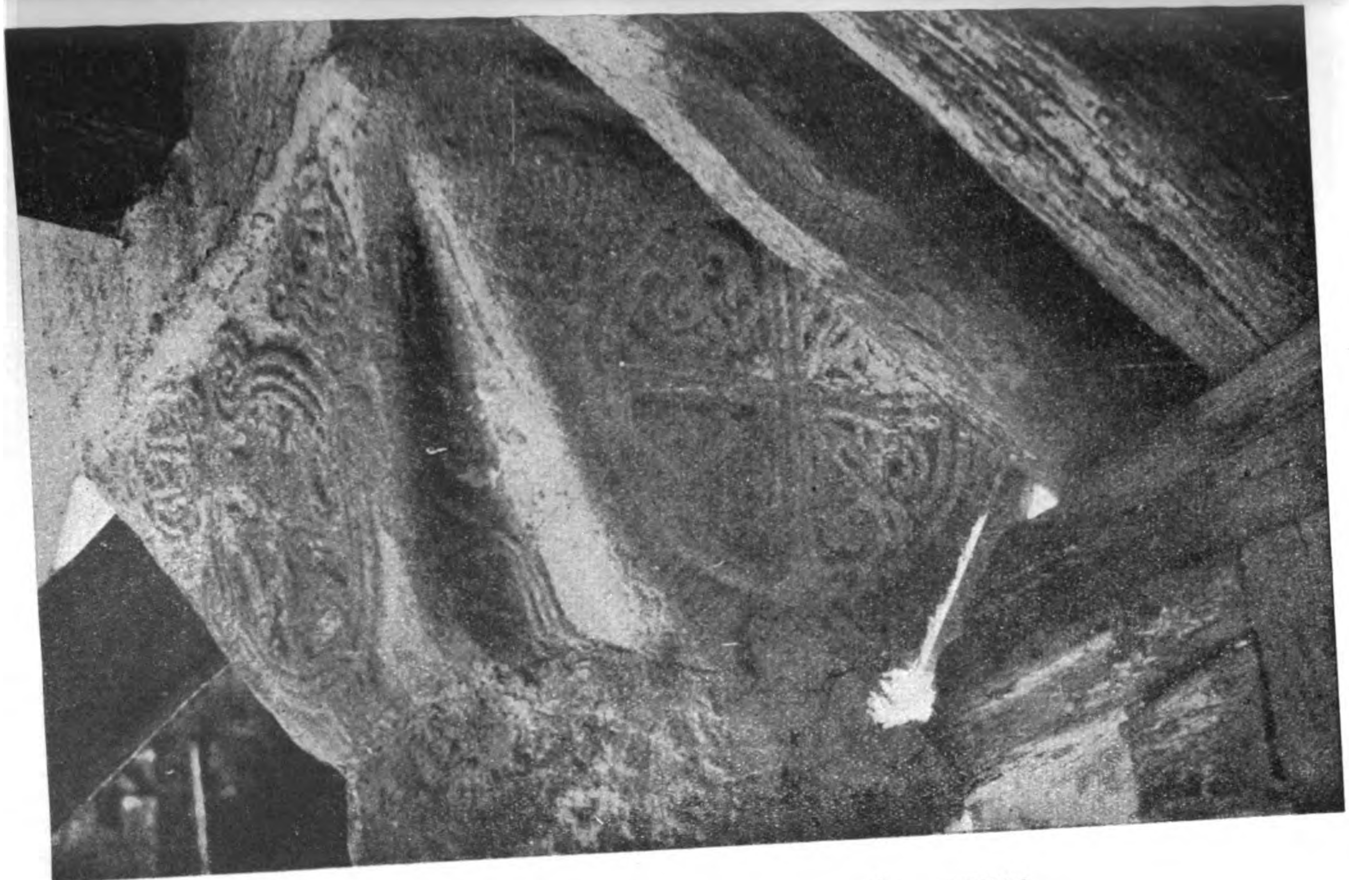

53. Капител на степеништу гробљанске цркве Благовештења
Chapiteau dans l'escalier de l'église de l'Annonciation au cimetière

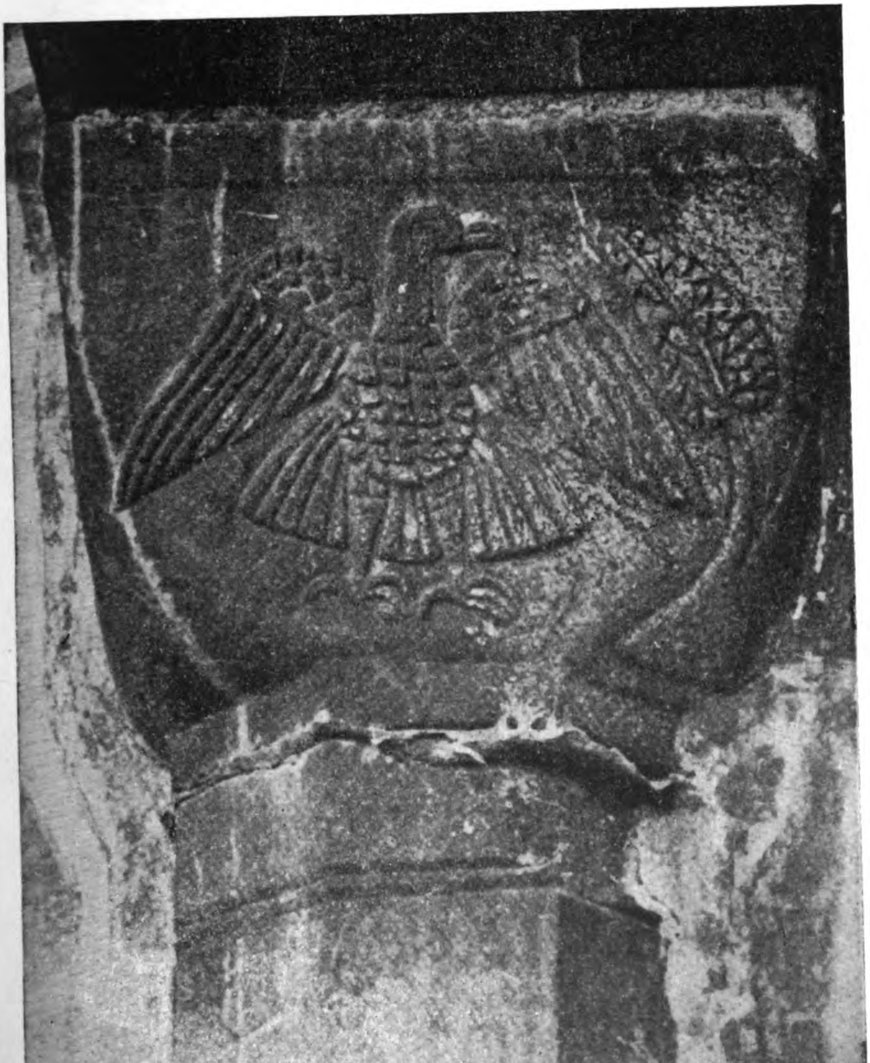

54. Капител на северној певничкој апсиди саборне цркве, XII—XIII век
Chapiteau dans l'abside septentrionale
du catholicon XIIe — XIIIe siècle

55 Плоче на северном зиду Милутинове припрате, XII век
Plaques sur le mur septentrional du narthex de Milutin, XIIe siècle

56. Плоча у патосу хиландарског параклиса св. Ђорђа XII век
Plaque sur le plancher de la chapelle de St. Geoges à Hilandar, XIIe siecles

57. Конзола на јужном порталу Лазареве припрате, XII век
Console au portail méridional du narthex de Lazare, XIIe siècle

58. Надвратник портала Милутинове цркве, почетак XIV века
Linteau du portail de l'église de Milutine, début du XIVe siècle

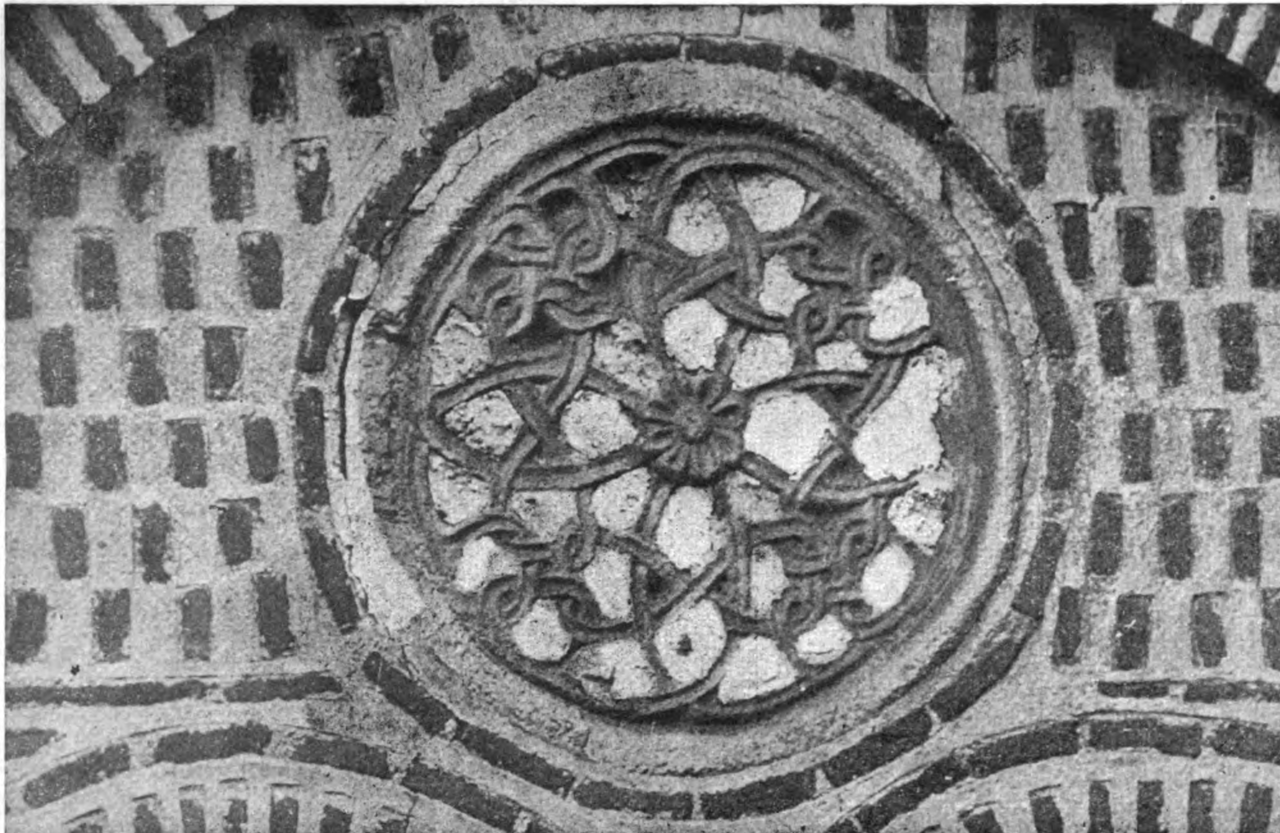

59. Розета на јужном зиду Лазареве припрате, крај XIV века
Rosace du mur méridional du narthex de Lazare, fin du XIVe siècle

60. Плоча на јужном зиду Лазареве припрате, крај XIV века
Plaque sur le mur méridional du narthex de Lazare, fin du XIVe siècle

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

МИЛА РАЈКОВИЋ

ИЗ ЛИКОВНЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ НЕРЕСКОГ ЖИВОПИСА

Има нешто више од четврт века откако је Окуњев открио главни део старог живописа из 1164 г. у манастиру Нерезима код Скопља, задужбини византиског принца Алексија Анђела, по мајци Комнина[1]. Сам Окуњев, задржавши се на извесним крупним иконографским и стилским новинама које Нерези уносе у уметност XII века, а које се, према његовим речима, одражавају у покушајима драматизације сижеа и реалистичког третирања, дао је Нерезима историски веома значајно место у општем развоју византиске уметности[2]. Месеснел је, ускоро затим, детаљно описао садржину и, у извесној мери, дао стилску карактеристику живописа[3]. У општим историјама византиске уметности означава се нереско сликарство као уметност највиших квалитета[4]. Наша жеља да се што конкретније задржимо на оним формалним елементима који су битни у уметности Нереза имала би за циљ да признања нереској уметности потврди, ослобађајући их извесног уопштавања које садрже, и то истицањем неких драгоцених вредности које су, чини се, измакле пажњи испитивалаца, а које, међутим, за боље познавање, па тиме и афирмацију и Нереза и византиског стила, нису без значаја; уједно, да бар потстакне на решавање неких још недовољно јасних питања византиске ликовне проблематике[5], која се сама намећу при анализи једног тако истакнутог споменика стила.

---

[1] Личност ктитора „кир Алексија Комнина, сина порфирогените Теодоре", о коме се у литератури о Нерезима говори као о непознатом члану династије Комнина, идентификовао је још 1936 г. Г. Острогорски: то је Алексије, син Константина Анђела и Теодоре, најмлађе кћери цара Алексија I (в. Г. Острогорский, Возвышение рода Ангелов, Юбилейный сборник русского Арх. общества в корол. Югославии, Београд 1936, 116—119.

[2] N. Okunev, La découverte des anciennes fresques de Nérez, Slavia 6 (1927), 603—609.

[3] Ф. Месеснел, Најстарији слој фресака у Нерезима. Стилска студија, Гласник скопског научног друштва 7/8 (1930) 119—133.

[4] В. И. Лазарев, История византийской живописи, Москва 1947; Ph. Schweinfurth, Die byzantinische Form, Berlin 1943.

[5] Звучи чудно, али нимало неумесно, да је недавно на једном византолошком конгресу могло бити речено: „Прати се развој и истражује генеза византиског стила. Но каквог стила? У чему се он састоји"? — W. Weidlé, Les caractères distinctifs du style byzantin et le problème de sa différentiation par rapport à l'occident, Actes du VIe Congrès International d'études byzantines, tome II, 411—423, Paris 1948 (ed. 1951).

Запажања о специфичним особинама нереског уметника, уствари белешке из непосредног контакта са спомеником, на шта смо се овде ограничили, могла би бити део материјала за једну много свестранију студију коју Нерези свакако изискују. Један споменик израђене ликовне физиономије, дело које носи печат једне изразите сликарске личности, као што су Нерези, иако се уклапа у оквир доста затвореног општег стила, поред тога што се посматра историски, као члан развојног низа, заслужује и детаљнију обраду својих уметничких и формалних специфичности. Ако ове и не претстављају увек новине у правом смислу речи за развој стила, услед свог високог домета оне свакако значе његово богаћење. Многа, и то крупна формална решења у Нерезима дугујемо личном надахнућу уметника, иако он притом није пореметио стилска правила; исцрпљујући могућности које је стил пружао, користећи се њима изванредно рационално и ефектно, сликар је овде постигао извесна решења чија вредност остаје константна, чак и кад би евентуално дошло до открића неког новог споменика који би био старији од Нереза по ономе што се данас сматра за њихову главну вредност — по „драматичности и реализму“ као новини. Није редак случај да у византиској уметности „откриће неког новог споменика прекине једном утврђену нит развоја“ (Лазарев), али тада губе у угледу само она дела чији значај не лежи у самом уметничком квалитету већ искључиво у доношењу новине. Како је последњих година наше познавање византиског живописа XII века повећано тиме што су науци откривени неколики комплекси фресака такође са македонске територије и савремени Нерезима: Курбиново, костурски св. Врачи и св. Никола[6] — где на појединим сценама истог садржаја као и оне које су се сачувале у Нерезима можемо пратити и примитивну, невешту драматичност и „реализам“, све више долазимо до уверења да права револуционарност и новина Нереза лежи у успелости остварења извесних тенденција.

Најчешће се при оцењивању везантиских дела високог квалитета, па тако и Нереза, мисли на антику; она се узима за мерило и оцена се често даје према степену достигнућа њених идеала. Исто тако, под сугестијом развоја сликарства од Ђота па надаље, тражи се од византиске уметности да и она, слично италијанској, крене правцем реализма — иако нема индиција да је она икад постављала реалистичко приказивање себи за циљ, и сваки наговештај у том смислу поздравља се као „напредак стила“. Напротив, мало се рачуна води о томе да је овде у питању један средњевековни стил, са својом израђеном естетиком, својим ликовним формулама и особеном изражајношћу, који се од самог почетка свесно удаљавао од реализма и у томе баш нашао свој принцип. Тачно је да су у овој уметности садржински основ

[6] Р. Љубинковић, Стара црква села Курбинова, Старинар 15 (1940), 101—123; Καστοριά, I, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Πίνακες, ed. Σ. Πελεκανίδου, Θεσσαλονικη, 1953.

облици, покрети и стања узети из реалног света, али начин на који су они приказани није реалистички; на извесну тежњу ка реализму наилазимо тек у оним стварима где је чисти стил потиснут у други ред (те екскурзе најчешће чине баш мањи мајстори), тамо где нема подлоге игри маште или где се тежи за индивидуализацијом: те се појаве могу у Нерезима пратити у жанру и тамо где доминира портретски елеменат, али никако не тамо где се нерески „реализам" обично истиче. Нерески експресионизам, за који се обично употребљава термин „реализам" одудара и од античког начина идеализирања у имитацији и принципа емоционалне равнотеже. Најјачи фрагменти у Нерезима су баш они типично средњевековни, а мало антички: они у којима кулминира слобода у коришћењу формалних елемената ради веће експресивности и велика разноликост у детаљима, чијим се контрастним распоредом опет појачава експресивност. Нерези, један од уметнички најјачих византиских споменика, настали су у доба „када су основни принципи византинизма већ толико утврђени да их не може поколебати ни народни (локални) утицај ни утицај хеленизма" (Лазарев). Стога, када се говори о класици, у Нерезима треба пре свега мислити на византиску класику.

Сложену личност нереског мајстора, који се нарочито огледао у композицији и третирању фигуре, односно у обради лика, покушаћемо да прикажемо кроз избор карактеристичних дела, задржавајући се на местима која су, по нашем мишљењу, вредна пажње, било да су у питању изразито личне концепције основане на могућностима стила, било извесна општа решења, формуле византиског ликовног репертоара која нерески мајстор нарочито радо користи.

* * *

Сцене *Скидање с крста* и *Оплакивање* обележене су у науци као веома значајне за целу историју византиске уметности. Оне су, углавном, и допринеле да се откривање Нереза поздрави као једна од великих рехабилитација Византије пред Западом. Истицан је њихов одлучујући, преломни значај за антропоморфизирање средњевековне црквене уметности, а тиме и приоритет Византије у слободи да се претстави осећајни живот, њена улога учитеља мајсторâ dugenta и почетака Ренесансе. Ако се, међутим, посматра са тачке идејног постојања могућности да се открије осећајност божанства, могућности да и оно болује људски бол, треба те почетке померити још дубље унапред у корист Византије. Постаје само много природније да се ове нереске, веома зналачки развијене композиције, сагледају као резултат дужег претходног постојања узорних им иконографских решења, јер би овај метеорски блесак био мало схватљив на делу чију би иконографску схему тек требало стварати. Наиме, могућност остварења постојала је свакако откад се талас осећајности из литургичких текстова X и XI века пренео у ликовну уметност, дакле од првих иконографских поставки ових тема на кодексима и реликвијарима: по идејној слободи да се изрази емоција нереско Скидање с крста се

не разликује од Скидања с крста на реликвијару из Острогон (XI век), где Богородица може бити такође љуби Христа, нит се нереско Оплакивање у том погледу разликује од минијатур пармског Палатинског јеванђеља (Pal. 5, XI век). Разлика постој једино у квалитету уметничке обраде, и само тај квалитет обрад је оно што нереским фрескама даје њихову вредност. У класич ном периоду византиске уметности у доба Комнина, у другој поло вини XII века, успело се да се сцене са портативних предмета, с приручника, — а они су, уосталом, остали узорци и доцнији талијанским мајсторима, — пренесу у монументалне форме. Захва љујући том облику а, наравно, и јасно и сјајно разрађеном ликовно језику, сцене су постале и много емотивније и много убедљивије. Сама, пак, зналачка обрада има се приписати личној заслузи уметника.

Нарочито се поводом *Оплакивања* говори о нереском реализму, при чему се углавном има у виду она силна драматичност тренутка, оно дубоко осећање психичког живота које је у овој сцени докраја проведено и подвучено ставовима, изразима лица, гестовима: драматичност која даје слици њену физиономију. При том се слика рашчлањава на детаље који треба да тај „реализам" докажу. Међутим, оно што чини суштину реализма — опсервација и студирање природних облика — није се ни постављало као проблем при решавању ове композиције, засноване на апстрактној транспозицији као владајућем принципу у византиској декоративној уметности. Свакако да је претерано проширити појам реализма на сваку изражајност, на сваку могућност да се да утисак, симбол, идеја предмета и стања, — поготову онда кад је неки богатији психички израз постигнут формалним средствима која се строго држе оквира једног нереалистичког стила, јер би тако употребљен термин реализам изгубио сваки смисао: Ђотова уметност, например, не би се при таквом схватању разликовала од византиске, тј. изгледало би да се обе оснивају на истом ликовном начелу.

Но у налажењу што јачих доказа за тезу да је у Нерезима доиста откривен реализам, штавише да је достигао известан натуралистички степен, ишло се дотле да су пренебрегнути и сами основни принципи византиске хијератске и апстрахистичке уметности[7]. Томе што бисмо у Нерезима могли назвати „реализмом осећајности", али томе изражавању интимности једном искључиво експресионистичком формулом, приписано је чак и падање у натурализам готско-ренесансних уметника са Севера, коме овде са ликовно идејне и са религиозно идејне тачке не може бити места. Поводећи се, наиме, за утиском Окуњева и, вероватно, за ефектима фотографског снимка, који једно оштећење одражавају погрешном илузијом, говори се о језивом изгледу Христовог

[7] Досад свакако најбољи приказ византиске естетике дао је Лазарев у првим главама своје Историје византиског сликарства.

леша са једним затвореним, а једним полуотвореним оком. То чувено полуотворено око, које сва научна литература наводи као аргуменат[8], уопште не постоји[9] (сл. 1). Такво профанисање светиње морало је у најмању руку изазвати подозрење и већу опрезност, поготову кад се зна да се толики реализам у византиској уметности иначе уопште не јавља.

Међутим, у Нерезима је драматски контраст живота и смрти, Богородица која оплакује Христа, приказан доследним супротстављањем крајности, без икаквих техничких новотарија које би не само квариле стил већ би биле противне и самом духу те уметности. На лику мртвога Христа мирноћа је потенцирана. Христово лице истоветно је са оним на сцени Скидања с крста, — такво је и морало остати, јер је Христос једноставно пренет с крста и положен на земљу; сликар није имао разлога да на његовом мртвом лицу изврши ма и најмању промену, — веђе су сведене у симетричне, мирне лукове, очни капци навучени, уста затворена, линија бркова, линија којом се спушта коса, — све то подвлачи израз покоја у смрти и бескрајне удаљености од претрпљених мука. Ту исту идеју одмора у смрти намеће и цео став опруженог тела и удова, а све указивање на страдања резимирано је, сасвим супротно некој натуралистичкој концепцији, у једном јединoм детаљу, — и у томе лежи најјачи ефекат сликареве ингениозности — у трагу стигмата, у неупадљивој тачки на десној шаци, положеној на комаду белог покрова, којој је дато, међутим, најистакнутије место: у самом центру композиције. Том оличењу мира у смрти супротстављен је непосредно бол живог човека који је достигао врхунац, бол мајке која грчевитим загрљајем привлачи уза се мртвог сина. Треба подвући на који је начин приказана цела Богородичина појава у овом „реализму бола". Крајња емотивност изражена је кроз став до неприродности потенциран и нереалан — он се не би могао назвати ни седењем ни клечањем. Лице Богородичино, у грчевитој гримаси бола, тако синтетички снажно датој косином скупљених обрва, примакнутим зеницама, оштрином урезане боре, уз Христов идеално мирни лик чини један од најјачих ефеката који су се могли постићи. Такт уметников огледа се у специфичној интепретацији теме: на

[8] И сам Лазарев, op. cit. 122—3.

[9] По фотографијама Христове главе изазваним на контрастној хартији има се доиста утисак да је Христово лево око полуотворено, тако да се види зеница. При посматрању самог оригинала у данашњем стању тај је утисак далеко слабији, можда га не би ни било да нисмо под сугестијом претставе са фотографије. При пажљивом испитивању оригинала из непосредне близине види се да тај ефекат полуотвореног ока са зеницом долази од оштећења слоја боје у пределу ока; оно ипак није такво да се не би видело првобитно стање: делови капака, доњег и горњег, фрагменти линија извучених сијеном, којом су капци оивичени и црне боје, утиснуте између њих, остали су и разликују се од ољуштених делова. Ако се фотографија разгледа после оваквог посматрања оригинала, и на њој ће се уочити шта је оштећени део а шта слој боје.

Скидању с крста, где је општа осећајност још доста уздржана, нема ни ових ставова ни ових физиономија.

Нереска композиција Оплакивања је врло разрађена. Основна схема по којој је слика организована састоји се из два оштра угла који продиру један у други, а чији се хоризонтални краци отприлике поклапају. Један угао затвара коса линија брда у коме је претстављен Христов гроб, продужена линијом његових ногу, и линија покрова испод њих, а други је одређен идеалном дијагоналном линијом у којој леже главе Христа и Богородице, св. Јована, најзад једне од мироносица, и хоризонталом зеленог појаса земље. По вертикали композицију дели у два дела идеална линија у којој су ноге св. Јована. Овај стуб од ногу је симетрала ингениозно компоноване централне групе од пет фигура, уклопљене у један веома леп троделни лук скоро правилног облика, чије листове сачињавају група торза Христовог и Богородичиног, као свод повијен труп Јованов и клечеће фигуре Јосифа и Никодима. Из тог центра расцветава се цео један линеарни систем арабески, усковитланих ритмова помоћу којих композиција живи и који би, одвојени од фигуралне претставе, сами за себе значили готову апстрахистичку слику. Овде цео систем немирних линија служи драматизацији слике. Контуре фигура и акцесорија — брда, тла, набора на драперијама, везују се у општој линеарној концепцији у целине, подвлаче једна другу, преплићу се, расту и опадају ритмички, тако да је уживање већ у самом њиховом таласању слично оном које се има при посматрању Ботичелијевих слика (сл. 2).

Занимљиво је упоредити нереско Оплакивање са Ђотовом композицијом у Падови. Ђото је несумњиво иконографску схему преузео од Византије, али све остало дели од нереског Оплакивања суштинска разлика у формалној обради. Овде циљ није био да се формална средства употребе на сугерирање једног посебног света и слика је остварена са већ ренесансном намером да изазове једну другу убедљивост — убедљивост исечка из природе.

И у сцени *Скидања с крсти* (сл. 3) уметник испољава јасну тежњу да на свој лични начин интерпретира иконографски материјал којим је везан. Наравно, и овде се он користи једном већ постојећом схемом, али је његов допринос у погледу обраде толики да та општа схема прераста у лично дело. Скидање с крста претставља уметничко дело по својој упрошћеној целовитости и јасноћи идеје.

Сцена је сведена на најнеопходније — само на пет фигура протагониста и најнужније предмете: крст на симболу Голготе, лествице, справе за мучење. Над равним, зеленим тлом, без икакве позадине, диже се празно плаво небо. При откривању фресака Окуњев је писао да очекује да ће на сцени можда наћи и свете жене — то се, међутим, није потврдило, јер се уметник одрекао свих детаља (које је имао права да искористи) и у једном све-

сном пуританизму одабрао само најнеопходније да на томе скелету изгради композицију. У центру, испред крста који диктира симетричност као композициску базу, укрштене су линије Христовог и Јосифовог тела; то језгро је затворено споља, са обе стране, луцима повијених тела Богородице и св. Јована, који чине пандане. Композиција је организована повезивањем линија: лук започет линијом Богородичиног тела наставља се у савршену облину јако синуозним телом Христовим, чији је торзо ослобођен крста; сасвим неочекивано, повезивањем ивице Христове перизоне и драперије Јованове горње хаљине, развијене у лепезу, одваја се нова таласаста арабеска[10]. И на овој композицији постигнути су снажни ефекти контрастирањем. Фигури Богородице, у наглашено скромној одећи, — сасвим стереотипном, праволиниски драпираном љубичастом мафориону и уској плавој хаљини, сликаним густим, опорим бојама, — чини пандан млади Јован, вероватно једна од најсуптилнијих и најљупкијих фигура које је дало византиско сликарство. То грациозно, високо младо тело, чија је виткост наглашена повијеним стасом, одевено је са подвученом гиздавошћу у химатион најнежније голубије сиве боје са зеленкастим преливима, потпасан широким плавим појасом. Јовану је непосредно супротстављена робустна, груба фигура Никодимова, у краткој тамној хаљини, са голим раменом и ногама голим до колена, тамне пути, на којој се грубо истиче моделација. Месеснел је у Нерезима подвукао наглашавање хијерархије димензијама и изгледом фигура. Додаћемо да овај принцип, диктиран идеолошким разлозима, није баш доследно спровођен, а да су формати и пропорције појединих фигура искоришћени и у чисто ликовном циљу: Христово тело у Оплакивању је врло издужено и из разлога композициске логике, док је Јован у Скидању с крста несразмерно велики и према осталим протагонистима само из композициских разлога (јер је требало да се линија коју заклапа његово тело споји са линијом Христовог тела).

У *Сретењу* свечани, озбиљни догађај претстављен је одговарајућим статичким поретком у композицији, заснованој на најстрожој симетрији и на доминирању вертикалне, праве линије. Композицију у облику фриза скоро целом дужином испуњавају вертикале подједнаке висине, постављене на скоро равномерним отстојањима: то су три танка полигонална стуба балдахина у средини сцене, са чије се обе стране нижу по две усправне фигуре, а за њима по два стуба, скоро истоветна са онима на балдахину, на порталима зграда којима се завршавају крајеви

[10] Ово спајање две материје (Јованове хаљине и Христове перизоне) у јединствену фигуралну арабеску целину, а раздвајање тих предмета променом колорита (Христова одећа одваја се од Јованове другом нијансом тона) претставља један ретко леп пример формалног решавања карактеристичан за византиску уметност (в. Сопоћани, Успење, анђели и апостоли у облацима) који ће се касније продужити и у готској уметности.

сцене. Од основних линија у овој до крајности схематизованој композицији криву линију претстављају само луци и калота циборијума у центру сцене, и велики ореоли фигура, који су зналачки искоришћени као пластична вредност. Све су фигуре посматране из истог угла, окренуте у три четврти према гледаоцу, чиме је још јаче подвучен овај строги поредак. Јасна композициска схема, која је спроведена и на историским сценама драматске садржине (Оплакивању, Скидању с крста, Преображењу) приближава Сретење у извесном степену њима. С друге стране, специфична строгост, монотонија и линеарна оскудност схеме савладани су средствима која га приближују нереским жанр-сценама. То су живост колорита и јако карактерисање личности (нарочито физиономско), као и детаљна обрада предмета, чиме се ишло за већим приближавањем сцене стварном животу. Пада у очи, што се тиче колористичке обраде, да се сцене Оплакивања, Преображења и Скидања с крста веома разликују од жанр-сцена. У њима је палета, узета у целини, пригушена и прилично монохромна – окери, сивоплаво, светлозелено, — а преовлађује нијансирање и рафинираност тона, понекад са ванредним акварелским ефектима. Напротив, у жанр-сценама влада необична шароликост, боје су много гушће, контрасти јаки, на предметима има доста орнамента и шара, фактура је опорија. Од свих композиција Сретење је колористички најинтензивније. Са плаве позадине букте смело постављене велике мрље фигура и мобилијара: у средишту, велика црвена површина застртог стола контрастира са зеленкасто моделираним балдахином и тамнозеленим степеницама на којима он стоји; с лева, црни плашт и јаркожута хаљина св. Ане, до ње Богородица у љубичастом мафориону са Христом у белој хаљиници; с десна, Симеон у светлосивом плашту и Јосиф у бело-зеленој хаљини преко које носи кобалтно плав плашт. Веома је орнаментално обрађен акцесориј — фантастичне грађевине, ружичасте и зелене, са соклом од квадера, степеништа од црно-белог и зелено-белог мрамора, парапет од шареног наранџастог мрамора[11] са шареним љубичастим и зеленим плочама.

Нимало драматичну композицију оживљавају и драматизују, поред садржајног геста уплашеног малог Христа који се привија

[11] Интересантно је ово изоловано инсистирање на материјализацији и илузионизму, супротно апстрахистичком карактеру византиског сликарства. Сликар иначе, уколико сугерира специфичност материје, то чини само формулама, колико да означи да је нешто дебело (покривач на постељи породиље, густо и тамно сликан, црне пруге на огртачима св. пустињака), танко (девојачке хаљине у Ваведењу, Рођењу), провидно (Христова перизона на Скидању с крста) и кад боја (на оделу, штиту) има само вредност колористичке мрље, кад се, штавише, понекад појам о материји, чак и о граници два предмета, свесно занемарује ради постизања неког новог ликовног решења (драперије се мешају, орнаменат са неког штита наставља се непосредно у облик шаре на хаљини ратника). Можда је код мрамора ствар у орнаментално, шарама дефинисаној материји, а према орнаменту има византиски уметник нарочиту склоност; сам по себи апстракција, он на византиској слици постоји као нешто најстварније, пренет дословце, као мустра, десен.

уз мајку, силни контрасти фигура пророчице Ане и Симеона, са физиономијама јако индивидуалисаним и окарактерисаним скоро до карикатуралности, у односу на Богородицу, младу жену шаблонске, депигментиране форме лица, и Јосифа, мирног младоликог старчића, врло углађеног, који са лепим жанр-мотивом голубова у кавезу од прућа у руци претставља једну од фигура насликаних са највише лиризма у овој цркви.

У *Рођењу Богородице*, сцени сасвим интимној и световној по карактеру — управо жанр-сцени у правом смислу, где је приказано дворење једне породиље из високог друштва — има, поред фрагмента Ваведења који се сачувао, највише античког карактера, више но у свима осталима у Нерезима, и у концепцији и у детаљима. Обрада није без извесне стилизације — идеализаторска умереност у покрету, уједначени начин третирања фигура младих девојака-дворанки, са једним општим идеализованим типом лица, одевених у хаљине античког кроја, у општем светлом тоналитету драперије, уздржана раскош украсних предмета, без карактерисања, фолклорног детаљисања и упадљивости, ефектност постигнута непрестаним понављањем истих акцената: црне двоструке гривне на рукама, црне пруге на породиљиним јастуцима, истоветне минђуше (које следе нагиб врата!), исте траке орнамента на свим посудама које носе у рукама. Жеља за постизањем декоративног јединства и идеалне допадљивости чини ову сцену различитом од иначе средњевековном разноликошћу обојеног жанра у Нерезима.

Сачувани фрагменти *Лазаревог васкрсења* и *Уласка у Јерусалим* су, у вези са својом жанр-тематиком, значајни са посебне стране. Осећа се да се уметник који виртуозно влада формалним средствима једне врсте овде нашао на терену који му је мање приступачан, да се упушта у решавање проблема друге природе, запостављајући у приличној мери подвргавање стилу ради што реалније форме, и да његова са напором постигнута имитативност (у покретима, ставовима, конкретизованом амбијенту) одудара од складности оних целина за које је имао већ израђена средства стила и где је могао слободно пустити машти на вољу, не запињући на питањима формалних решења при самом сликању. Зато је баш у Нерезима тако упадљива ова разлика између жанра и главних драматских сцена идеализаторског карактера, која је и иначе нормална у овој уметности. Мајстор се упушта у приказивање извесних тежих покрета за које је требало непосредне студије по природи и више знања но што га је он могао имати радећи у свом стилу; тако ти покрети делују извештачено, некад и непријатно (човек који придржава Лазареву мумију у Цветима и девојка која придржава св. Ану у Рођењу Богородице), мада су, неоспорно, некад и врло успели у једном нарочитом слислу: таква је висока фигура девојке у Рођењу, која излази из црног оквира врата; њено тело, све у некој торзији, изванредно

ефектно искоришћеној, већ је претворено у успелу стилизацију. Ако сликара на нагој фигури мами анатомски детаљ, он га измишља. Да се овом приликом потсетимо и на то како је у Нерезима иначе претстављана стојећа фигура. Њена драперија је обично обрађивана као посебна пластична вредност, лепо, китњасто парче са наборима пуним фантазије, под којом је неопсервирано тело губило свој природни положај и сводило се на једва видљиву лутку, костур. Од античких фигура у контрапосту, о којима се понекад говори у класичном византиском сликарству, у Нерезима нема готово ни трага. Напротив, уметник чини сталне грешке против контрапоста, јер тежи за китњастим и сликовитим ставом, који диктира арабеска тела коју је замислио, а не за натуралистичким ставом. Па ни кад је драпирање слободно а фигура доста пластично третирана, на први поглед као пренета са неког античког узора, она није цела у природи доследној игри и нагибу (тело или чврсто стоји на савијеној нози или су, пак, обе ноге савијене).

Највише склоности за сугерисање реалних форми уметник је показао наглашеним карактерисањем људског лика, који се у Нерезима уздиже до значења портрета. Тамо где није везан идеализованим ликом протагониста, он сам ствара главе, чудно поетизујући реалистичке портретске елементе. У фризу од шеснаест стараца, схимника и пустињака, који са три стране опточава централни квадрат цркве он достиже највеће мајсторство. Овде је дато нешто много више но низ лепих појединачних фигура — то је композиција у правом смислу речи — композиција чије је јединство остварено супротстављањем различитости у сличном, бескрајним варирањем глава у погледу форми јагодица, чела, носева, облика брада, обрва, њихове влакнасте структуре, затим начина драпирања, боја и облика одеће, најзад ставова и покрета. Притом сликар показује такво богатство и лакоћу инвенције да овај фриз-композиција добија једно изузетно високо место међу сличним остварењима у византиском живопису. Свака од ових фигура узета појединачно претстављала би само диван фрагменат; у њиховом низу, око стално наилази на нова изненађења, а лепота нађеног решења на једној фигури потенцира лепоту решења на фигури која следи. У типовима је наизменично исцрпена цела скала физиономија, од најбизарнијих и најнеобичнијих, са оштро испалим јагодицама, квргавим формама, чупавим накострешеним обрвама, чудно коврчавим праменовима и чуперцима — са главама сличним ликовима Ане и Симеона у Сретењу — до смирених, медитативних и благих светитељских ликова, а свака је окарактерисана са необичном оштрином и изванредном фрапантношћу детаља (сл. 3^{a}, 4, 5, 6, 7). Технички поступак којим су ове главе сликане (много тимидније примењен на главама протагониста у главним драматским сценама и на појединачним ликовима чувеног св. Пантелејмона и св. Трифуна, например, где се има утисак ширег, синтетичнијег третмана) истоветан је са оним

који је примењен при обради лика св. Симеона из Сретења, где је најизразитији. У том поступку доминира неки „колористички графизам", поступак карактеристичан за то време, који на нереским портретима по оштрини уоченог и савршенству извођења потсећа у неку руку на калиграфију јапанских цртежа и дрвореза, а у исти мах и на фугу Ван Гогових црволиких потеза. Тај необични начин уситњеног сликања калиграфски али ватрено повученим потезом не иде, међутим, нимало на уштрб карактера, коме је сачувана сва оштрина, ни оштрине и пуноће форми. У колористичком погледу, тиме је звук боје постао интензивнији, услед несвесно спроведеног дивизионизма тонова.

Белешке о уметности Нереза завршићемо једним поређењем које нам се само намеће. Преображење у цркви Св. Николе Касничког у Костуру[12] је, по нашем мишљењу, свакако дело нереске епохе, штавише нереског ужег круга (сл. 8 и 9). Његов мајстор се користи реквизитима исте школе и времена: иконографски предложак је идентичан, ликови протагониста у сцени (нарочито св. Петар) готово се подударају са нереским[13], лица су обрађена начином „колористичког графизма" (сл. 10). Нереско Преображење, пак, у односу на остале нереске велике драматске композиције не заслужује неку нарочиту пажњу: према њима оно делује неинспирисано, монотоно, суво. Ипак, у поређењу са фреском из Св. Николе, и на њему јасно падају у очи квалитети нереског сликарства. Сва она комплексна линеарност којом се нерески мајстор зналачки игра, а која је оставила трага и на Преображењу, свела се у Св. Николи, у третирању драперије, на један исти змијолики набор који се, угласт, монотоно и мртво, без и најмање промене, спушта низа све хаљине с леђа; обле линије брда, које се у Нерезима као таласи преливају једне у друге, на другој сцени имају само вредност скучених, штурих знакова, симбола. У општој сировости и невештини нарочито пада у очи неосетљивост за архитектонику драпирања, за распоред маса драперије (в. лежећу фигуру апостола Јована). Изгледа да у Св. Николи нема ни оног богатог нијансирања тонова, својственог нереским композицијама. Тако баш кроз сличности постају јасне главне разлике између ова два стилски и иконографски слична живописа, између негованог, чистог, диференцираног нереског говора и једног другог, који се само служи истим речима.

---

[12] С Паликанидис, op. cit.

[13] У Живопису цркве Св. Николе постоји и допојасни лик св. Мине са Христовим медаљоном на прсима, који управо изненађује својом сличношћу у целокупној обради са ликом истог светитеља у Нерезима. То су, међутим, „општа места", протагонисти чији су ликови пренети са заједничких узора и модификовани према укусу школе — ликове сличне оним за Нерезе карактеристичним „портретима", св. Ани и Симеону, например, узалуд ћемо тражити по костурској цркви.

MILA RAJKOVIĆ

LA PEINTURE DE NÉRÉZI

(Résumé)

En analysant les anciennes fresques de Nérézi (1164) du point de vue purement pictural, l'auteur se propose deux tâches. D'abord, il désire, par l'étude d'un monument, qui est considéré comme un point de la plus haute importance dans l'évolution historique de l'art byzantin et comme un éclatant exemple du „byzantinisme classique", contribuer à la définition du haut style byzantin, en éxposant les principes et les procédés qui reflètent les éléments spécifiques de la peinture byzantine et médiévale. Dans ces dernières années on vient de signaler l'importance de pareilles recherches, négligées jusqu'à présent (A. Grabar et W. Weidlé, Actes du VIe Congrès int. d'études byzantines).

D'autre part, en approfondissant l'analyse des solutions picturales caractéristiques tous spécialement pour les fresques de Nérézi, on arrive à reconstituer la physionomie artistique du maître qui les a peintes. Selon l'avis de l'auteur, toutes les manifestations d'une haute importance artistique, dans le moyen âge byzantin aussi bien qu'ailleurs, doivent toujours être traitées du point de vue des problèmes de l'art même. La conception individuelle du Maître de Nérézi, exprimée si clairement par ses moyens personnels, mérite la même attention que l'histoire de l'art prête aux oeuvres semblables des maîtres qui sont connus par leurs noms.

Le principe du style que le Maître de Nérézi a adopté est basé d'une part sur l'expressionisme, d'autre part sur un jeu purement abstraît des lignes et des arabesques. En soulignant ce principe, l'auteur plaide pour un emploi plus prudent du terme „réalisme" lorsqu'il s'agit d'une analyse des formes dans l'art byzantin, c'est-à-dire dans un art qui est décoratif, abstrait et hiératique, vu que ce mot a une acception tout à fait précise comme terme technique de l'histoire de l'art. Pourtant, c'est justement à propos de Nérézi que la littérature soulignait le réalisme comme un élément de progrès dans le style byzantin. Cette thèse devrait être de toute façon corrigée: un des principaux arguments par lequel elle est appuiyée, c'est l'oeil mi-ouvert du Christ dans le fameux Thrène. Or, sur place, par une simple observation de l'original, on peut se pérsuader que cet argument, accepté sans réserve dans la science, est faux et que l'effet de l'oeil mi-ouvert n'est dû qu'à un endomagement du mur. L'auteur expose également des exemples qui exigent une modification de „la thèse antique" lorsqu'il s'agit du haut style byzantin. Plusieurs éléments, puisés dans les modèles de l'antiquité, mais transformés volontairement dans le nouveau style médiéval, ont été considérés comme éléments purement antiques ou bien comme une faute commise au détriment de l'antiquité.

L'auteur présente le peintre de Nérézi comme un maître qui excelle dans la composition et dans le portrait. Sa personnalité artistique se manifeste sourtout dans la manière dont il se sert des éléments du style même.

Сл. 1. Нерези, Глава Христа из Оплакивања (калк),
Fig. 1. Nérézi, Tête du Christ, détail de la Thrène (calque)

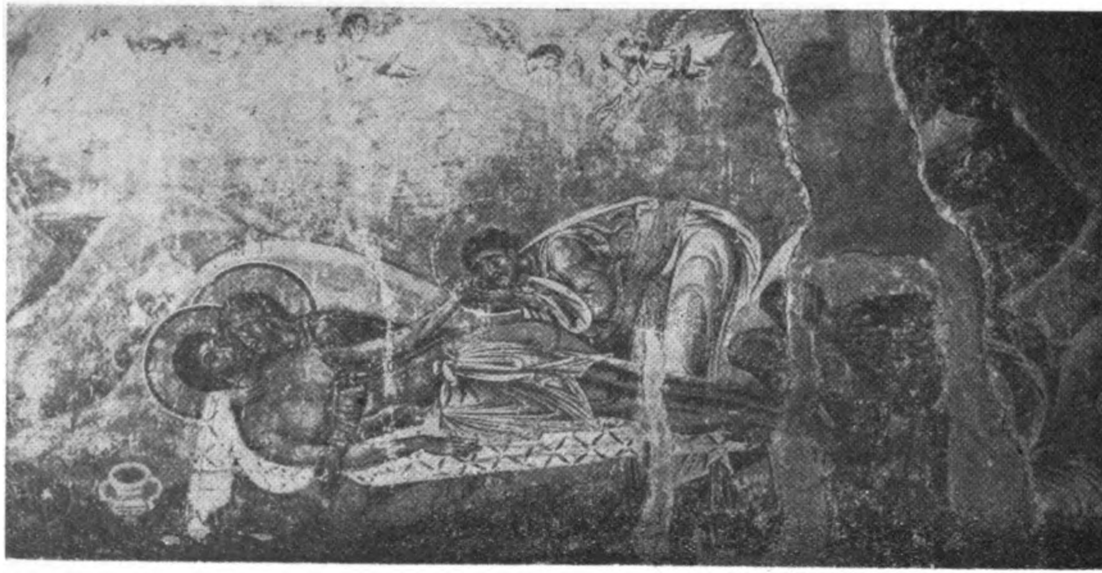

Сл. 2. Нерези, Оплакивање
Fig. 2. Nérézi, La Thrène

Сл. 3. Нерези, Скидање с крста
Fig. 3. Nérézi, Descente de la croix

Сл. 3а. Нерези, св. Симеон (детаљ из Сретења)
Fig. 3a. Nérézi, Tête du St. Siméon, détail de la Présentation au Temple

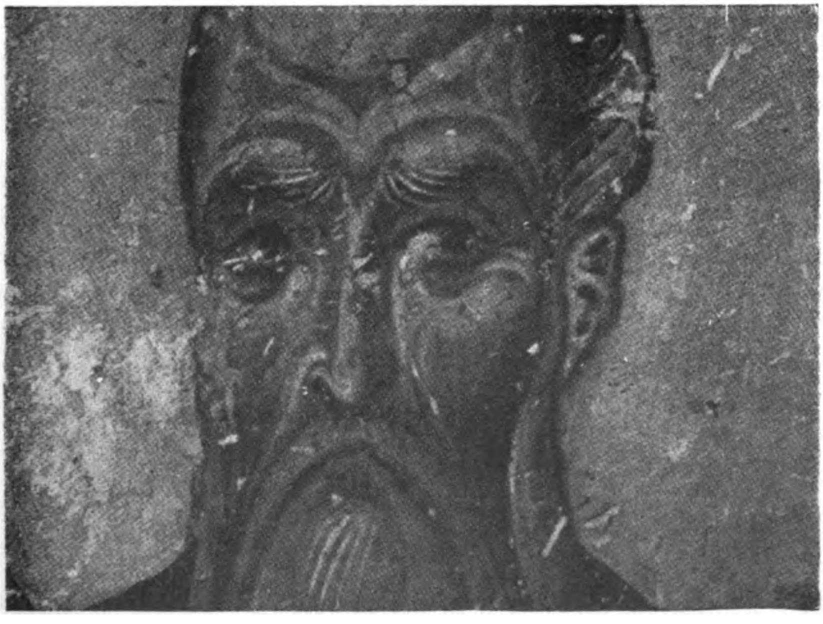

Сл. 4. Нерези, свети пустињак (детаљ фриза)
Fig. 4, Nérézi, Tête d'un Saint ermite (détail du frise)

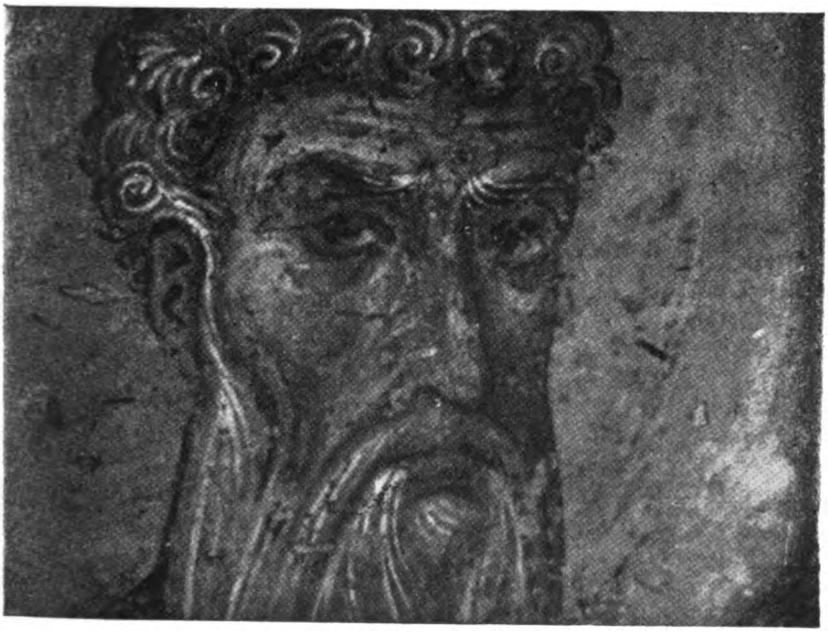

Сл. 5. Нерези, св. пустињак (детаљ фриза)
Fig. 5. Nérézi, Tête d'un Saint ermite (détail du frise)

Сл. 6. Нерези, св. Јован Претеча
Fig. 6. Nérézi, St. Jéan le Prodrome

Сл. 7 Нерези, глава св. Ане из Сретења
Fig. 7. Nérézi, Tête de Ste Anne (détail de la Présentation au Temple)

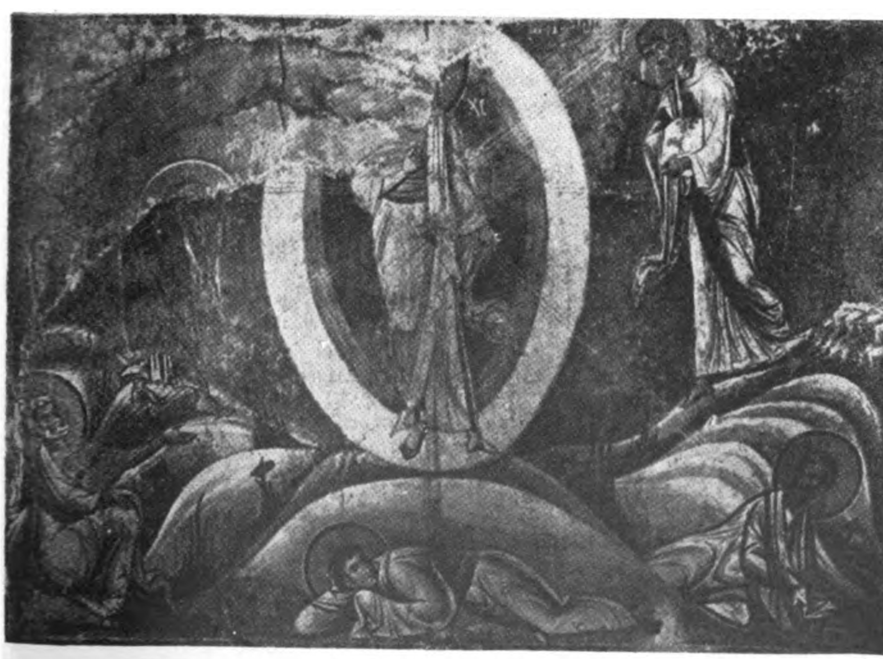

Сл. 8. Нерези, Преображење
Fig. 8. Nérézi, La Transfiguration

Сл. 9. Костур, св. Никола Каснички, Преображење
Fig. 9. Kastoria, l'église de St. Nicolas, La Transfiguration

Сл. 10. Костур, св. Никола Каснички, св. Мина
Fig. 10. Kastoria, l'église de St. Nicolas, St. Ménas

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV
Institut d'Études byzantines, № 3.

МИЛА РАЈКОВИЋ

ТРАГОМ ЈЕДНОГ ВИЗАНТИСКОГ СЛИКАРА

У својој студији „О претстављању идејног у византиској уметности" А. Грабар[1] осветљава са нове стране византиску естетику, желећи да објасни суштину византиског ликовног израза. Он показује како се, после иконографије, која је претстављала апстрактне религиске истине, натчулну стварност, и сам стил прилагодио општем религиско-филозофском принципу и пронашао форме које су у складу са религиском идеологијом. „Ако стил свугде нијансира семантичку вредност слике", каже Грабар, „зар није било привлачно обратити се више формама но предметима када је требало да се прикажу апстрактни сижеи". Одвајање слике са апстрактним сижеом од сваке визије материјалне природе, одбацивање тежине, волумена, треће димензије у циљу да се олакша „контемплација апсолутне стварности" постаће принцип византиске уметности. Апстрактне истине уметност ће најбоље протумачити средствима ликовне апстракције. Међу њима значајно место заузима линеарна арабеска са својим великим изражајним могућностима. Међу састојцима које Грабар назива константама класичног византиског стила обухваћена је и функција линије; за њену идеализаторску улогу он налази и одличан пример: „Византиска слика је саткана из игре контура које се узајамно рефлектују, тако да се контура једне фигуре, например, и линија брега која ту контуру понавља уводе као чиниоци у линеарну композициску целину".

XII век, један заокружен интермецо у византиској уметности, разрађује ову линеарност у свој посебни стилски израз. Тело, форме лица, коса, драперија, контура тла, покрет, ритам и драматичност, — све ће то бити решено арабеском. Арабеска ће, уједно, својственом елеганцијом и тежњом за китњастим и ефектним ићи на уштрб монументалности стила. Стил XII века одудара од тешког, озбиљног, синтетичког стила раније епохе. Он се одликује мекшом, ефеминираном нотом, грациозношћу и лиризмом. Створиће се цела једна естетика основана на култу линије.

---

[1] A. Grabar, La répresentation de l'Intelligible dans l'art byzantin du moyen âge, Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, tome II, 127—145, Paris 1948 (ed. 1951).

Најзад ће се овај арабескни стил сав концентрисати на обраду појединачне фигуре и драперије, прослављајући лепоту, истина не овоземаљску, али ипак врло сујетну.

Исти дух прожима све родове сликарства. У сликарству XI века владала је мозаичка концепција. Упоредимо ли фреске у Св. Софији охридској са мозаицима Св. Луке у Фокиди, например, биће јасно да упрошћеност, тврдоћа и цевасти, масивни, праволиниски набори драперија са охридских фресака воде порекло од једне опорије технике, чијој природи не одговарају облине и линеарни немир. С друге стране, ако погледамо мозаичке споменике XII века, видећемо, напротив, да је техника мозаика учинила велики уступак чисто сликарској техници и уклопила се у опште линеаристичке тенденције. Узмимо за пример усталасаност и разуђеност драперија у Палатинској капели у Палерму или облике пејзажа, дрвећа и драперије на мозаицима катедрале у Монреале.

Од XIII века унеће се у оквир византиског стила друге тенденције: враћање на монументалност кроз већу сажетост и мирноћу, пластичност форме, скромнија драперија која се повинује облицима тела и шира обрада површина; у пејзажу, кристални облици стена постепено замењују таласање тла и брегова. Линеарна разиграност, онаква какву је форсирао XII век, биће у корену пресечена. Укус за њу задржао се само при украшавању одеће, и то њених слободних завршетака, док је главна маса драперије сасвим друкчије обрађена. Има драстичних примера о томе шта је остало од читавог једног декоративног система и ликовне логике која му је инхерентна[2]; они сведоче о копирању неког старијег, махом несхваћеног узора.

Од монументалног фреско-сликарства XII века требало би с правом очекивати најпотпунија и најзрелија решења у овом стилу. Нерези, један од ретких тачно датираних споменика ове епохе, та очекивања на изванредан начин и потврђују. Анализом нереског Оплакивања[2a] видимо какву је уметничку снагу и, с тим у вези, идејну сугестивност достигао линеарни принцип који је Грабар формулисао. Лазарев, који у својој општој историји[3] иначе наводи низ споменика провинциских школа овога доба — киликиске, египатске, грузинске, палестинске — које излазе из других, локалних традиција, не помиње на територији Византије више ниједан споменик близак Нерезима. Међутим, школи у којој нерески мајстор доминира треба додати и неколико значајних и карактеристичних македонских споменика, иако провинциских: Курби-

---

[2] Например, обрада Христове драперије на минијатури XIII века Par. gr. 54, 32 v., Лазарев, История виз. живописи II, табл. 253 б; скут драперије у руци човека који носи штапове у сцени „Прекори Јосифа Богородици", мозаик унутр. нартекса Кахри-џамије, поч. XIV века, Лазарев II, табл. 251; „Филозоф пред Богородицом", из минијатуре Богородичиног акатиста у московском Истор. музеју, II пол. XV века, Лазарев II, табл. 330.

[2a] В. мој чланак „Из ликовне проблематике нереског живописа" у овом Зборнику.

[3] В. И. Лазарев, История византийской живописи, Москва 1947.

ново, на нашој територији, и костурску групу цркава (Св. Враче и Св. Николу Касничког)[4].

Живопис црквице (Св. Ђорђа?) у селу Курбинову на Преспанском Језеру показује у својој целини сеоску варијанту стила XII века. Елементи које познајемо из Нереза коришћени су и овде, у њиховом развијању се, понегде, отишло чак и даље. Међутим, начин на који је овај сеоски мајстор користио те елементе сасвим је друкчији. Курбиновски живопис показује како је осетљиво средство арабеска и шта од ње бива кад се нађе у невештој руци. Линија је овде углавном схваћена као мода доба, као униформа на коју сви актери и сви предмети имају подједнако право. Без мере и наметљиво употребљавана, она је изгубила у целисходности и убедљивости. Тако се за то време типични змијолики набори драперије, које је нерески уметник врло опрезно користио, као јак акценат у општој линеарности, овде, по два и три, кратки и незграпни, скоро као обавезни део ношње понављају на свим фигурама апостола, анђела, Христа. Доњи крајеви хаљина распадају се у безброј меандричних огранака. За завршне крајеве одеће, који слободно падају низ руку или се вију низ плећа, нађена је и једна брижљиво израђена форма — технички

[4] Необично је што се баш грчки историчари, којима су ови споменици врло приступачни, колебају у томе какав је био ликовни израз XII века, у чијем центру стоје датирани Нерези као путоказ. Интересантно је потсетити кроз какве су све перипетије пролазили ови споменици јасне стилске сродности приликом датирања. Орландос, пишући 1939 г. своју студију о св. Врачима, третирао је објекат сасвим изоловано, не служећи се уопште савременим аналогијама. Његово закључивање претставља феномен прихватљивог резултата до кога се дошло необичним путем. Орландос је фреске ставио у крај XII — почетак XIII в., а XIV век (!) му је служио као terminus ante quem: „Фреске у наосу показују архаичне елементе који их стављају у време пре XIV века... Набори одела, иако широки, немају богатство и слободу епохе Палеолога... У иконографском ансамблу су изостављене композиције које се често третирају у XIV веку...“ (А. К. Ὀρλανδος, Τα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας. Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος 4 (1939) 3—214). Напротив, Р. Љубинковић, који је први обрадио Курбиново (Р. Љ., Стара црква села Курбинова, Старинар XV (1940) 101—123), донео је, уз помоћ компарација са Нерезима и Св. Врачима, сасвим исправне и одлучне закључке о хронологији курбиновских фресака (II пол. XII века); тај исти живопис био је датиран, неколико година раније, додуше с резервом, у сам XVI век (Ђ. Бошковић, Годишњак СКА (1933) 311, а и G. Millet је 1936 претпостављао да припада XVI веку — cf. Љубинковић, op. cit., 123, н. 2). Свакако је, најзад, у највећој мери необично што С. Пеликанидис, коме припада велика заслуга за издавање богатог албума фресака из Касторије (Σ. Πελεκανίδου, Καστορία, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, I, Πίνακες, Θεσσαλονίκη, 1953) уводи у поменуте костурске цркве, Св. Николу и Св. Враче, нову хронологију; живопис Св. Николе, који је свакако савремен Нерезима (понегде потсећа на грубу копију Нереза) и млађи слој фресака у св. Врачима, који нас овде интересује, а који је вероватно нешто познији од Нереза и везује се са Курбиновом, Пеликанидис ставља у XI век, померајући тако хронологију за читаво столеће раније и укључујући фреске у један други стилски ток. Стилски моменат је овде толико јасан, да нам изгледа невероватно да би се „скоро откривени натписи, који тачно датирају неке фреске, раније датиране према стилу или према хипотетичној хронологији подизања цркава“ — а то је једино образложење нове хронологије које аутор засад даје, у предговору свог албума — могли односити и на ова два споменика, типична за комненски стил, који је у неким од њих, како ћемо видети, достигао и врхунац.

изванредно изведени и сенчени, слични неком великом листу избразданом многобројним жилама, веома масивни и рељефни, они некад просто поклапају својом масом и саму фигуру. Необуздана драматичност и примитивна китњастост драперије, залепршана одела, срећу се сваки час, без обзира на стварну потребу и оправданост на сцени. На Преношењу Христовом у гроб хаљина св. жене која у брду нариче раширених руку сва је препуна китњастих набора, а св. Ана Млекопитатељница, са ликом мученице, носи мафорион цео обрубљен каћиперном белом траком. Од минуциозне нереске израде лика овде нема ни трага — лица су груба, у тамним тоновима, са јако подвученим колутовима око очију. У композициској шеми се линија, обилато уведена у слику, уопште не уме да искористи, и ту несхватање њене улоге највише и пада у очи: на сцени Преноса Христовог понављају се монотоно, без икаквог варирања, контуре леђа, обла брда су као набацана једно на друго. О неким композициским решењима овде заиста не треба говорити, јер су сцене само примитивни описи садржаја.

Тако је, углавном, централни део курбиновског храма јединствен у свом рустичном, сировом стилу. У олтарском делу, међутим, на одлично очуваној површини триумфалног лука и апсидалне конхе, који контрастирају са јако оштећеним живописом у наосу и свежином боја и квалитетом наилази се на изненађење. Из главнине живописа, интересантног, али без уметничке вредности, издвајају се јако четири фигуре, које висином заузимају једну и по зону: Арханђео и Богородица из Благовести и два анђела, са страна Богородице Платитере у конхи.

У обради фигуре и драперије арханђела Гаврила из курбиновских Благовести и лепотом и развијеношћу кулминира византиски линеарни стил (сл. 1). Анђео је изванредно елегантан и слободан у ставу слетања — једном ногом тек што је додирнуо земљу, друга, косо испружена, још је на прстима, десном пруженом руком показује напред, у левој држи танко, дуго жезло; зналачки је драпиран, у контрастима трију великих маса лепршавих набора (набора доње хаљине, огромног скута који му се вије за леђима и многих серпентина које се свијају низ обло раме) и глатких, мирних површина целог необично витког тела, јасно оцртаног под тесно припијеном хаљином. Остварен је сав у непогрешном потезу уметника који одлично влада и занатом и стилом. Анђели у конхи (сл. 2), који се клањају Богородици са Христом на престолу, иако тврђе рађени и мање успели у пози (треба водити рачуна и о томе да су сликани на сферној површини зида) нису мање јасни у ликовном изразу. Исти уметник радио је свакако и дивну Богородицу на престолу из Благовести (сл. 3). То је монументална, скоро атлетска, висока фигура, изведена са претеривањем у пропорцијама какво ће примити Греко, са облицима који се, као извајани, оцртавају под тамном драперијом, са плаштом који слободно пада низ руку широком арабеском отвора. Главни мајстор је, можда, поред ове четири

главне извео и понеку фигуру у наосу: Адама из Силаска у ад; лепу фигуру у покрету, коме низ руку пада читав слап набора, можда и архијереје у апсиди.

Раскоши драперија у курбиновском живопису Р. Љубинковић не налази примера у монументалном византиском сликарству[5] и, лутајући за аналогијама, види извесне сличности са њима једино на драперијама арханђела у цркви св. Николе у Марковој Вароши крај Прилепа[6]; но ове се фреске не могу мерити чак ни са занатском обрадом одеће, у којој се осећа живот стила, на малим комадима у курбиновском храму. „Архаизирајући" прилепски анђели, ако са својим механички и недуховито поновљеним линијама (сл. 4) спадају у ансамбл живописа датиран у крај XIII века (по Месеснелу), спадали би у одјеке заборављеног линеарног стила[7] (сл. 5); вероватније су то фрагменти неког лошијег живописа XII века.

Р. Љубинковић, који је иначе сасвим исправно уочио сличност живописа Курбинова и св. Врача у Костуру, није могао у погледу најлепших курбиновских фресака доћи до конкретнијег закључка, јер Орландос у својој студији о св. Врачима, којом се у то време једино могао користити, није издвојио из масе живописа и репродуковао или бар у опису подвукао оно што је у овој цркви највредније пажње и најкарактеристичније. Сада, уз помоћ обимног Пеликанидисовог албума, откривамо рад великог мајстора из курбиновске цркве само педесетак километара јужније, у македонском Костуру (Касторији). Уверени смо да можемо идентификовати мајстора курбиновског Арханђела са оним уметником који је сликао анђеле који се клањају Богородици (на пиластрима до апсиде) у костурској цркви св. Анаргира (сл. 6 и 7). Ове две фигуре, упоређене са онима из Курбинова, на први поглед фрапирају истоветношћу концепције, смелошћу замисли и мајсторском обрадом, који се не могу подражавати. То што није у питању просто понављање типа, реплика, већ је став фигура потпуно измењен, још убедљивије говори да је пред нама зналац стила, који њиме виртуозно влада. Анализирајући, у сваком елементу наилази се на исто схватање: истоветне пропорције грациозних тела, логично решена богата драперија, равнотежа згуснутих маса у односу на празне површине, јако контурирање телесних облика, који се оцртавају кроз драперију. Детаљи се, пак, скоро подударају: курбиновски карактеристични завршеци хаљина, фине руке у којима лако држе дуга жезла, широко обрађена лица идеалног типа са дугим, коврчавим власима, раскошна крила, ленте од набора које се косо спуштају преко груди; на рукаву арханђела из курбиновских Благовести може се пратити цртеж рукава

[5] Р. Љубинковић, op. cit. 121.

[6] Ф. Месеснел, Црква св. Николе у Марковој Вароши крај Прилепа, Гласник скопског научног друштва XIX (1938).

[7] У св. Врачима у Костуру, над самим арханђелима курбиновског типа, о којима ће бити речи, насликана су неспретно опет два арханђела, два груба пандана, за које би се рекло да су касније додати у „стилу" првих.

арханђела из св. Врача, везен украс на наруквици. У изванредној арабески костурских анђела, гипких, као у играчком покрету лако извијених тако да су и биста и доњи део тела окренути у три четврти према гледаоцу, показано је суптилно осећање ритма покрета и лепоте облика. Три века пре Ботичелија, овај византиски уметник, врло сличан великом песнику арабеске, разиграо је фантастични свет линије свога, византиског стила. Овде нам није био циљ да упоређујући даље и гро костурског живописа рустичан и невешт, са курбиновским доказујемо да је у оба храма, по својој прилици, радила иста група сеоских мајстора (сл. 8), већ само да истакнемо оно чиме су ове две провинциске цркве заиста обогатиле византиску уметност: изврсне примере „фигуралног апстрахизма", који су, у свом жанру, значили у стилској целини XII века највиши домет.

MILA RAJKOVIĆ

LES FRESQUES DE KURBINOVO ET LEUR AUTEUR

(Résumé)

La peinture de la vieille église du village de Kurbinovo, sur le lac de Prespa, n'est datée par ancune inscription. Pourtant elle trouve sa place précise dans l'évolution du style byzantin au XIIe siècle, de ce style qui parmi les éléments plastiques soignait alors surtout la ligne, l'arabesque. L'exemple classique de la même conception de l'esthetique, c'est l'église de Nérézi (1164). La peinture rustique dans l'église de Kurbinovo, sans doute postérieure à celle de Nérézi, est un curieux exemple de la manière maladroite et grossière de se servir de la ligne, alors entrée en mode, et d'en abuser. Quelques figures, pourtant (l'archange et la Vierge dans l'Anonciation, deux archanges de la conque absidiale), se détachent très visiblement du reste de la peinture par leur perfection. Dans ces chefs-d'oeuvre on voit culminer l'esthétique du XIIe siècle. Selon l'auteur, c'est au grand maître qui les a peintes, qu'on doit attribuer également deux magnifiques figures d'archange dans l'abside de l'église des Saints Anargyres à Kastoria (Grèce). Dans cette église, le reste de la peinture, aussi grossière qu' à Kurbinovo, fut executé sans doute par le même groupe de peintres qui travaillaient dans l'église de Kurbinovo. Kastoria, qui fut un centre très important de la peinture byzantine du IXe au XVIIIe siècle, se trouve à 50 km. au Sud de Kurbinovo. Selon l'auteur, la chronologie de M. Pélikanidès, qui place dans le XIe siécle l'église des St. Anargyres et les autres églises de Kastoria (St. Nicolas) dont les fresques portent une marque évidente du style du XIIe siècle, ne peut pas être acceptée, car elle néglige le tableau de l'évolution du style de la peinture byzantine au XIIe siècle; ce tableau, pourtant, surtout quand on connaît la peinture de Nérézi, est bien clair.

Сл. 1. Курбиново, Арханђео Гаврило из Благовести
Fig. 1. Kurbinovo, L'archange Gabriel de l'Annonciation

Сл. 2. Курбиново, Арханђео се клања Богородици на престолу (апсида)
Fig. 2. Kurbinovo, La Vierge et l'Archange (dans la conque absidiale)

Сл. 3. Курбиново, Богородица из Благовести
Fig. 3. Kurbinovo, Vierge de l'Annonciation

Сл. 4. Св. Никола у Марковој Вароши крај Прилепа, Арханђео из апсиде
St. Nicolas à Markova Varoš près Prilep, L'archange dans l'apside

Сл. 5. Костур, св. Врачи, Арханђео Михаило
Fig. 5. Kastoria, l'église des SS. Anargires, l'archange Michel

Сл. 6 — 7. Костур, св. Врачи, Арханђели
Fig. 6 — 7. Kastoria, SS. Anargires, Les Archanges

Сл. 8. Костур, св. Врачи, Преношење у гроб
Fig. 8. Kastoria, SS. Anargires, La mise au tombeau

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV
Institut d'Études byzantines, № 3.

ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ

ДВА ВАРИЈЕТЕТА ПЛАНА ЦРКАВА МОРАВСКЕ АРХИТЕКТОНСКЕ ШКОЛЕ

Моравску градитељску школу чине споменици који по појединим својим елементима, — напр. по броју кубета, по облику апсида, по схватању зидних површина, мотивима и композицији декорације фасада, а исто тако по начину зидања, за грађење употребљеном материјалу и начину решавања извесних конструктивних проблема, — претстављају једну веома хетерогену целину. Посебност сваког споменика по извесним специфичним одликама је толика да је тешко направити добру типолошку систематизацију а да у свакој од група буде неколико међусобно заиста потпуно сродних грађевина. Ипак постоји нешто што све споменике које убрајамо у моравску школу чини једном целином, а то је њихова основа. План тих цркава Мије назива битном одликом целе групе ових грађевина са куполом. „Toutes portent, — пише он, — sur les côtés, aux extrémitées du transept, deux absides. Ces absides forment, avec celle du sanctuaire, un ensemble analogue à ce que nos archéologues observent, en Occident comme en Orient, depuis les origines de l'art chrétien, et qu'ils nomment le plan tréflé“ [1].

Међутим, ни планови цркава моравске школе нису потпуно идентични. Ако се они тако схематизују да сачувају само основну диспозицију просторних елемената, разликују се два варијетета: или су бочне апсиде прислоњене на правоугаони наос развијеног крстообразног плана, или су прикључене централном простору сажете крстообразне основе (Сл. 1). У првом случају кубе лежи на самостално стојећим издвојеним стубовима, а у другом на уза зид прислоњеним пиластрима. Мије мисли да је ова појава два варијетета последица разноврсног порекла, претпостављајући да на формирање основе развијеног типа утичу споменици т. зв. српско-византиске школе, а на образовање плана контрахованог типа архитектура рашке школе [2]. М. М. Васић сматра да се сажета основа триконхоса појављује на Лазарици зато што је ова црква „подигнута у сразмерно скученом простору утврђеног града“ [3].

[1] G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, 152.
[2] Ibid., 152—153.
[3] М. М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928, 119.

Ако би ово објашњење и било тачно за цркву у Крушевцу, оно се не може проширити на све споменике сажете основе триконхоса, нити се њим може протумачити зашто напр. Равница и Манасија имају план развијеног типа иако се такође налазе на

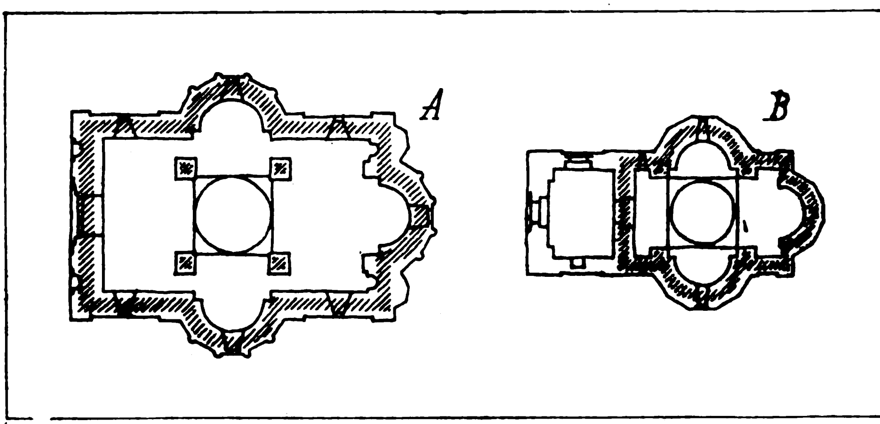

Сл. 1. A — Црква манастира Раванице, B — Придворна црква у Неупари
Fig. 1 A — L'église de monastère Ravanitza, B — L'église de cour à Neupara

релативно ограниченом простору утврђеног града. Ни Мијеово тумачење није довољно тачно: по многим својим одликама, а посебно у погледу на начин зидања, — што је врло важно, — Манасија је, например, иако по плану спада у групу развијеног типа триконхоса, много више везана за традиције рашке[4] него за архитектуру српско-византиске школе.

Да се, међутим, цркве једног типа основе не могу одвојити од друге групе ни хронолошки, ни територијално, ни по мајсторима а ни по сталешкој припадности ктитора, најбоље показују задужбине кнеза Лазара. Али се, с друге стране, не сме рећи ни да је избор овог или оног варијетета плана случајан. Ако се пође од сасвим сигурне чињенице која се, нажалост, често заборавља, — да су елементи простора у црквама и њихови облици имали не само одређену симболичку већ и практичну култну намену, — треба испитати: допуштају ли извори о подизању појединих цркава моравске школе да њихова специфична обредна намена објасни постојање два типа триконхалне основе.

*

За Раваницу знамо да је подигнута као манастирска црква. У ктиторској повељи кнез Лазар изричито каже **въздвигохъ ѿтъ ѡснованїа монастырь въ славѹ светаго възнесенїа.**[5].

---

[4] Станојевић-Мирковић-Бошковић, Манастир Манасија, Београд 1928, 30.
[5] Miklosich, Monumenta Serbica, Viennae 1858, 196.

Повеља Доротејева издата Дренчи 1382 г. показује да је и ова црква била подигнута као манастирски храм. Ктитор каже у повељи да је подигао **ѿ основаніа монастырь и еже въ немь жителство братіамь въ съединеніи изволихомь**[6].

О подизању Нове Павлице Данило Млађи пише да су је као женски манастир саградила браћа Мусићи и њихова мајка, сестра кнеза Лазара, — **монастирь и женами именова се нова обитѣль иже сестра его и с(и)ны сестри его ѿ основаніа въздвигли бѣхꙋ его**[7].

Да је и Љубостиња била саграђена као манастирска црква говори једна недатирана повеља која није млађа од 1402 г.[8] а у којој се помињу **любостиньскіе люди**[9]. Говорећи о смрти кнегиње Милице Константин Филозоф пише **сице во иночьскааго образа име въсприеть и положена бысть въ своемь монастыри нарицаемѣмь любостыни**[10].

Исти писац тврди да је Ресава-Манасија саграђена такође као манастирска црква. Он пише како је деспот Стефан пажљиво тражио место за ову цркву са околином у којој ће монаси моћи проводити свој смирени живот, а за конаке око цркве каже да су били саграђени **обьштежительствоу же селениꙗ въсеизредьнаꙗ**[11].

О још непроученим остацима триконхалне цркве Богородице Пречисте у с. Радошину, чије се кубе „ослањало о изоловане стубове“[12], има у једној рукописној књизи у манастиру Св. Павла на Св. Гори један запис из доба кад је црква подигнута, тј. — **въ дьни благовѣрнаго и христолюбиваго деспота Стефана**. У запису се између осталог каже „да су **повелѣніемь господина воеводе Радослава** преписане неке богослужбене књиге и остављене **оу господства моу манастирь дома прѣчисте ꙋ Радешино**[13].

С тим би био исцрпен преглед цркава триконхалног плана за које се може сигурно рећи да су биле подигнуте као манастирски храмови.

Нејасан случај у овом погледу претстављала би црква Богородичина у Ждрелу браничевском. У потврди Лазареве оснивачке повеље коју је издао патријарх Спиридон само се каже да црквом има да управља старац кир Григорије, који се са својим калуђе-

---

[6] Гласник СУД XXIV, 1868, 261, 262.

[7] Глас СКА CXXXVI, 96.

[8] О хронологији ове повеље уп. Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика моравске школе, Старинар Н. С. V, у штампи.

[9] Monumenta Serbica, 262.

[10] Гласник СУД XLII, 1875, 290.

[11] Ibid., 289.

[12] Вл. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 43.

[13] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 244.

рима трудио око **въздвижении и създании храма того**, а да после Григоријеве смрти **не бѹде ѡть инѹдѣ игѹмень въ мѣстѣ томь тькмѡ ѡть калѹгерѡвь юговыхь**[14]. У својој повељи Ждрелу кнез Лазар, међутим, назива ову своју задужбину само црквом а не манастиром (**и създахь цркокь въ мѣстѣ рекомѣмь ждрелѣ враничевскомь**),[15] а исто тако Спиридонова потврда нигде не говори о оснивању манастира, већ само о подизању цркве (... **юже сътвори црьковь ѡть основанниа въ мѣстѣ рекомѣм ждрелѣ враничевскомь въ име прѣчистыѥ Богородице светаа светихь, принесе же и хрисовѹль господина кнеза, югоже сътвори црькви тои, ꙗко да сьгледамо и дѹховною властию потврьдимо, елика онь вь немь приложи и записа цркви тои...**[16]).

О Лазарици постоји свега један кратак помен у житију деспота Стефана од Константина Филозофа[17], али се иза њега може закључити да је ова црква подигнута као градска, можда уз двор Лазарев, као што верује М. М. Васић[18].

Триконхална црква сажете основе у селу Лешју идентификована је са црквом Св. Богородице коју је на својој баштини саградио жупан Вукосав и коју је 1360 г. приложио манастиру Хиландару[19]. У потврди преноса ктиторских и баштинских права на Хиландар коју је издао цар Урош, Вукосављева задужбина се назива само црквом, и то четрнаест пута, а никако не манастиром[20]. Повеља на једном месту цркву зове чак изричито баштинском — **своѭ црькь вашинѹ**[21]. И у другим документима који се односе на овај период њене историје црква у Лешју помиње се само као **црьковь**[22]. Лешје почиње да се назива манастиром откада је постало својина Хиландара, што је сасвим природно, јер је црква то тек тада уствари и постала добивши манастирску обитељ, монахе који су дошли из Хиландара (**от братіе приходещих хиландарскых обладающих тѣмзи монастыремь**)[23]. Овај случај показује како су извесне баштинске цркве могле постати манастирске убрзо после подизања, али за питање које нас сада занима, доку-

---

[14] Ст. Новаковић, Законски Споменици српских држава Средњег века. Београд, 1912, 773.

[15] P. J. Šafarik, Pamätky drevniho pismenictvi Jihoslavanův, Praha 1851, 104,

[16] Monumeta Serbica, 212.

[17] **Създа же кроѹшевць глаголемыи, вь немьже създа красьнѣишоую црьковь великомоу прьвомоученикоу архидиаконоу Стефаноу** — Гласник СУД XLII, 262.

[18] М. М. Васић, op. cit., 134—135.

[19] Петковић, op. cit., 37—38.

[20] Богословље II, 1927, 288—289.

[21] ibid., 288,

[22] А. Соловјев Једно суђење из доба кнеза Лазара, Београд 1929, 5.

[23] ibid.

менти показују да ова црква није била сагрstarting сагрaђена као манастирски храм.

У цркви Св. Андреје на Тресци сачувало се неколико натписа из времена њеног грађења. Из њих се не може закључити да је црква била основана као манастирска богомоља. Помени појединих монаха у овим натписима везани су искључиво за подизање и живописање цркве, а по другим изворима знамо поуздано за неке од њих да се нису задржали у Андреашу после његовог подизања[24]. Сва места у андреашким натписима на којима се помиње ова црква односе се на саму црквену грађевину. За питање првобитне намене Андреаша одређеније је само једно место у великом натпису из припрате на коме ктитор између осталог вели: и приложихомь с҃тѣи цркви села ѹ поли...[25] итд., из чега се види да су поседи били дати за издржавање цркве, а не манастира. Формулација одаје да се ради о обдаривању баштинске цркве. Ова појава није усамљена и она, са аналогним случајевима[26], показује да у свим оним црквама које од својих оснивача добијају извесне поседе или од владара привилегије у ослобођењу од појединих дажбина не треба увек гледати манастире. Чл. 31 и 65 Душановог Законика показују да је материјално старање властеле о издржавању цркава на њиховим имањима било чак и законом регулисано[27].

У већ поменутој Доротејевој повељи Дренчи, за Неупару се каже да је била придворна црква (дворь ѹ неѹпаре с придворицом)[28].

По неидентификованим ктиторским портретима у Каленићу, Велућу и Руденици рекло би се да су и ове цркве биле саграђене као придворице на властеоским имањима. Каленић се помиње као манастир тек после обнове у XVIII веку[29]. Ако је идентификација Велућа са црквом Св. Николе у Сребрници[30] тачна, онда се може са сигурношћу рећи да Велуће није подигнуто као манастирски храм јер се Св. Никола помиње као прилог Пантелејмоновском манастиру у Св. Гори само као црькова ѹ Срѣбрьници светаго Николѹ[31]. Ни Руденица се никад не помиње као манастир, нити се игде помињу руденички монаси[32].

---

[24] Ђ. Сп. Радојичић, Макарије, живописац Љубостиње, Старинар Н. С. I, 1950, 88—89.

[25] Вл. Петковић, Старине, Београд 1923, 26. О топографији приложених села — Ј. Трифуноски, За средновековните села на манастирот св. Андреја крај Треска, Год. Зборник Фил. фак. Унив. во Скопје, 4, 1950.

[26] Напр. Ждрело, Лешје и други случајеви поменути код Р. Грујића, Средњевековно српско парохијско свештенство, Скопље 1923, 56.

[27] Ст. Новаковић, Душанов Законик, Београд 1898, 29—30, 53—4. Уп. Р. Грујић, op. cit., 57 и д.

[28] Гласник СУД XXIV, 1868, 264.

[29] Петковић-Татић, Манастир Каленић, Вршац 1926, 6.

[30] Прилози КЈИФ I, 1921, 166.

[31] Гласник СУД XXIV, 1868, 274.

[32] Л. Мирковић, Руденица, Прилози КЈИФ XI, 1931, 86—87.

За Сисојевац, који по својој основи припада групи триконхалних цркава сажетог типа, може се такође рећи да приликом грађења није био намењен за манастирски храм. Име ове цркве доводи се, с правом, у везу са монахом Сисојем који је портретисан у цркви с моделом грађевине у руци[33]. Сама чињеница да је монах Сисоје ктитор ове цркве не доказује да је Сисојевац био сагрworld саграђен као манастирски храм. Напротив. У једној повељи кнегиње Милице, монахиње Јевгеније, из 1398 г., Сисоје се помиње као духовник, — доуховникоу Сисою[34], — што значи да он, иако калуђер, није припадао извесном манастирском братству већ да је вршио дужност исповедника на двору владара или неког властелина. Појаву монаха на положају придворних духовника као редовну у XIV веку доказује 45 члан Душановог Законика којим се одређује да баштиници који имају своје цркве постављају у њима калуђере а ови за вршење духовничке дужности морају добити само благослов надлежног епископа[35]. За питање првобитне намене цркве Сисојевца занимљиво је да се Сисојев портрет у овој цркви налази на другом слоју живописа, који је, изгледа, сликан убрзо после првог[36]. Млађи живопис стоји у најтешњој вези са сликарством Манасије, па би према томе грађење и прво живописање Сисојевца требало ставити баш у оно време кад се Сисоје помиње као духовник. Врло је лако могуће, и с обзиром на поменуте моменте чак и сасвим вероватно, да је Сисојевац саградио онај исти властелин за чијег је духовника Сисоје можда дошао из Хиландара[37], као што је то у XIV веку био чест случај[38]. Веза духовника Сисоја са овом црквом у сваком случају показује да је она била подигнута као придворни храм.

За цркву Св. Стевана у Липовцу обично се тврди, судећи по једном натпису који је делимично сачуван у припрати, да ју је саградио монах Герман 1399 г. Овај натпис не говори, међутим, ништа о подизању цркве. У њему Герман каже — азь Ге(р)ман смерѣнии и последны вь инокихь потрудихь (се) ѡ томь и вьзмогохь и оуставихь овщежити(ю) вь немь...[39], — из чега се види да је 1399 г. он ту установио општежиће и да је, према томе, црква постојала већ и раније али да до тада није била манастирска.

Црква у Павловцу под Космајем, која је подигнута за време деспота Стефана, — ако није чак и његова задужбина[40], — била

---

[33] Петковић, Преглед, 297.

[34] Новаковић, Законски Споменици, 497.

[35] Ст. Новаковић, Душанов Законик, 175; Р. Грујић, op. cit., 5.

[36] Петковић, Преглед, 297.

[37] Старинар VI, 1889, 35.

[38] Грујић, op. cit., 51.

[39] Гласник СУД I, 1847, 184; Monumenta Serbica, 245; Гласник СУД XXI, 1867, 13; Записи и натписи I, 196.

[40] К. Јовановић, Две старе цркве у Космају, Старинар Н. Р. III, 1908, 178—179.

је, по мишљењу Вл. Петковића, саграђена уз ловачки двор деспотов[41].

Непосредна близина смедеревског града говорила би и против претпоставке да је Богородичина црква на данашњем Смедеревском гробљу била подигнута као манастирски храм.

*

Овај преглед цркава моравске школе о чијој првобитној намени постоје извесни подаци, показује занимљиву слику: све цркве које су биле намењене за манастирске храмове имају основу развијеног типа триконхоса, а оне које су грађене као баштинске или придворне цркве владара и властеле имају триконхални план решен у сажетом облику. У том погледу је занимљива чињеница да се извесне од ових цркава чак изричито зову баштинским црквама или придворицама. Израз „придворица" који употребљава Доротејева повеља Дренчи, а који се раније помиње за друге локалитете у Немањиној студеничкој повељи[42] и у повељи коју је кнез Лазар издао Раваници[43], показује да је придворна црква у Средњем веку претстављала посебан, јасно одређен појам.

Да ли је у црквама монашких заједница развијени и стубовима рашчлањени простор био потребан само због тога што су сви чланови манастирског братства обавезно морали присуствовати извесним заједничким богослужењима[44], или за употребу овог типа цркве постоје посебни обредни разлози, — питање је које треба тек испитивати. Извесну основу за даље проучавање овог проблема могла би претстављати чињеница да су саборне цркве у светогорским манастирима грађене по плану развијеног типа триконхоса. Ја засад само претпостављам да би се одговор на постављено питање могао наћи пажљивијим читањем оних одељака манастирских типика који садрже богослужбене одредбе, напр. о томе да игумани, истакнути манастирски функционери, јеромонаси, ђакони и монаси без хиротоније имају за време богослужења заузимати у храму посебна, нарочито одређена места[45]. Овакве одредбе имају најтешње везе са диспозицијом просторних елемената у црквама. Стубови чине тачке једног растера довољно сложеног за извођење компликованих манастирских богослужења.

Овај мали прилог допушта да се наслуте могућности за стварање занимљивих закључака ако се извесни проблеми средњевековне црквене архитектуре посматрају на овај начин, могућности које је сјајно искористила Joan Evans у свом опсежном делу о уметности средњевековне Француске[46].

---

[41] Старинар трећа с. III, 1924—1925, 3; Петковић, Преглед, 240.

[42] P. J. Šafařík, Okázky občanského písemnictví[2] 1870. 94.

[43] Monumenta Serbica, 197.

[44] Ф. Гранић, Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о оснивању и аутономији манастира..., Светосавски зборник СКА 1, Београд 1936, 78—79.

[45] Ibid., 79.

[46] J. Evans, Art in mediaeval France 987—1498, London 1948.

DJORDJE STRIČEVIĆ

DEUX VARIANTES DU PLAN DE L'ARCHITECTURE DE L'ÉCOLE DE LA MORAVA

Les églises appartenant à l'école de la Morava bâties dans la Serbie depuis la moitié du XIVe siècle ont un plan tréflé qui se présente en deux variantes: le plan développé dont les absides latérales sont adossées à la nef du plan de la croix inscrite, et le plan contracté dont les absides latérales sont ajoutées à l'espace central d'un plan de croix ramassé (Fig. 1). Toutes ces deux variantes sont employées parallèlement sur le même territoire, élevées par les mêmes artisans à la demande des mêmes fondateurs. La question se pose comment expliquer l'existence de ces deux variantes?

En examinant les sources qui parlent de l'édification des églises appartenant à cette école, surtout en égard à leur destination spécifique du rite liturgique, on obtient des résultats fort intéressants: Les églises déstinées à servir comme monastères ont des plans de triconque développée, tandis que celles qui étaient bâties sur des propriétés féodales à côté des palais royaux ou seigneuriaux ont le plan triconcal à forme contractée. L'emploi de l'expréssion придворница (église de cour) dans certaines sources démontre que l'église de cour représente au Moyen-Age une conception particulière, clairement définie.

Il reste à rechercher si l'espace développé et demembré par les colonnes des églises appartenant aux communautés monacales était nécéssaire seulement parce que tous les moines devaient obligatoirement assister à certains offices ou si l'emploi d'un tel type d'églises était conditionné par des raisons de rite spécifique. Les colonnes de ces églises, en divisant l'espace dont on dispose, facilitent la célébration des offices si complexes des monastères.

Le fait que les églises des monastères de l'Athos sont édifiées d'aprés le plan triconcal développé pourrait représenter une base pour l'étude future de ce question. A présent on peut seulement supposer que la réponse à cette question se trouvera dans les prescriptions liturgiques des typikons des monastères se reliant à la disposition de l'espace dans les églises, comme par exemple dans celles qui prescrivent que les higoumèmes, les hauts fonctionaires monacaux, les presbytres, les diacres et les moines sans hirotonie doivent occuper dans l'église, pendant la liturgie, des places expressément déterminées.

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

ЂОРЂЕ СТРИЧЕВИЋ

УЛОГА СТАРЦА ИСАИЈЕ У ПРЕНОШЕЊУ СВЕТОГОРСКИХ ТРАДИЦИЈА У МОРАВСКУ АРХИТЕКТОНСКУ ШКОЛУ

Кад се говори о формирању моравске архитектонске школе, елементи светогорске традиције помињу се доста неодређено. Чињеница да је триконхална основа увек била омиљена на Атосу веома је сугестивна у погледу на питање образовања моравске школе нарочито због тога што новија испитивања хронологије раних споменика ове школе показују да је неосновано мишљење да се триконхални план појављује у Србији најпре у сажетој варијанти док је у Св. Гори заступљен искључиво у развијеном облику. Да би, међутим, однос светогорске архитектонске традиције и моравске школе постао јаснији, потребно је скренути пажњу на једну чињеницу која никад није довољно истакнута, наиме на то да, ако се споменици моравске школе посматрају упоредо, види се да они претстављају резултат спајања триконхалног плана и разних локалних градитељских традиција. Поједини од ових споменика по начину решавања извесних конструкција, по својој архитектонској обради, по начину зидања и по декорацији директно израстају из традиција византиске школе (Св. Арханђели у Кучевишту, Нова Павлица), док други непосредно даље развијају градитељство приморског порекла које је на својим рукама одњихало архитектуру рашке школе (Манасија). У плану и једних и других цркава појављује се, међутим, иста новина: апсиде прислоњене на правоугаони наос са северне и јужне стране. У вези са овом појавом треба подвући да увођење бочних апсида у склоп простора грађевине није последица конструктивних разлога и да је ова појава заступљена и на црквама које подижу мајстори из Приморја као и на оним које су саграђене на начин вардарске групе. Из тога произилази да је до увођења триконхалне основе у моравску архитектонску школу дошло услед изричитих обредних захтева а, затим, да иза те богослужбене реформе стоји неки истакнути ауторитет који је могао да овај захтев прошири на све цркве које се подижу у Србији у то доба.

Већ и са овако коментарисаним чињеницама, могућности утицаја Св. Горе на формирање моравске школе постају знатно јасније. Право значење добија, међутим, овај однос тек пажљивом

анализом извора, који нису лишени података о одговарајућим везама Атоса и споменика моравске школе. Моје настојање свешће се на то да упозорим на најзначајнији писани извор за проучавање овог питања, који досад у овом погледу није уопште коришћен, и да предложим његову конјектуру. То је биографија старца Исаије, личности веома истакнуте у историским збивањима XIV века, познате као „пријатељ и саветник цара Стефана Душана, експонент српског утицаја на Атосу, прослављени подвижник и мудри политичар и дипломата, претставник кнеза Лазара у преговорима са васељенским патријархатом по питању ликвидације византискосрпског расцепа, просвећени писац и високо образовани богослов, преводилац на српски језик дела Дионисија Ареопагита и аутор познатог извештаја о српском поразу на Марици“[1].

Од неколико извора за познавање живота и делатности старца Исаије најзначајније је његово житије које је по једном хиландарском рукопису објавио Н. Дучић[2]. Коментаришући причања овог житија другим изворима, В. Мошин је успео да реконструише сва важнија збивања из занимљиве биографије Исаијине у којој извесни моменти стоје у вези са подизањем цркава у српским земљама[3].

Исаија, чије световно име није познато, рођен је у Србији, негде на територији Липљанске епархије[4] **ѡть влагородноѹ и влагѡчастивоѹ родителю, ѡтьца геѡргїа матере же калїни.** Пошто као дечак би **наоѹчень книгами** провео је, по жељи родитеља, извесно време **в полатоѹ цареви,**[5] али убрзо побегне у манастир Св. Јоакима Сарандапорског и ту се замонаши. Одатле Исаија пређе у Хиландар, где се брзо прочује примерним монашким животом[6].

Желећи да и својим родитељима покаже пут подвижништва, Исаија се врати у дом свог оца и **призвавь свештенныеинокы моѹже доѹховные и сихь доѹшепользиними словеси оѹвѣштавь и аггелскымь образомь оѹкрасивь наоѹчи ѡ всемь, ѡ иже како подобает иноком подвизати се доѹховно и сихь прѣименовавь, ѡтьца Герасимь, матере же Ѳеодосїа таже о нихь много помоливсе и авие ѡть нихь изиде.**[7]

[1] В. Мошинъ, Житіе старца Исаіи, игумена Русскаго монастыра на Аѳонѣ, Сборникъ Русск. Археол. общ. въ корол. Югославіи, III, Бѣлградъ 1940, 125—126.

[2] Н. Дучић, Старине Хиландарске, V, Животопис старца Исаије, који је живио у XIV вијеку, Гласник СУД 56, 1884, 63—77.

[3] Мошин, op. cit., 125—167.

[4] О значењу израза **епархїе глаголемїе лїмань** у житију Исаијину — И. Руварац, О кнезу Лазару, Нови Сад 1888, 136 и Мошин, op. cit. 127—129.

[5] Уп. М. А. Purković, Der Vater des Starez Isaïas, Byzantinische Zeitschrift 44, 1951, 461—462.

[6] Гласник 56, 70; Мошин, op. cit., 129—133.

[7] Гласник 56, 71.

Кад се вратио у Св. Гору, Исаија нађе старца Арсенија, позната по изванредним духовним врлинама, и њему **повинова се вь всако послоушаніе и покореніе и многымь тьштаніемь потроудив се и томоу послуживь богоугодно ꙗкоже подобаеть своюемоу штьцоу доуховномоу елико време.**[8]

У зиму 1347/8 год. дође на Св. Гору цар Душан, који је Арсенија веома поштовао, и овај старац препоручи Исаију цареву поверењу. Користећи свој боравак на Атону и у политичке сврхе, Душан је водио дуге преговоре с Григоријем Паламом, главом исихастског покрета, покушавајући да искористи његов утицај у сређивању црквених прилика у свом пространом царству[9]. Да би придобио симпатије грчког свештенства у освојеним византиским покрајинама, Душан богато дарује грчке манастире[10], али ипак не успева да сломи отпор утицајног грчког монаштва у Св. Гори. Зато он одлучује да ту ојача српски елеменат. Цар у повељама почиње да истиче своје порекло потписујући се српски и на актима писаним на грчком језику, његовим утицајем монаси Срби се појављују на угледним местима у управи светогорских манастира, употреба српског језика у администрацији и судству Св. Горе постаје све чешћа, и, најзад, помоћу царевом обнављају се запуштени манастири и предају Србима[11]. У овом погледу један од најкрупнијих догађаја је обнављање порушеног руског манастира Св. Пантелејмона. Исаија, према коме је цар Душан показао **вѣроу и любавь и почьстьна**, игра у свим овим збивањима истакнуту улогу и постаје први настојатељ обновљеног Пантелејмоновског манастира.

У причању Исаијиног биографа о обнови манастира Св. Пантелејмона први пут се помиње директно Исаијино учешће у грађењу цркава. После подвизавања у пустињи Св. Павла, Исаија, по речима животописца, оде **вь светоую шбитѣль светаго и славнаго великомоученика и цѣлбника пандеаеимона** али нађе ово место **запоустѣло мало не до конца.** Исаија призва божју помоћ и добивши благослов светих духовних отаца, дође пред цара Стефана Душана и затражи помоћ за обнову порушеног манастира. Цар и царица приме Исаију с радошћу и **вса елика вьсхотѣ сь радостию вса юмоу испльнише и сьвршише**, па се Исаија врати у манастир и **шть самого основаніа вьздвигь црьковь прѣкрасноу и трапезарию, и дохіе и всакые потрѣби, ꙗже соут монастироу на потрѣбу . . .**[12]

---

[8] Ibid., 71—72; Мошин, op. cit., 134—135.

[9] Мошин, op. cit., 136—137.

[10] Споменик 91, 1939, 222—225.

[11] Ibid., 243—244; Мошин, op. cit., 136—138.

[12] Гласник 56, 72—73; Мошин, op. cit., 138—146.

У вези са каснијим Исаијиним учешћем у подизању цркава у Србији треба из наведеног одломка о обнови Пантелејмоновског манастира подвући три ствари:

1. Нова црква манастира Св. Пантелејмона подигнута је ѿть самого основанїа пошто је ранији храм, заједно са осталим манастирским грађевинама био спаљен и разорен од стране Каталанских гусара 1309 год.[13] и место запустѣло мало не до конца.[14] Да је заиста требало градити нову цркву доказује посредно и чињеница да су монаси морали тражити помоћ самог цара Душана јер су видели нищетꙋ послѣдню монастира.[15] Нови critор у својој повељи каже потьщахь се вьздвигноути и сьзидати и оукрѣпити светоую сию обитѣль.[16] За доказ да је стари Пантелејмоновски манастир био заиста потпуно срушен и запустео није неинтересантна чињеница да се на једном акту из 1316 г. потписао монах Макарије као дике(и) роуского монастырѣ мариꙗ на основу чега је Мошин с правом помишљао да су се монаси погорелог Пантелејмоновског манастира морали преселити у свој метох, мали манастир Богородице Ксилургу[17].

2. У подизању нове цркве манастира Св. Пантелејмона Исаија је лично одиграо најважнију улогу. Његов животописац му приписује сав труд око подизања и уређења манастира[18], а Душан у својој ктиторској повељи каже да је нашао чьстнаго вь иноцѣхь, мнѣ же многолюбима и вѣрна, монаха Ісаїю, и на сего наложихь вьсако попечениѥ и промишлениѥ о сеи светои обитѣли.[19]

3. И поред тога што је Исаија био најистакнутији експонент Душанове политике словенизације Св. Горе, — о чему је већ било речи, — новоподигнута црква Св. Пантелејмона саграђена је потпуно у духу светогорских традиција. То је била грађевина триконхалног плана развијеног типа чији општи спољни изглед показује цртеж објављен у књизи Григоровича-Барског о другој посети Атону (1744) док се њен распоред унутрашњег простора може реконструисати на основу Григоровичевог описа[20]. Црква не одаје, — као што би било природно очекивати, — покушај уношења неких одлика савремене српске архитектуре, већ је

---

[13] Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 350—353; Р. Грујић, Гусари на Св. Гори и Хиландарски пирг Хрусија од XII—XIV в., Гласник Скоп. н. др. XIV, 1935, 15—16.

[14] Гласник 56, 72.

[15] Гласник СУД XXIV, 1868, 234. Уп. Споменик 91, 241—247.

[16] Ibid.

[17] Споменик 91, 186—188.

[18] Гласник 56, 73.

[19] Споменик 91, 242.

[20] В. Григоровичъ—Барскіи, Второе посѣщеніе святой Аѳонской Горы, ed. Н. Барсуковъ, 1885—7, III, 300—301.

саграђена по угледу на старије светогорске споменике. Исаија, који у свим стварима које се односе на сукоб покушаја цара Душана да ојача српски елеменат у Св. Гори и отпора који тим тенденцијама пружа грчко монаштво на Атону, подржава одлучно Душанову политику, — при подизању цркве Св. Пантелејмона остаје у границама светогорских грчких традиција, што нарочито вреди за план грађевине.

Пошто је описао обнову и уређење Пантелејмоновског манастира, биограф Исаијин прича о догађајима веома занимљивим за питање уношења светогорског плана цркава у српску архитектуру. Исаија, наиме, није дуго остао у Св. Гори. **Єгда же хотѣаше ѡть многыхь троудовь починоути и оупокоити се... тогда бо нѣцн довлїи подвигше се завистию и клеветами на блаженаго и да би били инако нѣкако нь соуштїи и искрьнїи иже то бѣше многа добра створиль видѣвь же то блаженїи, нехотѣ, прѣтиканиїа дати имь ни саблазни, оуклони се ѡть нихь да невештьшее распалить се на злобоу и поем любимаго своего оученика иже то бѣ юмоу благооугодьнь вь всакои слоужбѣ именемь Никандра и иноу нѣкоую братїю и отиде на западною землю. И тамо ѡтьшьдь, многы добродѣтели сьтвори вь странахь тѣхь благодатию христовою многы црькви сьтвори ѡбешта жїтиа сьвкоупи множьство много людїи приведь кь благоразоумию.**[21]

Биограф најпре говори о узроцима Исаијиног одласка са Атоса, али је у том погледу његов текст недовољно јасан. Већ је било истакнуто колико се Исаија ангажовао у Душановим политичким захватима на Атосу, из чега би се дало закључити да то није могло остати без последица на држање грчких светогорских кругова према првом игуману Душанове задужбине и да је Исаијин положај морао постати нарочито тежак после анатеме коју је патријарх Калист бацио на српског цара и на српску цркву, и, у складу с тим, посебним сигилом забранио да светогорски манастири примају у своје заједнице оне који су рукоположени од стране српских епископа[22]. Међутим, ни писац житија ни други извори не допуштају претпоставку да је Исаија морао отићи из Св. Горе због сукоба са грчким монашким круговима. Напротив. Његов биограф тврди да су на старца Исаију устали завишћу и клеветама **нѣцн довлїи** којима је он **многа добра сьтвориль**,[23] дакле вероватно неки од монаха из његовог манастира, што се, уосталом, види и из описа Исаијина повратка у Св. Гору[24]. Чиње-

[21] Гласник 56, 73—74.
[22] Slavische Bibliothek, I, 1851, 236.
[23] Гласник 56, 73.
[24] Ibid., 74.

ница да се Исаија око 1371 г. налазио у Серу[25], у земљи деспота Угљеше, који се 1368 г. сепаратно измирио с васељенском патријаршијом, вративши под њену јурисдикцију шест митрополија које је Душан био отргнуо од Цариграда[26], показује да, — ако су сукоби у редовима светогорских монаха изазвани расцепом цркава били узрок Исаијиног одласка из Св. Горе, — онда је много вероватније да се он повукао из Пантелејмоновског манастира зато што је стао на страну цариградске патријаршије. За овакву претпоставку постоји неколико индиција. Тако, напр., и житије Исаијино и Данилов настављач пишући о измирењу цркава 1375 г. претстављају Исаију као покретача ове акције, а други од њих додаје чак, између осталог, како је Исаија једва наговорио српског патријарха Саву да за преговоре са цариградском патријаршијом да свој благослов[27]. Овај детаљ показује да је Исаија претстављао једну помирљиву струју у српској цркви док је патријарх Сава био претставник супротних схватања. Осим тога, у запису о маричкој бици, Исаија алудира на промене које су настале у Св. Гори а деспота Угљеше се сећа са много поштовања[28]. Руварац као да је чак помишљао да је Исаија и лично учествовао у Угљешином сепаратном измирењу са цариградском патријаршијом[29]. У сваком случају биограф Исаијин помиње једно његово путовање у Цариград[30], а Данилов настављач говорећи о измирењу цркава пише да је Исаија био **з҄ѣло възлюбленъ патриарьхоу** (Филотеју)[31].

Хронологија Исаијиног отсуства из Св. Горе је у тексту његове биографије доста неодређена. Мошин је, прикупивши помене старца Исаије у Св. Гори, показао да се ово могло догодити или између 1353 и 1359/1360 г. или у време између 1366 и 1374 г.[32] Како ће расцеп цркава вероватно чинити горњу границу Исаијиног боравка ван Св. Горе остаје само да се одреди доња коју можда претставља датум већ поменутог сигила патријарха Калиста (април 1368 г.) зато што се у житију говори о њему тек после Исаијиног повратка у манастир Св. Пантелејмона[33]. С друге стране тешко је рећи стоји ли у вези са овим Исаијиним отсуством из Св. Горе његов боравак у Серу око 1371 г.

У погледу на значење израза „западна земља“ који, да би одредио правац Исаијиног одласка из Пантелејмоновског мана-

---

[25] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, 4944.
[26] Јиречек-Радонић, Историја Срба[2], I, 247.
[27] Данило, Животи краљева, ed. Даничић, 382.
[28] Записи и натписи, III, 4944.
[29] И. Руварац, op. cit., 140.
[30] Гласник 56, 75—76.
[31] Данило, Животи краљева, ed. Даничић, 382.
[32] Мошин, op. cit., 148—151.
[33] Гласник 56, 75.

стира, употребљава писац житија, Мошин је већ скренуо пажњу на то да сам Исаија у запису на преводу Дионисија Ареопагита говори о пустошењу западних земаља од стране Турака после битке на Марици[34]. Тзв. Рањинин летопис показује да под Исаијиним речима о турским пустошењима после битке на Марици треба подразумевати збивања у областима Македоније све до јужног Косова[35].

Изглед цркве Св. Пантелејмона и оно што је истакнуто у вези с њеним грађењем, показује да су и цркве које је Исаија подигао у српским земљама вероватно биле саграђене по светогорском плану. Ову претпоставку доказује чињеница да је цркве у Влашкој, које имају такође триконхалну основу, подигао поп Никодим по савету и уз помоћ старца Исаије, о чему, помињући Никодима, пише Исаијин биограф — **иже и съставльшаго на оугровлашскои земли два велика и частна монастира са великимь троудомь и потьштанїемь множѣмь и сь сьвѣтомь и помоштїю преподовнаго штьца нашего Исаїе.**[36] Да се савет Исаијин у овом случају односио и на диспозицију плана може се закључити на основу тога што је Никодим као припадник мирског свештенства морао добити упутства о грађењу цркава с бочним апсидама од неког калуђера, вероватно светогорског, где је обредна функција ових простора била у то доба добро позната. По речима животописца Исаијиног може се закључити да је та упутства дао сам старац Исаија.

Цркве које је Исаија саградио за време свог боравка у „западним земљама" биле су — како тврди његов биограф — манастирске, што значи да су имале основу развијеног типа триконхоса[37] као, уосталом, и црква Св. Пантелејмона у Св. Гори. Осим тога можемо о њиховом изгледу рећи и то да оне, с обзиром на околности под којима су саграђене, по обради вероватно припадају некој локалној школи и да, као први споменици процеса увођења триконхалног плана у ову архитектуру, можда показују извесне неспретности при спајању традиционалних решења са новим планом.

Међу споменицима који би могли доћи у обзир за откривање трагова Исаијиног учешћа у њиховом грађењу, пре свега заслужује пажњу црква Св. Арханђела у Кучевишту. Она по основи спада међу манастирске триконхалне цркве а по својој архитектонској обради стоји у групи вардарских споменика из средине XIV века. По облику и фасади свог кубета она следује

---

[34] Мошин, op. cit., 150.

[35] Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1893, 184—185. Глама се налази у околини Гњилана.

[36] Гласник 56, 75.

[37] Види напред стр. 219.

Грачаници, Леснову, а нарочито Марковом манастиру[38], од кога зависи и у погледу обраде зидних површина пластично истичући спојнице и развијајући на тај начин вештину мајстора Марковог манастира[39]. По спољa тространом облику апсида црква у Кучевишту претходи Андреашу. У полихромији својих фасада, постигнутој наизменичним зидањам опеком и каменом, Св. Арханђели, се директно везују са поменутим споменицима српско-византиске школе док у употреби керамичких звездица за декорацију својих пространих, још нерашчлањених зидних површина, имитира Старо Нагоричино.

Извесне неспретности које се не без разлога могу очекивати на црквама које је за време свог боравка у „западној земљи" подигао старац Исаија, показује црква у Кучевишту баш у односу плана и елевације грађевине. Ж. Татић, који је цркву у Кучевишту пажљиво анализирао, каже за њену основу да је рђаво смишљена и исцртана и да има рђав распоред сводних површина[40]. Добра техника зидања и лепота укусно пропорционисаног кубета показује да се не ради о слабим мајсторима већ о томе да се градитељи нису најбоље снашли при првом решавању једног за њих неуобичајеног програма.

Хронологија цркве Св. Арханђела у Кучевишту, која се може одредити у време после подизања Марковог манастира а пре Нове Павлице[41], код које је сажимање триконхалног плана и традиција српско-византиске школе извршено без оних неспретности које показује кучевишка црква, — допушта хипотезу да је то једна од цркава које је Исаија саградио оснивајући манастире у „западној земљи".

За ову идентификацију је занимљива корелација чињенице да је Никодим по савету Исаијином ишао у Влашку да подиже цркве, са, нажалост, несигурном претпоставком Вл. Петковића да јако фрагментована сигнатура уз оштећени портрет једне профане личности на спољашњем зиду цркве Св. Арханђела у Кучевишту претставља остатак имена неког влашког властелина, сродника цара Уроша[42].

Ни по облику своје основе ни по њеној архитектонској обради, укључујући ту и поменуте неправилности, црква Св. Арханђела у Кучевишту није усамљена. За време теренског испи-

---

[38] Ж. Татић, Архитектонски споменици у Скопској Црној Гори, Св. Арханђели код Кучевишта, Гласник Скоп. н. др. I, 2, 1926, 362.

[39] G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, 134.

[40] Татић, op. cit., 361.

[41] Покришкин сматра да по стилу своје архитектонске обраде Нова Павлица спада у српско-византиску школу — П. Покрышкинъ, Православная церковная архитектура XII—XVIII стол. въ нынѣшнемъ Сербскомъ Королевствѣ, СПБ 1906, 57.

[42] М. М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928, 145.

тивања новобрдске околине, арх. М. Николић је у атару села Мочаре, у близини Косовске Каменице, снимио остатке једне манастирске цркве, окружене портом и зидовима старих утврђених конака[43]. Основа цркве показује изванредно подударање са планом цркве у Кучевишту, од које је сачувала и основни распоред простора и незрелост у горњој конструкцији. Ове две цркве имају идентичан облик олтарских и бочних апсида и понављају се облицима својих ниша протезиса и ђаконикона те распоредом мањих зидних ниша, што није без интереса (Сл. 1). Колико је и црква у с. Мочаре по начину грађења и полихромној декорацији фасада везана за исте традиције на којима почива и обрада цркве Св. Арханђела у Кучевишту најбоље показује сл. 2.

Цркву код с. Мочаре, која је у литератури више позната као манастир Рђавац, покушао је А. Урошевић идентификовати са манастиром Убошцем[44]. И И. Руварац и Ст. Новаковић, који су пре Урошевића писали о топографији Убошца[45], истичу, на основу записа у којим се он помиње, да се Убожац налази негде у крају око Косовске Каменице, али је Новаковић склон да позна исквареио име манастира у имену села Божевце, чија је садашња црква подигнута на темељима неке старије[46]. Урошевић, међутим, гледа у имену села Босце, које се граничи са Мочарима у непосредној близини Рђавца, измењен облик имена манастира Убожац оснивајући своју претпоставку на томе да се Убожац помиње и као Божац и да се у говору становника Криве Реке и околних крајева имена места која се свршавају на — ац претварају у топониме са завршетком — це. Тако би се добила промена: Божац — Бошце — Босце, која није искључена[47]. За Урошевићеву идентификацију говорило би и то да се Рђавац популарно зове Манастир, а поље села Босца према Рђавцу Манастирка. Архитектонске одлике цркве Рђавца нису у супротности са оваквом идентификацијом. Наравно, да би се она могла коначно прихватити, треба претходно испитати слажу ли се материјални остаци ове цркве са вестима о Убошцу у постојећим записима. На основу њих се засад о Убошцу зна само толико да је постојао 1548 г., да је у њему крајем истог столећа можда сахрањен митрополит Саватије, и да је његова црква била обнављана 1622 г.[48], што би значило да је то крајем XVI и почетком XVII века била већ сасвим стара грађевина.

---

[43] А Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1953, 168.

[44] А. Урошевић, О манастиру Убошцу, Хришћанско дело, III, св. 2, 1937, 110—116.

[45] Коло, лист за забаву и књижевност, Београд 1890, 52—53; Ст. Новаковић, Манастир Убожац, Глас СКА 86, 1911, 141—150.

[46] Ст. Новаковић, Манастир Убожац, 145—146.

[47] А. Урошевић, op. cit.

[48] Записи и натписи, I, 1080; А. Урошевић, op. cit., 116.

Без обзира да ли се засад прихвата идентификација Убошца коју предлаже А. Урошевић, за цркву код с. Мочаре може се слободно рећи да је припадала неком манастиру и да је, као и црква Св. Арханђела у Кучевишту, саграђена непосредно пред формирање моравске архитектонске школе, у другој половини XIV века.

На основу потпуне аналогије облика са црквом Св. Арханђела у Кучевишту, може се претпоставити да је и манастир Рђавац подигнут за време Исаијиног боравка у „западној земљи" осим ако то није црква оне обитељи која се помиње у вези са монашењем Исаијиних родитеља. За ову идентификацију говорила би чињеница да се црква манастира Рђавца, која се, као што то показују њени облици, понављајући карактеристике кучевишке цркве, може датирати у време око половине XIV в., — налази на територији у којој су живели Исаијини родитељи и где су вероватно провели своје монашке дане. Ако се речи Исаијиног биографа — **семоу же пришьдьшоу вь свою обит ѣль преподовниже родителе югo**[49] — могу разумети тако да су Герасим и Теодосија отишли после монашења у своју ктиторију, њу би могли тражити у манастиру Рђавцу зато што он за ову идентификацију испуњава и топографске и хронолошке услове.

Да се Исаијина улога у подизању цркава са светогорским планом није завршила за време његовог боравка у „западној земљи" види се из оног одломка његове биографије у ком се говори о Никодимовој делатности у Влашкој. Та чињеница допушта претпоставку да је Исаија узео учешћа и у концепирању плана Лазаревих задужбина, које су од свих цркава триконхалне основе у моравској Србији најстарије[50]. За ту претпоставку говори чињеница да се Исаија налазио у Србији непосредно пред почетак грађења Раванице, најстарије Лазареве ктиторије[51]. Вративши се са успешно завршеног путовања у Цариград ради измирења српске цркве са васељенском патријаршијом, Исаија је стигао у Србију непосредно пред почетак заседања сабора на ком је пустињак Јефрем изабран за новог српског патријарха[52]. Нема никакве сумње да је Исаија, који је успехом своје дипломатске мисије у Цариграду довео у Србији до огромног олакшања[53], — узео учешће у раду овог сабора, на шта је већ и као игуман једног царског манастира има право[54]. Одмах након овог сабора кнез

[49] Гласник 56, 71.

[50] Изузетак би чинило Лешје, али је на основу сачуваних остатака (Старинар Н. С. I, 1950, 212) тешко рећи да ли је ова црква саграђена као триконхална.

[51] Уп. Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика моравске школе, Старинар Н. С. V (у штампи).

[52] Данило, Животи краљева, ed. Даничић, 383—384.

[53] Данилов настављач пише — **бывають радость велика и веселиѥ, съвьдинише бо се оуди кь главѣ**, ed. Даничић, 383.

[54] Данилов настављач међу осталим учесницима сабора помиње присуство **чьстьнымь игоуменомь**, ed. Даничић, 384.

Лазар је, — по писању једног родослова[55], — почео градити Раваницу, што би сасвим одговарало датуму Раваничине повеље, очуваном на болоњском препису[56]. Употреба атоског плана у Раваници и Исаијин боравак у Србији у време пред почетак њеног грађења нису ствари које се могу оставити одвојено. За њихову везу говори чињеница да је старац Исаија био таква личност која је од свих светогорских монаха имала у Србији највећи углед и ауторитет, неопходан да се извесна богослужбена реформа прошири на све цркве које се у то доба подижу у Србији.

Нарочита благонаклоност кнеза Лазара и, касније, његове удовице и синова према манастиру Св. Пантелејмона сведочи најбоље о високом поштовању које је ова породица осећала према старцу Исаији, игуману тог манастира у коме је он вероватно провео и своје последње дане[57].

Ако даље проучавање питања — који су обредни прописи захтевали подизање триконхалних цркава — покаже да се ради о извесним посебним одредбама, специфичним за типике светогорских манастира, откриће се да је старац Исаија, уз све своје заслуге, био у извесном смислу још и реформатор богослужбених односа у српској цркви.

Документи на које смо овде обратили пажњу чине питање односа светогорске традиције и моравске архитектонске школе већ сасвим одређеним и показује да је старац Исаија у тим односима одиграо најзначајнију улогу. Због тога он постаје фигура која се више неће моћи мимоилазити кад год се говори и у најопштијим потезима о српској средњевековној архитектури као целини.

ĐORĐE STRIČEVIĆ

LE RÔLE DE STARAC ISAÏA DANS LE TRANSFERT DES TRADITIONS ATHONITES DANS L'ÉCOLE D'ARCHITECTURE DE LA MORAVA

(R é s u m é)

Jusqu'à présent le rapport de la tradition architecturale athonite et de l'école d'architecture de la Morava était limité à la constatation que le plan triconcal était toujours en faveur à l'Athos. Ce rapport est pourtant plus précisément défini par le fait que l'introduction de ce plan nouveau a été la conséquence des exigences explicites du rite liturgique. Grâce à une source jusqu'à présent peu utilisée, la biographie du Starac Isaïa, la question a obtenu une nouvelle lumière. Starac Isaïa était le personnage le plus connu dans l'affaire de la réconciliation entre les églises serbe et byzantine en 1375, fameux aussi comme traducteur de Denys l'Aréopagite en langue serbe et comme auteur du rapport sur la bataille de la Maritza.

[55] Гласник СУД 21, 1867, 257.
[56] Годишњак СКА 48, 1938, 349—350.
[57] Мошин, op. cit., 167.

Isaïa était né en Serbie dans une famille de seigneurs féodaux. Encore très jeune, il prit l'habit monacal au monastère de Saint Joachim de Sarandapore et partit pour le Mont Athos où il devint bientôt célébre par sa vie monacale exemplaire qui lui gagna la faveur du tzar Douchan. Pendant le séjour de celui-ci au Mont Áthos en 1347/8, Douchan, à la recommandation d'Isaïa, donna les fonds nécessaires pour le renouvellement du monastère de Saint Pantéléimon, détruit par un incendie, en désignant Isaïa comme premier higoumène et en lui confiant le soin de l'édification du monastère. Bien que Isaïa fût le représentant le plus éminent de la politique d'expansion serbe au Mont Athos (emploi de la langue serbe dans l'administration de l'Athos, avènement des moines serbes aux positions élevées dans la direction des monastères de l'Athos), il édifia l'église du monastère de Pantéléimon entièrement dans les traditions athonites, en employant le plan de triconque développée. A la suite de certains malentendus avec la confrérie de son monastère, provoqués probablement par la rupture entre les églises serbe et byzantine dans laquelle Isaïa était partisan de la partie qui représentait des conceptions conciliantes — il dut quitter provisoirement le Mont Athos et s'en alla au „pays d'Occident". Par cette expression on doit comprendre les régions méridionales de l'Etat serbe. Là il édifie aussi des églises et s'occupe de l'organisation des monastères. La preuve que ces églises avaient aussi le plan de triconcque, comme le monastère de St. Pantéléimon, est le fait que d'après les instructions d'Isaïa le pope Nicodim édifia en Valachie des églises du même plan.

Parmi les bâtiments dont l'édification trahit la participation d'Isaïa, les plus intéressants sont l'église des Sts. Archanges près de Kučevište et l'église du monastère Rdjavac au sud de Kosovo Polje qu'on indentifie souvent avec le monastère Ubožac. Les églises des Sts. Archanges et du monastère Rdjavac sont édifiées dans la moitié du XIVe siècle et ce sont d'après les dispositions des plans les églises en triconque monacal qui par leur traitement architectonique appartiennent aux traditions locales. On peut supposer que le monastère Rdjavac fut une fondation des parents d'Isaïa qui y passèrent comme moines, leurs dernières années.

En 1375, après la réconciliation de l'église serbe avec le patriarchat de Constantinople, grâce aux aptitudes diplomatiques d'Isaïa, il rentre en Serbie avant la session du synode qui avait élu comme nouveau patriarche serbe l'ermite Jefrem. On doit mettre en corrélation l'emploi du plan de triconque athonite à Ravanitza avec l'arrivée d'Isaïa dans le pays du prince Lazare immédiatement avant le commencement de l'édification de la plus ancienne fondation de ce prince. Comme athonite Isaïa reste dévoué au plan en triconque traditionnel à l'Athos et en même temps il est indubitablement le personnage dont l'autorité, jusqu'à présent est restée anonyme, et c'est à lui qu'il faut attribuer la réforme liturgique en Serbie qui est révélée par les plans des églises de l'école de la Morava. Tout en occupant une position éminente dans les événements historiques de son temps, Isaïa devient le personnage qu'on ne peut plus éviter quand on parle de l'architecture monumentale en Serbie.

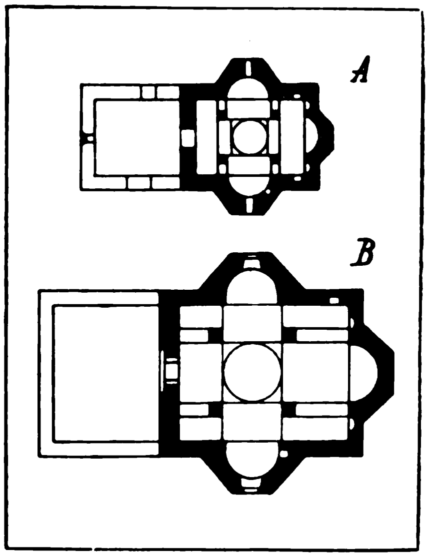

Сл. 1 А — Св. Арханђели у Кучевишту, В — Рђавац
Fig. 1 A — L'église des St. Archanges à Kučevište,
B — L'église Rdjavac

Сл. 2. Западна фасада цркве манастира Рђавца
Fig. 2. La façade occidentale de l'église Rdjavac

Зборник радова С.А.Н. XLIV — Византолошки институт, књ. 3.
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIV —
Institut d'Études byzantines, № 3

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ

V ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ КОНГРЕС ЗА ХРИШЋАНСКУ АРХЕОЛОГИЈУ

Vᵉ CONGRÈS INTERNATIONAL D'ARCHÉOLOGIE CHRÉTIENNE

Иако се интересовање за хришћанске споменике антике појавило још у времену Ренесанса изазвано религиозним контроверзама и теолошким расправљањима која су у тражењу нових аргумената поред текстова почела да наводе и археолошке споменике, иако радови Bosi-a, Du Cange-a, Mabillon-a и Fabretti-a претстављају веома важне основе за рад на хришћанској археологији, ипак као посебна археолошка дисциплина, ова научна грана је за своје смернице и методски развој морала да сачека XIX в., односно појаву Giovanni Battista de Rossi-a. Његово велико дело, Roma sotteranea, у које је унео и синтезу позитивних резултата претходних научника, означава почетак сигурног развоја и дефинитивних тековина хришћанске археологије.

Док се активност De Rossi-a огледа првенствено на италским споменицима, друге државе имају такође своје пионире на пољу ранохришћанске археологије. Нашој земљи припада част што је у личности Франа Булића имала човека који је схватио значај археолошких истраживања уопште, а посебно проучавања хришћанских споменика. Његовим залагањем југословенске земље, а нарочито Далмација, биле су обухваћене првим замахом систематских истраживања. Одушевљен резултатима који су већ на почетку радова били значајни, Булић увиђа да би тек међународни конгреси могли да задовоље жељу за непосредном разменом искустава научника који се баве хришћанском антиком, па је његовом иницијативом Први међународни конгрес за ранохришћанску археологију био и организован. Салона и Сплит, чији се значај тек почео потпуније разумевати, дочекали су 1894 г. учеснике првог међународног конгреса. Успех овога скупа који је утемељио будуће конгресе, усмерио је рад на пољу ранохришћанске археологије у целом подручју некадашње римске империје, а у нашој земљи нарочито је интензивирао даља ископавања и проучавања Салоне и Сплита [1].

---

[1] Научна саопштења са овог конгреса публикована су као: Relazione del I congresso internaz. degli archeologi cristiani, 1895.

Други конгрес, сазван релативно ускоро после првог, одржан је 1900 г. у Риму, што најбоље показује колико је сплитски скуп потврдио очекивања Булића и других организатора да се путем непосредног контакта и усмене размене мишљења научника унапреде методи ове младе дисциплине[2].

Први светски рат, догађаји који су му претходили и његове последице, спречили су раније одржавање III конгреса који је требало да се састане у Картагини. 1932 год. он се могао одржати у Равени. Као и на претходним конгресима, у Равени је рад био концентрисан на извештаје о новим истраживањима у појединим земљама. У закључцима конгреса постављена је општа основа и оријентација за систематски рад на пољу ранохришћанске археологије, а сва саопштења публикована су у Актима конгреса, у издању Понтификалног института за ранохришћанску археологију.

Четврти конгрес за ранохришћанску археологију састао се непосредно пред почетак Другог светског рата у Риму 1938 г. — Он у извесном смислу чини прекретницу у раду међународних конгреса ове научне дисциплине. Да би се метод истраживања и проучавања споменика могао што успешније усавршити, организациони комитет овога конгреса је одлучио да као најбољи систем препоручи проучавање појединих проблема, како би се тим методом могло ући у истраживање о пореклу, формирању, стилском и техничком развоју, и најзад, о уметничкој вредности појединих споменика. Полазећи од те препоруке, било је одлучено да се испитају прво архитектонски споменици, па су као главне теме за IV Конгрес биле изабране базилика и црква са куполом. Акти конгреса публиковани 1940 и 1948 г. садрже веома богат материјал и резултате испитивања многих научника по овим темама. Дискусија о пореклу извесних типова хришћанске култне грађевине, која је радовима Дигвеа, Грабара и Лемерла учинила класичну литературу о тим питањима застарелом не само по резултатима већ пре свега по методима истраживања, дирекно је израсла из резултата рада овог конгреса.

Због општих међународних прилика настао је опет вишегодишњи прекид у овој драгоценој сарадњи научника на пољу ранохришћанске археологије, па се V Конгрес могао одржати тек ове године. Некадашњи епископски градови Галије, Aix, Arles, и Marseille били су домаћини V Међународног скупа за ранохришћанску археологију. Под претседништвом доајена ове научне дисциплине Jacques Zeiller-а, конгрес је свечано отворен 13 септембра у згради новог факултета у Aix-у. Међу бројним учесницима из разних земаља, било је научника високог реномеа. Из Италије Carlo Checchelli, Eynar Dyggve из Данске, André Grabar из Француске, из Немачке Volbach и Gerke, из Грчке A. Orlandos,

[2] Рад конгреса објављен је у Atti del II° congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma 1902.

из Сједињених држава E. Kitzinger и R. Krautheimer и други. Југословенску делегацију је требало да сачињавају пет чланова, али су академик М. Абрамић, Димитрије Сергејевски и Јоже Кастелиц били спречени заузетошћу на другој страни да дођу у Aix, па су конгресу присуствовали научни сарадник Народног музеја Ђорђе Мано-Зиси и асистент Византолошког института САН Иванка Николајевић-Стојковић.

Рад врло обимног програма конгреса одвијао се на општим седницама, од којих су неке биле посвећене тематици баптистеријума и ранохришћанских саркофага, препорученој од стране организације конгреса, док су на дневном реду осталих седница била саопштења о ископавањима ранохришћанских споменика у земљама Медитерана, Аустрије и Немачке, као и резултатима индивидуалних истраживања.

Међу бројним рефератима од нарочитог интереса је било излагање A. Grabar-a, који је дао увод у проблематику изучавања архитектуре баптистерија. Његово излагање је уствари било извод опширне студије коју о овој проблематици припрема и која ће у односу на његово схватање да је баптистеријум маузолеј из кога умрли васкрсава — le baptistère est un mausolée d'où un mort réssuscite — претстављати наставак капиталног дела о Martyrium-u.

Баптистеријумима из наше земље су се позабавили E. Dyggve: Крстионица базилике урбане у Салони и Mirabela Robertti: Крстионица у Пули. Док се Dyggve задржао углавном на односу баптистеријума и осталих просторија које га окружују — катехуменеума и епископиума — у реду кога су се катехумени имали придржавати прилазећи баптистеријуму и излазећи из њега као хришћани, дотле је Mirabela Robertti говорио о архитектури крстообразног пулског баптистеријума.

О баптистеријима Додеканеза говорио је A. Orlandos, опширно илуструјући бројне писцине од којих су врло интересантне неке монолитне где се крштавање вршило поливањем.

Баптистеријум у Албенги, рестаурисан почетком нашег столећа, поново је био предмет проучавања. Loboglia је наиме установио, служећи се документима о рестаурацији, да је унутрашњост зидова куполе баптистерија била испуњена касноантичким амфорама, које су после рестаурације повађене и стајале у баптистеријуму.

О крстионицама Палестине, не доносећи никакве нове резултате, говорио је P. Bagati, док је Apollonio Ghetti поново приказао бројне крстионице јужне Италије и северне Африке. О симболичној, најчешће музивној, декорацији баптистеријума говорили су L. de Bruyne и H. Stern.

Ранохришћански саркофази украшени рељефиним претставама били су предмет расправљања неколицине научника, али су нај-

више запажени радови F. Benoît-a, који је дао увод у изучавање ранохришћанских саркофага, Friederich-a Gerke, који је говорио о фигури Оранта у скулптури Константиновог времена, и Denise Fossard, која је расправљала о хронологији аквитанских саркофага.

Веома занимљиви извештаји о ископавањима у појединим земљама после 1939 г. били су штампани заједно са библиографијама радова и раздани учесницима конгреса, а у току седница су само фотографије биле пројециране. Извештај из Југославије је требало да поднесе академик М. Абрамић, али због закашњења са којим је реферат био послат његово штампање ће иследити тек у Актима конгреса.

Сваки од ових извештаја претставља значајан прилог истраживању на пољу ранохришћанске археологије, а од њих су нарочито лепо били презентирани извештаји из Немачке, Шпаније, Либије, Северне Африке и Француске. Сви ови извештаји потврђују већ раније константовану чињеницу да ранохришћанска архитектура од Константиновог времена до VI века показује разноврсне форме а да се тек од јустинијанске обнове царства јављају стандардизовани типови архитектуре и унутрашње декорације. Са овог становишта су као компаративан материјал за наше споменике веома интересантни извештаји из Италије, Грчке, Турске и Израела.

Од реферата који су се односила на ранохришћанску архитектуру нарочиту пажњу су привукла истраживања R. Krautheimer-a о трансепту у хришћанској базилици. Његова студија је полемичког карактера у односу на студију по истој теми истакнутог француског археолога P. Lemerle-a.

О споменицама из Србије и Црне Горе говорили Ђорђе Мано-Зиси и Иванка Николајевић-Стојковић. Мано-Зисијев извештај је пропраћен великим интересовањем које је изазвало богатство материјала о коме је говорио. Царичин Град, Гамизград и Ниш са својим споменицима били су тема његовог извештаја.

Иванка Николајевић-Стојковић је говорила о споменицама једне каменорезачке школе из Србије из половине VI века, а затим је у име екипе са којом је радила на ископавању Дукље поднела прелиминарни извештај о ископавањима на ранохришћанском делу тога града.

Претседавајући седницама на којима су подношени извештаји из Југославије Krautheimer, а нарочито F. Volbach, топло су поздравили наше реферате истичући вишеструки значај споменика наше земље.

Конгрес је у сваком погледу био врло успело организован. После детаљне посете споменика у Aix-y, био је приређен свечани пријем од стране Управе фестивала музике који се сваке године одржава у Aix-y. Други радни дан конгреса се одржао у Arles-y, после посете некрополе у Aliscamp-y, St. Trophim-a и музеја. На повратку у Aix, учесници конгреса су посетили антички Ugium.

Велики излет у Brignoles, St. Maximins и Riez упознао је чланове конгреса са врло интересантним ранохришћанским саркофазима и баптистеријем у Riez-у. Конгрес се завршио 19 септембра посетом Marseille-у где је у музеју Borely одржана завршна седница на којој су учесници поново поздрављени од стране претседништва конгреса које је изразило жељу да се будући конгрес одржи након пет година поново у Италији. Трговинска комора у Марсеју, као мецена провансалских музеја, приредила је у својој палати опроштајни пријем. После конгреса 20 септембра било је омогућено конгресистима да посете Fréjus, Cannes и острво St. Honorat, чији су ранохришћански споменици употпунили утиске о овим споменицама са Југа Француске.

Штампа
ГРАФИЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „АКАДЕМИЈА"
Београд, Космајска 28 — Телефони:
20-732 и 24-701. Штампано у 1.500 примерака ћирилицом. Формат 70×100. Садржи 15 штампаних табака. Завршено 20-VI-1955